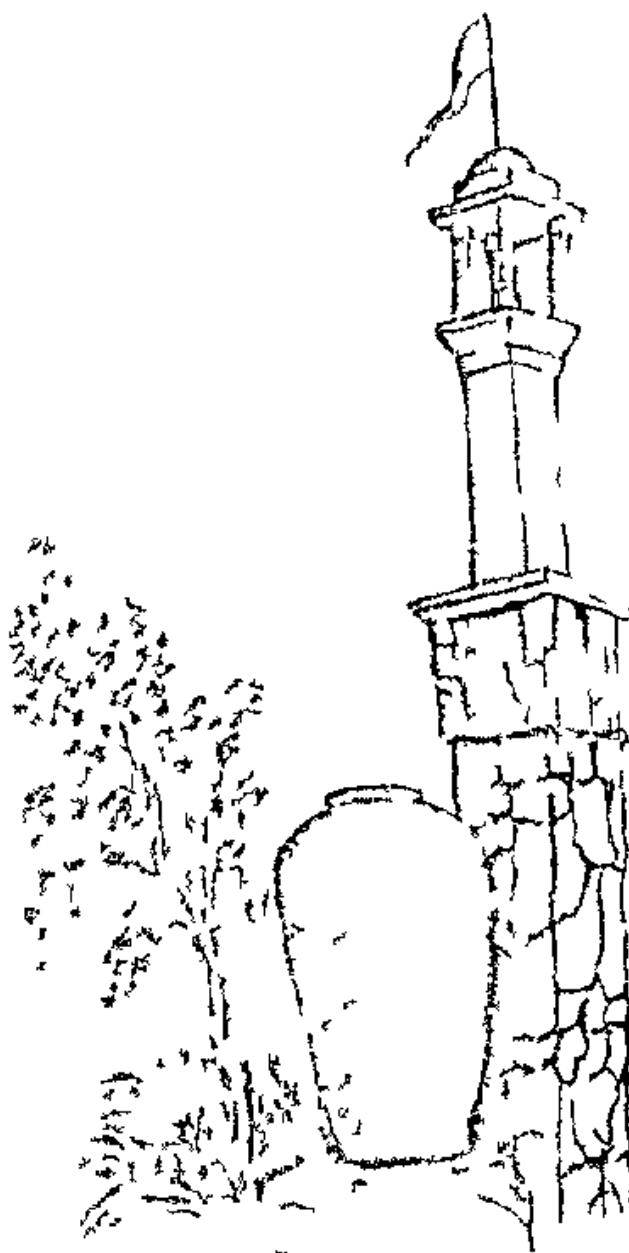

અંગ્રેસ 2009 અંક 2

પુરાળી

તત્ત્વ
યોગેશ જોધ્દી

સમાના મન
સુમારી

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સત્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ❖ 'પરબ' દર મહિનાની દરમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સત્ય વર્ષમાં જમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સત્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ન લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સત્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સેસ્થાગત સત્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સત્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સેસ્થા આજીવન સત્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર)
- ❖ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સત્યપદ શુલ્કની રૂમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ રાફથી 'ગુજરાતી' સાહિત્ય પરિષદના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ❖ પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પીટકાર્ડ, ઠિન્કેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટ્યાલ-ટિક્ટે ચોંકાએલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગજાવી.
- ❖ પત્રલ્યવહાસનું સરનામું : તત્ત્વી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશન રિઝિટ્યુનિયન, ગોવધિનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ઘઠિસા' પાછળ, નાનીકિનારે, પોલો ૪૦૬૦, અમદાવાદ ઉ૮૦૦૦૮

લખાણ કાન્ફેરન્સ સાંદર્ભ

અનુષ્ઠાનિક મા

પરિષદ્ધ-પ્રમુખોના
ભાષણોમાટે આચરણ
પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

શ્રી નિર્દેશન ભગત • સંકલન: ધોરેશ જોડી ૫

કવિતા	વાચસ્પતિ • વાભશકર ટકર 10, બે કાથો • ચિનુ મોટી 13, ધૂઅંધારની ધરા • હરિદ્વાર 15, પંખીપદરાષ્ટ • હરીશ મીનાકૃષ્ણ 16, સલ્લારો • ગ્રીતમ લખલાંદી 19, અવસરિયો • ગ્રતિલઘ રાધવાચ 20
વર્ત્તા	સંપત્તિ • રવીન્દ્ર પારેખ 21
અરિન નિબધ	પૂણનું રતન • ભાષીબહેન • મનસુખ સલ્લા 26
ક્રિયત	જીજને પડદેની આરપાર • સતીશ બ્યાસ 30
આર્થાં	અભિધાની પાર ઉલેલી કવિતા • ધોમેફ મેકવાન 33
ભારતીય સાહિત્ય	પૂજારી • ચચ્ચાકુમાર ધોષ, અનુવાદ • ઉમા ચંદ્રિયા 35
વિદેશી સાહિત્ય	ઢાતી સૂરજદેણ • વિદ્યાગ શિવાઓ-યુન, અનુ સંકળચંદ પટેલ 44
વિશેષ	કાલીઘાટના રિનો. બદલતા જનતની છરેઓ • એ જ્યોતીન્દ્ર કૈન 49
અન્યાસ	પોટકુ - એક મખદિશ્વેષણ • પ્રા. ડૉ. કે વળ્ણ સુલભેશ 58, એક સાચા બાલસાહિત્યકાર • શ્રદ્ધા નિવેદી 60
સ્વરક્ષાજીવિ	મન્દોહરરાબ સરહેસ્થઈ • ધરોશ દવે 65
સમીક્ષા/ગ્રંથવાક્ય	અન્યાયશોધક હભ-જૂતમ સાથે તલવાર તાજાતી કવિતા • દશા બાસ 66, ઝુલાડીના મહેકત્તે કૂલો • નાથર પટેલ 71
પરિષદ્ધતા	નવીકિત કર્જકો સાથે સંવાદ, આપણો સાહિત્યવારસો, ઉમાધંકર શોરી જન્મજૂતતી, શ્રી સાચિદાનંદ સન્માન, યશતકમી પુસ્તકાત્મક • સંકલન: અનિતા દલાલ 73
ગાન્ધીયવસ્તુ	સંકલન, પ્રફુલ્લ રાવલ 77
પત્રસેતુ	શિરીષ પચ્છા, રમણ સોની 79
આ અંકના લેખકો	86
આવરણ	આરીષ કટારિયા

પરિપદ-પ્રમુખોનાં ભાષજોએથી આગ્રહન

ચકલન : વોગેશ જોણી

શ્રી નિર્દેશન ભગત

(જાત્ત. ૧૮-૫-૧૯૭૬)

આવિષેષન : ૩૮

સ્થળ : વડોદરા

વર્ષ : ૧૯૭૭

જુગતકવિતાનો ગંગેક હથાર વરસનો ઈતિહાસ છે. કવિતાનો આરોભ પ્રથમ ભારતમાં ઈ.પ્ર. ૧૦૮૮ સદીની આસપાસ થયો હતો. પછી શ્રીસમાં ઈ.પ્ર. ૮૮૮ સદીમાં, ચીનમાં ઈ.પ્ર. ૪૮૮ સદીમાં અને જગતમાં ઈ.પ્ર. ૪૮૮ સદીમાં થયો હતો શ્રીસમાંથી પછીની સદીઓમાં ચેમ, હટલી, ફાન્સ, હેંગલંડ, સ્પેન, જર્મની, રષીયા અને યુરોપના અન્ય દેશોમાં તથા અમેરિકામાં એનો પ્રસાર થયો હતો.

*

ઉપનિષદોના મંત્રો - 'સૌહ', 'તત્ત્વમદીસિ', 'અહુ બહ્યાદસિ' આદि - માં દ્વારા મનુષ્યને બ્રહ્માપ્તિ કરવાનો ઉદ્દેશ હતો ઉત્તરાર્થમાં વાલ્મીકિ અને વ્યાસના મહાકાવ્યો - 'શામયક' અને 'અધાભારત' - માં સમાજના ને અગ્રજી વર્તો - બાલજો અને કાળિયો - વચ્ચે સત્તા અને સર્વોપરિય માટેને અંતરરદિગાં, સ્કુલચિત્તા અને બાપકતાના પરસ્પર વિરોધી વિચારો. વચ્ચેનો મહાન સંદર્ભ પ્રગટ થાય છે ઐતિહાસિક ગ્રાચીન યુગના પૂર્વિભાગ લુદ્દ અને મહાવિરે સંસ્કૃત દ્વારા નહિ પણ લોકભાષાઓ - ખાદી અને ગ્રાહક - દ્વારા બનુંનાનુભાગ ગુણે વ્યવધાર કર્યો હતો પણ એ લ્યાઘુભોર્માં કુથાસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં છે, કવિતા નહિયાદ છે ઉત્તરાર્થમાં ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, શ્રૂદક આદિએ એમનાં પણ યુક્ત નાટકો દ્વારા સમાજના મિન મિન રૂચિના પ્રેક્ષકશ્રોતાઓનું સમારાધાન કર્યું હતું.

*

નરસિંહ એમના ઘરમાં અને થર બધાર સમાજના તિરસ્કૃત અને બહિઝૃત માનવસમુદ્ધયની વચ્ચમાં સંકિય એવા કર્મવીર (activists) સંતકવિ હતા. 'ધ્રાષ્ટાવીલ્ય' અને 'જરીનાં' પદોમાં નારીપ્રતિષ્ઠા દ્વારા અને 'પ્યારા

પ્રસંગનાં પદ્ધતિમાં હરિજનપરિષા દ્વારા એમણે લિંગ-જાતિબેદનહિતતથાની કવિતા રચી છે. ...
... દયારામની ગરબીઓ હોસે હોસે જાઈને તો ગુજરાતસ્થોએ દયારામનું નામ ધેરથેર ગુંજતું
કર્યું હતું. મધ્યકાલીન યુગમાં ઠસ્થામના આગમન અને આકમણ પછી ભક્તિ-આંદોળનાં
જેમ અર્વાચીન યુગમાં અગ્રમન અને આકમણ પછી સમગ્ર ભારતમાં એક પ્રથેડ
બૌદ્ધિક આંદોળન, જીનનું આંદોળન ચારે દિશામાં પ્રસર્યું હતું 'રનેસાંક'ની સરજત મેવી
પશ્ચિમની વ્યક્તિગતી સમજની વૈશાળિક સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી ભારતમાં પ્રથમ સામાજિક,
પછી રાજકીય અને હરે અંતે આર્થિક ફાંતિ આવી છે. એ ફાંતિમાં કવિઓએ એમની
સામાજિક ભૂમિકા ભજવી છે. મધ્યકાલીન યુગમાં મુખ્યત્વે ધર્મનુભવની કવિતાનું સર્જન
થયું હતું એમાં પ્રેમાનંદ અપવાદૃપ હતા. અર્વાચીન યુગમાં જીવનના સર્વતોમુખી અનેકવિધ
અનુભવોની કવિતાનું સર્જન થયું છે. અદરનામાં સુધ્યાકરયુગમાં દલપત્રામે 'ખેનચરિત'ાંથી
'સુધ્યારાનું પુરાસા' અને નમિદિ 'ઉદ્ધુઓની પડતી'ાંથી 'સુધ્યારાનું બાઈબલ' રચ્યું હતું
સમન્વયપુગમાં કલાન્તર, કલાપી અને કાન્તે શાક્ત, સૂક્ષ્મ અને સ્વીઊનબોગ્ગિય સંપ્રદાયોના
સંદર્ભમાં પ્રેમની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની વૈક્લિક કવિતામાં વૈચિકતા સ્થિદ કરી છે.
બલવન્તરાય અને ન્યાનાલાલે 'આરોહણા' અને 'પ્રેતુર્પણા'ાંથી સમાજ અને સંસ્કૃતિના
વિષયવસ્તુ પર સ્લોગન અને કરુણપ્રશસ્તિના સ્વરૂપમાં ભવ્યરૂદ્ધ ચિનાનોર્મિકવિતા રચી
છે. સ્વાતંત્ર્યપુગમાં સુનદરમું અને ઉપાસાંકરે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક
વસ્તુવિષય પર રોમેન્ટિક શૈલીમાં માનવતાવાદી કવિતા રચી છે, ૧૯૪૭માં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત
થયું પછી આપુનિકતાના પુરોમાં અનેક કવિઓએ પ્રત્યક્ષપણે તો આંતરરાષ્ટ્રના અનુભવની
કવિતા રચી છે.

*

નરસેહને સમાજે ધાર્મિક અને સામાજિક ગ્રાસ આપ્યો હતો. ત્રણ વાર એમની
નિર્ધિનતાનો અને વારંવાર એમના હરિજનનો સાથેના સહિય અને સાધારનુભૂતિભર્યા સંબંધોનો
ઉપદાસ કર્યો હતો. એમાં સમાજ સફળ ન થયો ત્યારે અંતે એઝે એમના પર વિભિન્નારનો
આસ્થેપ કર્યો હતો અને શિરચ્છેદ કરાવવાનો નિષ્ઠા પ્રપંચ કર્યો હતો ગીરાંને સમાજે
રાજકીય ગ્રાસ આપ્યો હતો. બે વાર એમની હત્યા કરવાનો અને એક વાર એમની આત્મહત્યા
કરાવવાનો નિષ્ઠા પ્રપંચ કર્યો હતો. અખા પર સમાજે ચોરીનો આસ્થેપ કર્યો હતો ...
... કાન્તને સમાજે ધર્માન્તરને કારણે ધાર્મિક અને સામાજિક ગ્રાસ આપ્યો હતો. અને મિત્રો,
સ્વજનો, દુંબિજનોનો - અરે, એમનાં ચિય પુસ્તકો સુધ્યાનો - રિયોજ કરાવ્યો હતો અને
કેટલોક સમય ઉન્નાદની અવસ્થાનો અનુભવ પણ કરાવ્યો હતો. ન્યાનાલાલને સમાજે
રાજકીય ગ્રાસ આપ્યો હતો અને જીવનભર જાહેર જીવનથી દૂર એવા એકાત્મકાનો
અનુભવ કરાવ્યો હતો રેન્ટને સમાજે રાજકીય ગ્રાસ આપ્યો હતો. ફ્લોરેન્સમાં એમના
રાજકીય પ્રતિસ્પદ્ધિઓએ એ વિદેશમાં હતા ત્યારે એમના માણા સાટે છનામ જાહેર કર્યું હતું
અને એમને દેશનિકાત કર્યા હતા. દુંગોને સમાજે રાજકીય ગ્રાસ આપ્યો હતો. પોરિસમાં
સરમુખત્વાર તુઈ-પાપોલેઓએ એમના માણા માટે છનામ જાહેર કર્યું હતું ... લોદ્દોરને
સમાજે ધાર્મિક અને સામાજિક ગ્રાસ આપ્યો હતો. પોરિસમાં જરૂર એમના પર ધર્મના
અનાદરનો અને અસ્તીવાતાનો દ્વિદીપ આસ્થેપ કર્યો હતો.

*

કવિ પરત્વે નિરસ્કાર-બહિભાસ-દેહંતદંડનાં અને કવિતા પરત્વે નિરેધ-નિર્યંત્રણનાં આવાં આવાં અનેક ઉદ્ઘાટકો છે છતાં સમાજને ન્યાય ખાતર અહીં નોંધવું જોઈએ કે કૃપારેય ક્યાંય સમગ્ર સમાજે કવિ અને કવિતા અંગેની આવી ભૂમિકા ભજવી ન હતી; કૃપારેક કૃપાક જ સમાજના કોઈ એકાદ વર્ગે અથવા એમાંની એકાદ વિકિતને જ આવી ભૂમિકા ભજવી હતી. અને એમાં પણ એમજો કવિ અને કવિતાની પ્રચંડ શક્તિનો જ પરોક્ષપણો સ્વીકાર-બુરસ્કાર કર્યો છે.

*

કવિ અન્ય મનુષ્યોની જેમ સમાજમાં વરે છે, એનું જીવન સમાજમાં જવે છે, એ શૂન્યમાં વસતો નથી, એનું જીવન અવકાશમાં જીવતો નથી, સમાજ વિના એનું અસ્તિત્વ, એનું જીવન શક્ય નથી, સમાજથી પર કે પાર એનું અસ્તિત્વ, એનું જીવન અશક્ય છે. એથી પણ કવિનો સમાજ સાથે સંબંધ છે, અનિવાર્ય અને અવિચ્છેદ સંબંધ છે.

*

કવિની કલ્યાણ એ નિર્ણિત અર્થમાંથી, પદ્ધર્થમાંથી કલ્યાણનું રાર્જન કરે છે. Imagination - કલ્યાણ નામમાં રો ઇંગેન્ચ ધ્યાતુ નથી, પજ્ઝ રો ઇમેજ ધ્યાતુ છે. એથી કલ્યાણ એટલે કલ્યાણ અને કલ્યાણ એટલે કલ્યાણ પોજાંનું. Imagination is to image To image is to cast an image. એથી કવિતામાં શબ્દ કોશ પ્રમાણેના નિર્ણિત અર્થનો, પદ્ધર્થનો નહિ પજ્ઝ કલ્યાણનો સંકેત કરે છે. કવિતામાં બે શબ્દોની સહોપસ્થિતિથી, એમના સાહયર્થથી, સહિતાત્મથી બને શબ્દોને નવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક શબ્દ અન્ય શબ્દ પર આ નવા અર્થનો ગ્રહણ કરે છે. પ્રત્યેક શબ્દને નવો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ દ્વારા તરીકે એના દર્શન, કાન્તદર્શન માટે સાચા તરીકે કલ્યાણ દ્વારા, એટલે કે ઉપાન અને રૂપક દ્વારા શબ્દના કોશ પ્રમાણેના અર્થને ભૂસે છે, ચેરે છે, ધૂંધળો કરે છે, અપારદર્શક કરે છે. પજ્ઝ એના દર્શન, કાન્તદર્શન માટે એને પારદર્શક એવો અર્થ અર્પજ્ઝ કરે છે. કવિતામાં શબ્દ એના દર્શન, કોશ પ્રમાણેના અર્થમાં, નિર્ણિત અર્થમાં નહિ પજ્ઝ નવા અર્થમાં પ્રગટ થાય છે. પદ્ધર્થ રૂપે નહિ પજ્ઝ કલ્યાણ રૂપે પ્રગટ થાય છે. શબ્દનો કોશ પ્રમાણેનો અર્થ, નિર્ણિત અર્થ લુપ્ત થાય છે પજ્ઝ એને દર્શનનો નવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

*

કવિનો શબ્દ એના આંતરદર્શનનો ચમત્કાર છે, એની આંતરચેર્ટનાની ચમત્કૃતિ છે. કવિ એની કવિતામાં એક પંક્તિમાં - અરે, એક શબ્દમાં - વીજળીના એક જબજારે એના દર્શનનું, એની ચેતનાનું મૌતી પ્રચોરે છે. રેલો એને 'Illumination' કહે છે. રેલોએ કલ્યું છે કે કવિ એક પંક્તિમાં કંબ્ય રચી શકે તો, એને બીજી પંક્તિની જરૂર ન હોવી જોઈએ. કવિને એની કવિતામાં કલ્યાણો પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિને માટે પ્રકૃતિ એ કલ્યાણનો અખૂદ ભંડાર છે. એથી કલ્યાણો દ્વારા પજ્ઝ કવિનો બાહ્યજગત સાથે અનિવાર્ય અને અવિચ્છેદ સંબંધ છે.

કવિ એની કવિતાનું વસ્તુ સમાજમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. એ અનિવાર્યપજ્ઝ જિવાતા અવનનું વસ્તુ હોય છે. કવિ જ્યારે પથનાટક, મહાકાવ્ય, કથાકાવ્ય, આખ્યાનકાવ્ય આપ્યિ

નાટ્યાત્મક અને કાલ્પનિક કાલ્પનિક પોતોમાં કવિતા રચનાનું પરસેદ કરે છે ત્યારે એમાં પરલક્ષી સ્વાનુભવ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે અને જો એમાં આત્મલક્ષી સ્વાનુભવ હોય તો તે કાયોક પરિધિ પર હોય છે

*

કાલ્પના જે વસ્તુ છે તે સત્યથી કંઈક દૂર છે પણ કવિની કલ્યાણાભે એમાંથી જે કલાકૃતિનું નિર્માણ કર્યું છે તે સત્યની વધુ નિકટ છે કલાકૃતિમાં વાસ્તવ નહિ, અતિવાસ્તવ છે એટલે કે કવિની કલ્યાણનું સત્ય છે કવિ એના કાલ્પના જે વસ્તુ કે વાસ્તવ અસ્તિત્વમાં છે એટલે જે કંઈ છે તેને તો પ્રગટ કરે જ છે, પણ જે વસ્તુ કે વાસ્તવ અસ્તિત્વમાં નથી તેને, અતિવાસ્તવને એટલે કે જે નથી પણ હોઈ શકે તેને પણ પ્રગટ કરે છે, વળી એટલું જ નહિ પણ જે વસ્તુ કે વાસ્તવ અસ્તિત્વમાં નથી અને કદી હોઈ જ ન શકે તે અત્યાતિવાસ્તવને એટલે કે જે નથી અને કદી હોઈ જ ન શકે તેને પણ પ્રગટ કરે છે

*

કવિ એની કલ્યાણ દ્વારા 'sees life steadily and whole' - જીવનને બેકાશ્રતાથી એની સમગ્રતામાં જુઓ છે, સમતુલ્ય અને સ્થિરતાથી, તલ્લીનતા અને તાટસ્થયથી જુઓ છે, અખંડિતતામાં અને અભિલાઘીમાં જુઓ છે, અનાસક્તિ અને તાદીતભ્યથી જુઓ છે કવિ એની કલ્યાણ દ્વારા, કલ્યાણ દ્વારા વૈધ્યર્થીમાં સાધ્યર્થ જુઓ છે. વિભિન્ન વસ્તુઓને, વિરોધી વસ્તુઓને સહોપસ્થિતિમાં જુઓ છે. કવિ જીવનને અને જગતને, સદ્ગ અને અસદ્ગને, ઉછ અને અનિઉછને, હંપિત અને કુત્સિતને, સુંદર અને અસુંદરને, શુભ અને દૂરિતને એ દ્વદ્વોધી પર થઈને અને પાર જઈને વિશુક્પમાં અને જીવનચક્ષમાં બેમના ધોંય સ્થાનમાં અને ધોંય પ્રમાણમાં જુઓ છે

*

કવિ મનુષ્ય અને સમાજ સમસ્ક જીવનનું એની સમગ્રતામાં રહસ્યોદ્ઘાટન કરે છે એથી એ મનુષ્યને અને સમાજને આત્મશાન અને આત્મપરિચય કરાવે છે કવિ એની અનુકૂળ દ્વારા 'the still, sad music of humanity' - મનુષ્યજીતિના શાન્ત કરુણ સંગીતનું શ્રવણ કરે છે, એની સંવેદના દ્વારા વિશ્વાની વેદનાને આત્મસાદ કરે છે, એની કરુણા દ્વારા માનવજીવનની કરુણતા સાથે આત્મીયતાને અનુભવ કરે છે, એની સહાનુભૂતિ દ્વારા, મનુષ્યપાત્રનાં સુખદુઃખ, જયપરાજય, આશાનિરાશા - 'the agonies, the strife of the human hearts' સાથે સહદ્ય તરીકે સ્વરૂપાનુસેધાન કરે છે. અને એની કાલ્પસૂચિનું સર્જન કરે છે આવી છે કવિની કાલ્પસૂચિ જીજે કે કવિ પરમેશ્વરનો પથર્ય ન હોય ! પરમેશ્વરનો સમાનધર્માં ન હોય ! આ કાલ્પસૂચિનું સર્જન એ કવિની પરમ અને ચરમ સામાજિક ભૂમિકા છે

*

કવિ જ કાલ્પ આપી શકે, કાલ્પનું સત્ય આપી શકે. સમાજને કવિ પાસેથી કાલ્પ સિવાય, કાલ્પના સત્ય સિવાય અન્ય કોઈ અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ, અન્ય કોઈ આગ્રહ ન હોવો જોઈએ.

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર (૬)

જ્ઞાન વિધી

સહેજ રજા મળી, ઉદ્ઘર સહકાર્યકરન્મિનોએ રજા આપી, એટલે થાક ઉત્તારી તાજા થવા માટે સ્વર્ગ મળી ગયું। મોબીલ ડિક, સેવનસામુચાઈ, ડો. જિલ્લાંગો એવાં દસેક કલ્યાસિક્સ ફરી ફરીને જોવાનિશ્ચેષાં-અનુભવ્યાં અને હાં, બે પુસ્તકો ખાસ વાંચ્યાં એક હે "Genius", હો હેરોલ્ડ બ્લૂમનું, સર્જક અને સર્જકતા (વિશ્વાણ અર્થમાં, સર્વ ક્ષેત્રોમાં), એ અગેનો ચ્રંધ અને બીજો તે .. . પણ એની વાત પછીથી કરીબે !

કાંદિવલી અધિવેશન વખતના શૈર્યગાનના ઉત્સાહ વચ્ચે એક ગ્રીઝો સૂર રેલાવવાનું બન્યું હતું, "સર્જકતા : અદ્ભુત રોમાંચ, અદ્ભુત રહ્યસ્ય" એ પ્રમુખપ્રવચન દ્વારા (ઘણા થોડાને પહોંચી હતો એ ૨૬ પાનાંની પુસ્તિકા) સર્જકતા ("કિયેશિબિસી")નો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ એ મારો જીવનભરનો રસ; હવે તો છેક ઉઠાયી ડિસેન્બર ૨૦૦૭ પછીની બીજી રવારે વળી પછી એમાં પૂર્ણ નિમજ્જનનો ઉત્સવ આરંભાશે મારે માટે હાં, તો પ્રમુખસ્થાનના એ પ્રવચન ૨૧મી સદીના આરંભ સાથે આ દિશાની ઉધારતી વિશ્વાણ શક્યતાઓની વાત કરવાનું બન્યું છે. દેવી ચમત્કાર નહીં, માનવ ઊજાના પ્રાગટ્યની આ વાત છે. આપણા એક વડીલ સર્જકમિત્ર હું આ વાત કરું છું ત્યારે ત્રીજું નેત્ર જ ખોલે છે - જોકે હું સામી ચર્ચા ન કરું, રૂબકી મારીને ભાગી છુદ્દું છું અને મારી આવનારી હસ્યનવલક્ષણમાં એમનું પાત્ર ડેવી રીતનું ઘડીશ તેના તરંગમાર્ગ ચાલી નીકળું છું ! ભારતમાં અને વિદેશોમાં સર્જકતા અંગે ઊતું સંશોધન થઈ રહ્યું છે "સર્જકતાની સંવૃદ્ધિ"ની કાર્યક્રિયિયો શક્ય છે ખરી ?

પાંચમી જુલાઈએ પરિષ્ઠના (હવે જરા વધુ સુશ્રોભિત સગરાભયાર્થ બન્યાવી શકાયેલા) હોલમાં ૧૦૦ ઉપરાંત નવોદિત સેખક ભાઈ-બહેનો મળ્યાં, "નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ" એ નામ શીર્ષક સાથેના કાર્યક્રમમાં પૂરા ત્રણ કલાક વાતો ચાલી, વડીલોનાં મ્રવચનો મર્યાદિત રાખવાનો અને નવસર્જકોનો ઇતિહ્યો આસ્વાદવાના સંચાલકશ્રીના પ્રથલો ઠીક ઠીક ફાયા ! અહીં ત્રણ વાતો પ્રગટી હર મંગળવારે આ મિત્રો મળારો (મળે છે) બીજું તે શહેરથોં સરસ રીતે ચાલી રહેલાં અન્ય નવોદિત મંડળો જોડે આ મંગળવાર મંડળીનો ઉમંગભર્યો સહકાર-સંવાદ રહેશે. ત્રીજું તે અન્ય શહેરોમાં પરિષદ કાર્યકરણાઈઓ આ પ્રદૂતિ દિસ્તારથે.

પરિષદ ખવનમાં ઉપલે માળ એક નાનકડો કક્ષ છે, જેની કાયની દીવાલમાંથી તેજ્વા તડકામાં નજીકનાં વૃક્ષો તથા દૂરનો નદીનો પટ અંદરથી જોનારના મનનો ક્ષિતિજવિસ્તાર કરે છે મિત્રોને આ કક્ષ પાછ હતો - આ સ્થળે ગરમાગરમ વહીવાટી ચર્ચાઓના દ્વિનિતરંગો હજ્યે ગુજું છે ! પણ હવે અહીં છેલ્લા થોડા સાખાલોથી વિશુદ્ધ કાલ્પોત્ર ચાલે છે. પ્રદીપાયાઈ (ડૉ. પ્રદીપ ખાડવાલા) એમની મોટી સુંદર જાહેરાતી કાલ્પોત્રાંથી પ્રદીપાયાઈએ ૧૭૦ કાલ્યો તારથ્યાં છે. એ એક એક કાલ્પત્ર જાય, અને જોડે એ કાલ્પનો એમણે અજમાવેલો અંગેજ અનુવાદ ! એ કાલ્પનો

સર્જક કવિ અહીં જ હોય, ખાસ આમન્ત્રણથી, પછી તો એને વારંવાર આવવાની ટેચ પડી જાય છે । રાજેન્દ્ર શુક્ર હોય, લાભશંકર છકર હોય, નિરંજન ભગત હોય, રઘુવીર ચૌધુરી, ધીરુ પરીપ, ઉપાબહેન ઉપાધ્યાપ, રાજેન્દ્ર પટેલ, નીરવ પટેલ, બીજાયે અનેક કવિમિત્રો હોય. અરે, બ. ત્રિ ખરા । ભલેને તમે એમને કવિ ન ગણો, એ છે પણ નહીં, પણ દીનદયાળું શ્રી સુરેશ દલાલે એમને એક વાર કવિ કહી દીધા । થયુ । હવે તો બસ કુકુર... કુક । અચ્છા ચંદકાન્ત શેઠ અને ચંદકાન્ત ટેપીવાળાનું શું ? એમનાં કાલ્યો એમને ઘેર જઈને વાંચવાનો ઉપકમ । ફરી ફરી ગુજરાતીનો અંગ્રેજીનો પાઠ થાય. એકેએક શાન્દની, બાવની, કલ્યાનની પોત્ય શાખાભિવ્યક્તિ માટે મમળાવી મમળાવીને વાત કરાય. દરેકનું કથન અન્યના કથનની સંપૂર્ણ કરે છેવટે કવિ પોતે, અને બીજા સૌ તેકું હલાદે ત્યારે વાત આગળ ચાલે । બાસ્તીય સાહિત્યજગતમાં નવો જ અનુવાદયુગ આવી રહ્યો છે પરિષદમાં આ પ્રવૃત્તિનો - વિશેખે આ અનોખી રીતની પ્રવૃત્તિનો - રોમાય આપને સ્પર્શશી એમ માનું છું

સર્જક આનંદની વાતો પછી હવે, મેં વાચેલા પેલા બીજા પુસ્તકની વાત કરીએ. એ પુસ્તકનું નામ છે "How to manage effectively a non profit organization." લેખક Michael A. Sand (Publishers Career Press, 224 P, 2005, \$ 14.95 (Email www.careerpress.com)

આ પુસ્તક - કે એના જેવાં અન્ય - તક મળે તો જોઈ જશો ? આપણા સૌ માટે આ બધું સમજજું, આપણા સંવાદમાં આ વાતો લાવવી, ખૂબ જરૂરી છે મારું આગલા પત્રોમાં આવી વાતો કદાચ વિશુદ્ધ અંતર્મુખ સર્જકો માટે જરા માથું દુખવતી પણ બની હોય. પણ નહીં સદી સાથે પરિષદનાં હેતુ, રચના અને કાયો અંગે નહીં અપેક્ષાઓ સાથે જ આ અનિવાર્ય વ્યવહારવિગતોનો દિચાર કરવો જ પડવનો.

અત્યારે તો આપણો તરત જ "સંવાદ"ની વાત પર આવી જઈએ. યાદ છે ? કાંદિદલી અધિવેશન વખતે આ દિશાની એક મહત્વાકાંક્ષા, મહત્વાકાંક્ષા તો શું, એક અનિવાર્ય લઘુત્તમ આક્ષેપ, પ્રમુખશ્રીએ મંચ પરથી રજૂ કરેલી. - આપણા કર્મયૂટરની, ઠન્ટરનેટની, વેબસાઇટની વાત । આપણા એક સાથી સાહિત્યસર્જક અને સાથે જ યંગબ્યવસ્થાનિપ્સ્યાત મિત્ર, એમલે હમણો જ મને "ટેમોન્સ્ટ્રેશન" આપીને, આપ સૌને વધ્યામણાં પહોંચાડવાની લીલી જરી આપી જ દીધી છે । પણ હું ટેક્નોલોજ બાબતમાં અભિન હું એટલે પદરમી ઓંગસ્ટ કે એવા કોઈક શુલ્ષ દિવસની રાહ જોઈએ । હું પોતે હજુ મૂળભૂત વીતેલી રંગી સધીનો મેટલે, જરા ચિંતાગ્રસ્ત હું ખરો । આવતે એકે એની વાત.

ઉપરંત આતરચાલ્લીય સ્તરે ગુજરાતી લિપિ, ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રચાર પ્રચાર અણે આધુનિક ટેક્નોલોજીને ક્રામમાં વર્ણિને જે પ્રભાવક કામો થઈ રહ્યો છે, તેમાંનું એક શ્રી રચિલાલભાઈ ચંદેરિયા પોણિત ગુજરાતી લેઝિસકોન, જેની પણ વાત કરીશું.

પરિષદનું ૧૯૭૪નું પ્રયમ અધિવેશન જૂનના અંતે - જુલાઈના આરબે બસયું હતું એની સ્વૃતિ તાજી કરવા, અને પૂર્વજોને પ્રજ્ઞામીને નહીં સદી સર્જવા પ્રવૃત્ત થવા માટે જ નવોદિત સર્જકો નાણેનો પ્રયમ બૃહદ સંવાદ પાંચમી જુલાઈના દિવસે જ આપોજિત કરેલો આપણે. એક જુલાઈ આપણા મનમાં એક પછી એક, નવાં ઉત્સાહ-મોજાં પ્રેરશે ।

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર (૬)

બકુલ લિપાત્ર

સહેજ રજા મળી, ઉદ્ઘાર શહકાર્ફરમિતોએ રજા આપી, એટાં થાક ઉત્તરી તાજા થવા માટે સ્વર્ગ મળી ગયું ! મોબી ડિક, રેવનસામુચાઈ, ડૉ. ઊવાળો એવાં દરેક કલાસિકસ ફરી ફરીને જોયાં-દિશેખ્યા-અનુભવ્યાં, અને હં, જે પુસ્તકો ખાસ વાંચ્યાં, એક તો "Genius", ડૉ. હેરોલ બ્લૂમનું, સર્જક અને સર્જકતા (વિશ્વાળ અર્થમાં, સર્વ ક્ષેત્રોમાં), એ અગેનો પ્રણ અને બીજો તે પણ એની વાત પછીથી કરીએ !

કાંઈકલી અધિવેશન વખતના શીર્ષગ્રાનના ઉત્સાહ વચ્ચે એક ગીજો સૂર રેવાવવાનું બન્યું હતું, "સર્જકતા : અદ્ભુત રોમાંય, અદ્ભુત રહસ્ય" એ પ્રમુખપ્રવચન દ્વારા (ધ્યાયોડાને પહોંચી હશે એ રદ પાનાંની પુસ્તિકા) સર્જકતા ("ડિયેટિવી")નો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ એ મારો છુદનભરનો રસ; હવે તો છેક ર૧મી ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ પછીની બીજી સાચારે દળી પાછો એમાં પૂર્ણ નિમજ્જનનો ઉત્સવ આરેભાશે મારે માટે. હં, તો પ્રમુખસ્થાનના એ પ્રવચન ર૧મી સદીના આર્થભ સાથે આ દિશાની ઉધારતી વિશ્વાળ શક્યતાઓની વાત કરવાનું બન્યું છે, દેવી ચમત્કાર નહીં, માનવ ઊર્જાના પ્રાગટ્યની આ વાત છે. આપણા એક વડીલ સર્જકમિત્ર હું આ વાત કરું છું ત્યારે નીજું નેત્ર જ ખોલે છે - જેકે હું સામી ચર્ચા ન કરું, દૂબકી મારીને ભાગી છૂટું છું અને મારી આવનારી હાસ્પનવલક્ષ્યમાં એમનું પાત્ર કેવી રીતનું ઘરીશ તેના તરંગમાર્ગ ચાલી નીકળું છું ! ભારતમાં અને વિદેશોમાં સર્જકતા અંગે ઊંચાંશોધન થઈ રહ્યું છે. "સર્જકતાની સંવૃદ્ધિ"ની કાર્યશિક્ષિયો શક્ય છે મરી ?

પાંચમી જુલાઈએ પરિષદના (હવે જરા વધુ સુધોભિત સાગવડભર્યા બનાવી શકાયેલા હોલમાં ૧૦૦ ઉપરાંત નવોદિત દેખક ભાઈ-બહેનો મળ્યાં, "નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ" એ નમ શીર્ષક સાધેના કાર્ફિમમાં પૂર્ય નશ કલાક વાતો ચાલી, વડીલોના પ્રવચનો મર્યાદિત રાખવાનો અને નવસર્જકોની ફૂતિઓ આસ્વાદવાના સંચાલકશ્રીના પ્રયત્નો ટીક ટીક ઇન્યા અહીં નશ વાતો પ્રગટી ફર મંગળવારે આ મિત્રો મળશે (મળે છે) બીજું તે શહેરમાં સરસ રીતે ચૂલી રહેલાં અન્ય નવોદિત મંજુષો જોડે આ મંગળવાર મંડળીનો ઉમ્ગલભર્યો સહકાર-સંવાદ રહેશે. બીજું તે અન્ય શહેરોમાં પરિષદ કાર્ફિરભાઈઓ આ પ્રવૃત્તિ વિસ્તારથે.

પરિષદ બવનમાં ઉપરે મારી એક નાનકડો કક્ષ છે, જેની કાચની દીવાતમાંથી તેજલ્યા તડકામાં નજીકનાં વૃક્ષો તથા દૂરનો નદીનો પટ અંદરથી જોનારના મનનો કિનિજવિસ્તાર કરે છે મિત્રોને આ કક્ષ યાદ હશે - આ સ્થળે ગરમાગરમ વહીવટી ચર્ચાઓના ધનિતરંગો હજ્યા ગુજું છે ! પણ હવે અહીં છેલ્લા ઘોડા સપ્તાહોથી વિશુદ્ધ કાંબ્યોસ્તવ ચાલે છે. પ્રદીપમાઈ (ડો. પ્રદીપ જાંડવાલા) એમની મોટી સુંદર કાંબ્યાંથી કાબ્યરાશી કાઢે ! આપણા મૌખાં પાણી આપે ! ચારેક હજાર ગુજરાતી કાબ્યોમાંથી પ્રદીપમાઈએ ૧૭૦ કાબ્યો તારબ્યાં છે. એ એક એક : કાઢતા જાય, અને જોડે એ કાબ્યનો એમણે અજ્ઞાવેલો અંગેજ અનુવાદ ! એ કાબ્યનો

સર્જક કવિ અહીં જ હોય, ખાસ આમનતશથી, પછી તો એને વારંવાર આવવાની ટેવ પડી જાય છે ।) રાજેન્ડ શુક્લ હોય, લાભશંકર કાકર હોય, નિર્દ્જન લગત હોય, રઘુવીર ચીધરી, ધીરુ પરીખ, ઉપાબહેન ઉપાધ્યાય, રાજેન્ડ પટેલ, નીરવ પટેલ, બીજાયે અનેક કવિમિત્રો હોય, (ખરે, બ. નિ. પરા । ભાતેને તમે એમને કવિ ન ગણો, એ છે પણ નહીં, પણ દીનદયાળું શ્રી સુરેશ દલાલે એમને એક વાર કવિ કહી દીધા ! થયું ! હવે તો બસ, ફૂકડે... ફૂક !) અચાન્ક, ચેદ્રકાન્ત શેઠ અને ચંદ્રકાન્ત દેપીવાળાનું શું ? એમનાં કાબ્યો એમને ઘેર જઈને વાંચવાનો ઉપકમ ! ફરી ફરી ગુજરાતીનો અંગ્રેજિનો પાઠ થાયું. એકેએક શબ્દની, ભાવની, કલ્યાણની પોત્ય શબ્દાભિવ્યક્તિ માટે મમળાવી મમળાવીને વાત કરાય, દરેકનું કથન અન્યના કથનની સંપૂર્ણ કરે, છેવટે કવિ પોતે, અને બીજા સૌ તેકું હલાદે ત્યારે વાત આગળ ચાલે ! ભારતીય સાહિત્યજગતમાં નવો જ અનુવાદયુગ આવી રહ્યો છે પરિષદમાં આ પ્રવૃત્તિનો - વિશેષે આ અનોખી રીતની પ્રવૃત્તિનો - રોમાંચ આપને સ્વર્ણશો એમ માનું છું.

સર્જક આનંદની વાતો પછી હવે, મેં વાંચેલા પેલા બીજા પુસ્તકની વાત કરીએ. એ પુસ્તકનું નામ છે "How to manage effectively a non-profit organization" લેખક Michael A. Sand. (Publishers Career Press, 224 P, 2005, \$ 14.95 (Email www.careerpress.com)

આ પુસ્તક - કે એનાં જેવાં અન્ય - તક મળે તો જોઈ જશો ? આપણા સૌ માટે આ બધું સમજજું, આપણા સંવાદમાં આ વાતો લાવવી, ખૂબં જરૂરી છે. મારા આગલા પત્રોમાં આવી વાતો કદાચ વિશુદ્ધ અંતમુખ સર્જકો માટે જરા માયું દુખવતી પણ બની હોય, પણ નવી સદી સાથે પરિષદનાં હેતુ, રચના અને કાયો અંગે નવી અપેક્ષાઓ સાથે જ આ અનિવાર્ય બનાવવાની રિચાર્ડ કરવો જ પડશું.

અત્યારે તો આપણે તરત જ "સંવાદ"ની વાત પર આવી જોઈએ. પાદ છે ? કાર્ડિવલી અધિવેશન વખતે આ ટિશાની એક મહત્વાકાંક્ષા, મહત્વાકાંક્ષા તો શું, એક અનિવાર્ય લઘુતમ આકંક્ષા, પ્રમુખશ્રીએ મંચ પરથી રજૂ કરેલી - આપણા કમ્પ્યુટરની, ઇન્ટરનેટની, વેબસાઇટની વાત ! આપણા એક સાથી સાહિત્યસર્જક અને સાથે જ યંગબ્યવસ્થાનિષ્પત્ત મિત્ર, એપણે હમણાં જ મને "ઉમ્રોન્સ્ટ્રેશન" આપીને, આપ સૌને વધામણાં પહોંચાડવાની લીલી જંગી આપી જ દીધી છે ! પણ હું ટેકનોલોજી બાબતમાં અભજ છું એટલે પેંડરમી ઓંગસ્ટ કે એવા કોઈક શુલ્ષ દિવસની ચાહ જોઈએ ! હું પોતે હજુ મૂળભૂત વીતેલી ૨૦૨૦ સદીનો એટલે, જરા ચિંતાગ્રસ્ત છું પરિ. આવતે અંકે એની વાત.

ઉપરોક્ત અંતરચાલ્લીય સ્તરે ગુજરાતી લિપિ, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસાર-પ્રચાર માટે આપુનિક ટેકનોલોજીને કામમાં લઈને જે પ્રભાવક કામો થઈ રહ્યાં છે, તેમાંનું એક શ્રી રતીતાતભાઈ ચંદેરિયા યોજિત ગુજરાતી લેઝિસ્કોપ, એની પણ વાત કરીશું

પરિષદનું ૧૯૭૦૫નું પ્રથમ અધિવેશન જૂનના અંતે - 'જુલાઈના આરબે ભરાયું હતું. એની સ્મૃતિ તથી કરવા, અને પૂર્વજીને પ્રશ્નાઓને નવી સદી સર્જવા પ્રવૃત્ત થવા માટે જ નવોજિત સર્જકો સાથેનો પ્રથમ બૃહદ્દ સંવાદ પાંચમી જુલાઈના દિવસે જ આયોજિત કરેલો આપણે. દરેક જુલાઈ આપણા મનમાં એક પછી એક, નવાં ઉત્સાહ-મોજાં પ્રેરશે !

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર (૬)

જ્ઞાન વિદ્યા

સહેજ રજા મળી, ઉદાર સહકાર્યકર્મિનોએ રજા આપી, એટલે થાક ઉત્તારી તાજા થવા માટે સ્વર્ગ મળી ગયું ! મોલી ડિક, સેવનસામુચ્છ, ડો ક્રિયાગો અને દસેક કલાસિક્સ ફરી ફરીને શ્રોયાનદિશેષ્યાં-અનુભવ્યાં અને હં, કે પુસ્તકો ખાસ વાંચ્યા એક તો "Genius", ડો હેઠેડ બ્લૂમનું, સર્જક અને સર્જકતા (વિશાળ અર્દ્ધમાં, સર્વ ક્ષેત્રોમાં), એ અંગેનો સ્રાણ અને બીજો ત પણ એની વાત પછીથી કરીએ ।

કાંઈવલી અધિવેશન વખતના શૌર્પણાનના ઉત્સાહ વર્ણે એક જીણો સૂર રેખાવવનું બન્યું હતું, "સર્જકતા અદ્ભુત રોમાંચ અદ્ભુત રહસ્ય" એ પ્રમુખપ્રવચન દ્વારા (યથા થોડાને પહોંચી હશે એ રેખા પાણની પુસ્તિકા) સર્જકતા ("કિયેટિવિટી") મો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ એ મારો જીવનભસ્નો રેસ; હવે તો છેક ત૧મી ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ પછીની બીજી સવારે વળી પાછો એમાં પૂર્ણ નિમન્જનનો ઉત્સવ આર્દ્ધભારી મારે માટે હું, તો પ્રમુખસ્થાનના એ પ્રવચન ર૧મી સદીના આરેભ સાથે આ દિશાની ઉદ્ઘાતતી વિશાળ શક્યતાઓની વાત કરવાનું બન્યું છે, હેવી ચમત્કાર નહીં, માનવ ઉજ્જીવન આગટવની આ વાત છે. આપણા એક વડીલ સર્જકમિત્ર હું આ વાત કરું છું ત્યારે ત્રીજું નેત્ર જ જોલે છે - જોકે હું સામી ચર્ચા ન કરું, દૂબકી મારીને ભાગી છૂટું છું અને મારી આવનારી હાસ્યનવલક્ષ્યમાં એમનું પાત્ર કેવી રીતનું ધરીશ તેના તરેગમાર્ગ ચાલી નીકળું છું ! ભારતમાં અને વિદેશોમાં સર્જકતા અંગે તીવું સંશોધન થઈ રહ્યું છે "સર્જકતાની સંવૃદ્ધિ"ની કાર્યક્રમિકો શક્ય છે પરી ?

પાંચમી જુલાઈએ પરિષદના (હવે જ્યા વધુ સુશોભિત રાગવડભર્યા લનાવી શકાયેલા) ડોલમાં ૧૦૦ ઉપરાંત નવોદિત દેખક ભાઈ-બહેનો મળ્યાં, "નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ" એ નામ શીર્ષક સાથેના કાર્યક્રમાં પૂર્ય ત્રણ કલાક વાતો ચાલી વડીલોનાં પ્રવચનો મર્યાદિત રાખવાનો અને નવસર્જકોની ફૂર્તિઓ આસ્વાદવાના સંચાલકશ્રીના પ્રપત્તો હીક હીક ફળ્યા ! અહીં ત્રણ વાતો પ્રગટી દર મંગળવારે આ મિત્રો મળશે (મળે છે) બીજું તે થઢેરમાં સરસ રીતે ચાલી રહેલાં અન્ય નવોદિત મંડળો જોડે આ મંગળવાર મળણીનો ઉમેંગભર્યો સહકાર-સંવાદ રહેશે બીજું તે અન્ય શહેરોમાં પરિષદ કાર્યકરબાઈઓ આ પ્રતુતિ વિસ્તારથે.

પરિષદ ભવનમાં ઉપરે માળ એક નાનકડો કક્ષ છે, જેની કાચની દીવાલમાંથી તેજીલા તડકામાં નજીકનાં વૃદ્ધી તથા દૂરનો નદીનો પણ અંદરથી જોનારના મનનો જિન્નિજ વિસ્તાર કરે છે મિત્રોને આ કક્ષ પાદ હશે - આ સ્થળે ગરમાગરમ વહીવાતી ચર્ચાઓના ધનિતરણો ડર્જીએ ગુજે છે ! પણ હવે અહીં છેલ્લા થોડા સપ્તાહોથી વિશુદ્ધ કાબ્યોત્ત્સવ ચાલે છે, પ્રદીપભાઈ (ડો. પ્રદીપ ખાડવાલા) એમની મોટી સુંદર શાહીલમાથી કાબ્યચાણી કાઢે ! આપણા મૌખિંયાં પાણી આવે ! ચારેક હજાર ચુજાતી કાબ્યોમાંથી પ્રદીપભાઈએ ૧૭૦ કાબ્યો તારબ્યા છે એ એક એક કાઢતા જાય, અને જોડે એ કાબ્યનો એમજો અજમારેલો અંગ્રેજ અનુવાદ ! એ કાબ્યનો

મર્જક કવિ અહી જ હોય, ખાત આપનાથી. પછી તો એને વારંવાર આવવાની ટેવ પડી જાય છે । રાજેનું શુક્ર હોય, વાભણકર દાકર હોય, નિરંજન ભગત હોય, રઘુવીર ચૌધરી, ધીરુ પરીખ, ઉપાબહેન ઉપાધ્યાય, રાજેનું પટેલ, નીરવ પટેલ, બીજાથે અનેક કવિમિત્રો હોય અને, બ ત્રિ ખરા । ભવેને તમે એમને કવિ ન જાઓ, એ છે પસ નહીં, પસ દીનદયાળું શ્રી સુરેશ દલાલે એમને એક વાર કરિ કહી દીધા ! યથું । હવે તો પસ ફૂકડે... ફૂક ।) અચ્છા, ચંદકાન શેઠ અને ચંદકાન ટેપીવાળાનું શું ? એમનાં કાચ્યો એમને ધેર જઈને વાંચવાનો ઉપકુમ । ફરી ફરી જુજરાતીનો ચંગ્રેઝનો પણ ચાય એકેએક શાણની, લ્યાવની, કલ્યાનની વોષ્ય શબ્દાભિવ્યક્તિ માટે ભમજાવી મમજાવીને વાત કરાય, દાટેકનું કથન અન્યના કથનની સંપૂર્ણ કરે છેટે કવિ પોતે, અને બીજા સૌ ડેકું હલાલે ત્યારે વાત આગળ ચાલે ! ભારતીય સાહિત્યજગતમાં નરો જ અનુવાદયુગ આવી રહ્યો છે, પરિષદમાં આ પ્રવૃત્તિનો - વિશેષ આ અનોખી રીતની પ્રવૃત્તિનો - ગોમાંચ આપને સ્વર્ણશે એમ માનું છું.

ચર્જક આનંદની વાતો પછી હૈ, મેં વાંચેલા પેચા બીજા પુસ્તકની વાત કરીએ. એ પુસ્તકનું નામ છે "How to manage effectively a non-profit organization." દેખ્ક Michael A. Sand. (Publishers Career Press, 224 P, 2005, સ 14.95 (Email - www.careerpress.com)

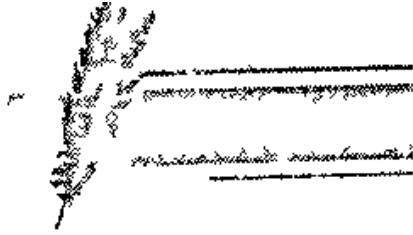
આ પુસ્તક - કે એનાં જેવાં અન્ય - તક મળે તો જોઈ જશો ? આપણા સૌ માટે આ બધું સમજજું, આપણા રંગવદમાં આ વાતો લાવવી, ખૂલ જરૂરી છે. મારા આગતા પત્રોમાં આવી વાતો કદાચ વિશુદ્ધ અંતમુખ ચર્જકો માટે જરૂર માણું દુખવતી પણ નની હીએ. પણ નવી સંઈ જાયે પરિષદનાં હેતુ, રચના અને કાર્યો અંગે નવી અપેક્ષાઓ જાયે જ આ અનિવાર્ય વિવહારવિભાગો વિચાર કરવો જ પડવાનો.

અસ્યારે તો આપણે તરત જ "સંવાદ"ની વાત પર આવી જઈએ થાદ છે ? કાંઈકાંઈ અધિવેશન વખતે આ ટિશાની એક મહાત્માકાંઈ, મહાત્માકાંઈ તો શું, એક અનિવાર્ય વધુતમ આકાંક્ષા, પ્રમુખશ્રીને મંચ પરથી રજૂ કરેલી. - આપણા કાંપ્યુટરની, ઇન્ટરનેટની, દેલ્ફાઈની વાત, આપણા એક જાથી સાહિત્યસર્જક અને જાયે જ યંગવ્યવસ્થાનિષ્ઠાત મિત્ર, એમણે હપણાં જ મને "ટેમોન્ટ્રેશન" આપીએ, આપ જોને વધામણાં પહોંચાડવાની લીલી ઊરી આપી જ દીધી છે । પણ હું ટેકનોલોજી વાબજામાં અભજ્ઞ છું એટલે પંદરાપી અંગેસ્ટ કે એવા કોઈક શુલ્ષ દિવસની રાહ જોઈએ । હું પોતે હજુ મૂળભૂત વીસેલી રંગી સંઈને એખે, જરૂર જિતાગ્રસ્ત છું પણે । આવતે એકે એની વાત.

ઉપરંત અંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે જુજરાતી વિપિ, જુજરાતી સાહિત્યના પ્રકાર-પ્રચાર આટે અધ્યક્ષ ટેકનોલોજીને કલ્યાણ વર્ધને રોજ પ્રભાવક કાણે વર્ધ રહ્યો છે, તેમાંનું એક શ્રી જીતાગ્રાવાઈ ચંદ્રેરિયા પોજિત જુજરાતી વેલેન્ઝ્યુન, એની પણ વાત કરીશું.

પરિષદનું ૧૯૭૦૫નું પ્રથમ અધિવેશન જૂનના અંતે - જુલાઈના આરોબે બરાયું હતું એની સ્મૃતિ તાજી કરવા, અને પૂર્વભેને પ્રકામીને નવી સંઈ સર્જવા પ્રવૃત્ત વાત માટે જ નવોજિત સર્જકો આયેનો પ્રથમ બૃહદ સંવાદ પાંચમી જુલાઈના દિવરે જ સાધોજિત કરેલો આપણે. દરેક જુવાઈ આપણા મનમાં એક પછી એક, નવાં ઉત્સાહ-મોજાં પ્રેરણો ।

વાચસ્પતિ | લાભશક્ર થકર

૧

ઉભી બજારે દરવાજો કલ્પીને
દરવાજાની પાસે
ખૂલવાની ઘારજા આથે
ઉભો છે એક દસ્તિકથાનો વાતોડિયો,
વાચસ્પતિ માણસ
કૃપારનો ?
છે ત્યારનો
દરવાજો ખૂલશે -
અ
આવશે બહાર અને
ગુણયી દબાવીને ગુણળાવીને મારી નાખશે
કોણ કોને ભારી નાખશે ?
બેમાંધી
એક
એકનો.

૨

પછી એકલા એકલા અવિરત
વાતો કરવાનો આવશે અંત
મણી જણો મુક્તિ.
પછી સતત પોતે પોતાને કરજા કરવાનું
કરડી કરડીને અંદર એકરૂપ બની ગયેલા
દ અધરને જાઈ જવાનું રહેશે નહિ.
અકુરાતિયા થઈને પોતાના
દુનસ્કેપને
ખૂધા કરવાની

દીત વજસની બોખા મૌની
ખાઉધરી ખેવનાનો આવશે અંત.

૩

અહો ધારવાનું જ નહિ રહે.
ગૈલરક્ષક બનીને દડાની પ્રતીક્ષા નહિ કરવી પડે.
દેવીની જેમ પૂજાતી સ્ત્રીને
કલ્પી કલ્પીને
બચ બચ ધારવાનું સ્વખમાં
કરોળિયો બની
તકલાદી જાળે રચવાનો આવશે અંત.
છોવાનો ચામાન ભરેલો
અવાજ
ઉંચકીને
ખાલીખમ ડિસાલોના ચોપડામાં
મનોદેણિક રઝાનું નહિ પડે.
ઘમંડને ઢસીને પેંચવો નહિ પડે.

૪

એય પજ અજોયનું શુ ?
કશુ શેય પજ નહિ રહે અને એટલે નેચરલી
કશુ અજોય પજ નહિ રહે.
કોઈ દિલ્ય જુઝારવ સાંભળતાં સાંભળતાં
અનવરત ચાવતાં ચાવતાં
મેટાફિકિલ થાકને ઉચ્ચકવો નહિ પડે.
મનોજત છયાને ચાટતાં ચાટતાં
ચારે બાજુ
અદરથી અને બધારથી
વાસતાવમૂલક નિરીક્ષણોના ડિચેઝોને
જાબ વગરના ભૌમાં
મુમળાવવો નહિ પડે.

૫

કેમ હસે છે ?
બિનજત તાકારી તો પડેને ?

કોને ?

મારી

આવતી કાલને

સાંભળ

મુરે

પછીથી

સ્વજનો - પડોશીઓ - ચહેરાઓના સંબંધોથી

અથડતા ફૂટતા

અપદીતિના લયથી લાગુને

ચરસના વન જહનમાં લપાયેલા રહેતું નહિ પડે

કોઈ અતિર્જિત ઘંધકતા ચૂલાઓ નહિ હોય

અનિર્દયનીય મળનિ પામવાની મધ્યમણુભાઈ

હેવાને ભૂલી જઈને

ભૂલા પડવાનું નહિ હોય

આચે જ ડાલાનારમાં ટ્સડાતી

અર્વાનારની કારણો નહિ હોય -

અતત ખર ખર ખરતી ખરતી

ઠન્સ્ટેપને

સમજલીન ધક્કણમણીથી વાતી કેલી

૬

હા, સાર્વકાળનાં પગથિયાં ચઢતો ચઢતો સર્કખરસને

કેન્દ્ર મનાવતી ડેઝથોમાં

આરંભને સોત કહેવાની ચેઠનથી બધાઈને

પુણેલા ફૂતચાની જેમ

દશ્ય માલિકના અદશ્ય પગોમા

વોટપોટ થઈને આળોટું નહિ પડે

૭

એવ પછી આ આમ

પાત્રને

પરસ્પર અથડાવીને રિયર્સ કટીને

સુકણાના મદિગરસની

મનહર

મનમર આદતનું શુ ?

૮

એત આવી જો મનના છરજાભરજાની

૯

પણ - પક્કી - તો હાશાઓનું શુ ?

આવીય વિના

તે કણો રહેશે ?

૧૦

અને એથ સુખ હોય સુખ ?

ના

ના ?

કેમ કે ફુલ નહી હોય.

૧૧

એય આપણે ઉત્તી જઈએ

કૃત્યાંથી ?

શ્રીવાની ગળ પરથી દ્વારા સુપણા -

તારે કણ જતુ છે ?

ધૂળમાં ધૂળ વહી બળી જતુ છે તારે ?

મારામાં શક્તિ નથી ઉડવાની.

પણ ધારને

એ તો હું કરું છું અતિ.

દે કાલ્યો | ચિનુ મોહી

૧ રેજ

સુગધને શોધવા નીકળેલાના

આ રક્ષા પદચિહ્ન.

અવ્યાધિત કણથી ચાવતી

આ પુષ્પ પાત્રાઓ.

ભાઈદિયા ભરતા ચાસ.

માટેરોના બુદ્ધજોમા

ધૂષાસા ઘોરાલ

તને દેખાય છે ?

ઓમની સ્કૂટ-અસ્કૂટ (વિનિયો)

તને સેલળાય છે ?

ફંડ વર્ગાડત્તા

આંડા ધાયથી

તુ વદ્વારાય છે ?

વોહીદુલ્લાખ થાય છે ?

નાચાચ પર પડતી દીર્ઘિના

પ્રધારથી

તુ કેમ રસાયન રસાયન થતો નથી ?

કેમ પુષ્પમધૌની સુખાધને

તારે ચાલાવ શોવી છે ?

અધી રાતે, જાબકીરે જાગેલાને

આવેલા દુસ્તબ્દ જેટલો જ

તુ છે અને નથી

માર્ગી પણે નહંદાઓ છે

પણ, તુ કયા છે ?

પ્રાઇમાથી પ્રબટ થતો

પાણીના સોંગંદ છે તને;

પૃથ્વીના પેટાળમાં

ભડલડ બળાત્તા

અભિના સોંગંદ છે તને;

કલૂતરના નાના અમણા

ઉક્ખન વખતે જન્મેલી

હવાના સોંગંદ છે તને,

મને જવાબ દે

તુ છે ?

નથી ?

મહા મૃત્યુજ્યના મંત્રોના જાપ પણ

મારા મૃત્યુને નહીં અટકાવી શકે;

મને નાદ કરીને

તુ તરચ હોવાની સાબીતી આપીશ ?

નહીં, કારે હુ નક્કી નહીં જ હેઠ

પણ, અભાધિત કાળ સુધી

ચાલ્યા કરશે

આ સુખધ્યાત્રાઓ –
મને એ જ વાતનો રંજ રહેશે.

૨. ચિંતા

આશવીને ગઘ્યુ હતું
એ પગઠું
ખપ વખતે
નહી જડે તો ?
હુ મુખ્યાફરમણ્યી
રસ્તો થઈ જયો છુ
નહિતર
આવી ચિંતાઓ મને શુ કામ થાપ ?

ધૂઅંધારની ધારા | હરિદ્વારા પાઠક

ધૂઅંધારની ધારા
જહન-ગલ્ભીર અનહદનાંદે વહેતી અપરંધાર
ધૂઅંધારની ધારા

ધૂઅંધાર જવચાશિ
અમર્કટકે મૂળ જરૂર, અસ્ત્રભૂટ અને અવિનાશી
ધૂઅંધાર જવચાશિ

ધૂઅંધારની શોભા
દૂરી ધોઈ વહે ચોદની, ઉછળે ખોલેખોલા
ધૂઅંધારની શોભા

ધૂઅંધારના પાણી
માઈ નર્મદા છુટે હાથે કરે અવિરત હ્યાણી
ધૂઅંધારના પાણી

ધૂઅંધાર પડછંદા
શુભશીકરના શીર્ત સ્પર્શની માણી વેજો બંધ
ધૂઅંધાર પડછંદા

ધૂઅંધારના રંગ
સેત-સ્થામ-નીવમ-જુલાબી ખળપળતા વહે અલોઝ
ધૂઅંધારના રંગ

ધૂઅંધારના ચાસ
 કકર કકર શંકર એવો શિવજનો જ્યો વાડે
 ધૂઅંધારના ચાસ.
 ધૂઅંધારની લીલા
 પરમ મોદ પ્રત્યે પ્રેરતી પાવન પુષ્પસંહિતા
 ધૂઅંધારની લીલા.

(આ) ધૂઅંધારનો ધ્યાત્રા
 છાલક લેવા ખરે રીધ્યી, ગ્રાજ પૂરજે ભાત્રા
 ધૂઅંધારનો ધ્યાત્રા

પુખીપદારથ | હરીશ મીનાશ્રી

આકાશમાંથી
 ધરમસતું
 અવકાશનું એક ટપ્પુ
 જોતજોતામાં બની જાય છે પવનની ગંડ
 જોતજોતામાં પણાની પોટલી
 ને
 જોતજોતામાં પખી બની
 જપટ મારે છે
 રિજના જ પડાયા પર
 *
 શુ છે આ પડાયો ?
 દક્ષય ?
 ભક્ષય ?
 *
 આ સૂર્ય છે
 તેથી જ શુ પખી છે ને પડાયો છે, યુગપદ ?
 સૂર્ય છે ને પખી છે, યુગપદ
 તેથી જ શુ પડાયો છે ?
 કે પણી
 કુરળ સૂર્ય અને પડાયો જ છે યુગપદ
 ને પખી છે

એના નિજત્વમાં
આવ અવાજ અને એકાડી ?

*

સૂર્ય ને પૃથ્વીની સીધમાં રહીને પંખી
મધ્યમાં મણ્યા કરે છે
નિજત્વને સિદ્ધ કરવા
ને નિરૂપાય
પ્રતિદ્ધ કરી લેસે છે
પડાયો.

*

એ સાચું
કે મધ્યગતે ભટી જાય છે પડાયાની ઓળખ
તો પંખીને પોતાની ઓળખ પજી કર્યા પડે છે, મધ્યગતે ?
ગતિઓ સેવે છે બોર્તિ
પડાયાથી મુક્ત સ્વર્ણ પંખીની.

*

પંખી
સ્પર્શ કરે છે આકાશને
ને સતત ઝંખ્યા કરે છે સ્પર્શ પૃથ્વીનો.
યુગપદ્ધ સ્પર્શની
ભોકી પડેલી ઝંખના : પડાયો.

*

પડાયો પડે છે પજી સ્પર્શનો નથી પૃથ્વીને
સ્પર્શ ન હોય તો વજન કયાથી ?
નિજના સ્પર્શથી જ નિજને ઉઝ્રડે છે ને
નિજના વજનથી જ નિજને ભારે છે
આ પડાયો.

*

સીધી રેખામાં ઉડતા પંખીનો
પડાયો
ચઢે ઉત્તરે છે વાકીયૂકી પર્વતમાળાઓ
. ને ઉત્તરે છે સિર્યજુ સમુદ્રો

*

શું અવાજ અવાજ છે નિયતિ
પંખીની અને પડાયાની ?

*

પખીની લીતર રહેલો પ્રકાશ
 પખીથી અતિ પડીને
 જોયા કરે છે પખીને એકિષે
 ન એ મિશે
 સિદ્ધ કરે છે
 પખીની લીતર રહેલો અંધકાર
 પડાયામાં

*

હજારો પારદર્શક પખીઓ
 ઉડી રથ્યા છે આકાશમાં
 પરતુ પૃથ્વી છે એનાથી સાવ અનુભિંશ
 પડાયાના અભાવે

*

પખી પડાયાને ઝડપી દેશે એક વાર
 પછી
 ઉડી નહી શકે લગરિકે
 પડાયો છટકી જવાની બિકે

આમ જ
 પડાયો ઝડપી વે છે પખીને ધુંફાતચેણી

*

પોતાને ઉદેશીને કહેલી
 એક લોધકથામાં
 પખી બની જાય છે
 બરફનું પખી
 ઔગળી જાય છે તીવે તીવે
 ન મુક્કિ પામે છે પડાયાથી
 બાધામાં

*

જોકે આ લેવટનો ઉપાય છે :
 પખી સૂર્ય બની જાય છે આકાશમાં
 અને પડાયો સોનેચે, પૃથ્વી પર

પૃથ્વી
 પૃથ્વીમાં ઉત્તરેલાં મૂળ
 મૂળને ટે ટાર વૃદ્ધ

વૃદ્ધની રિસ્ટરતી શાખાશાખાઓ
 શાખાએ નીડ
 નીડમાં ઠુકુ
 ઠુકુમાં પંખી અને આકશ
 - બધુ

પરિકમા કરે છે

પણીની

*

જોતજોતાએ

ખુલ્લી બની જાય તે પ્રકાશની પોણી

જોતજોતાએ કિરજની જાઠ

જોતજોતાએ તેજનું ટપકુ

ને

ઓક જપટ મારે છે

નિજના ઝાંડણાટ પર

"

સહારો | પ્રીતમ લખલાલી

શૈચદમાં
 સંતાકુકડી રમતાં
 ખોવાઈ જયેલ
 ફળિયાનું વૃષ
 ભારે કુદ્દપો
 કોના સહારે જશે
 એ રિચારે
 બીજા જન્મમાં
 આતી ચન્દ્રનું છે
 મારુ ઘરમાં
 પુસ્તક રૂપે !!!

અવસરિયો | ચરીલાદ સથવાચ

કોણ રે જાગ્યુ ને તૈયુ હવખે,

ફળિયુ પુશીમાં અવકાય,

ઘડતો ઉભ્યો છે ચોંચ મૂલનો,

વાયરે તોરજ મવકાય,

અવસરિયો મહાનો ઊંચા મોબનો.

જીતોથાં જીજાઈ રૂડી ચતઠી,

ઝગમળ ચોરો કેરા ખાય,

પાનેતર મહકે, સાફી રહીકતો,

હરખે સુખીઓના ખાય,

અવસરિયો મહાનો ઊંચા મોબનો.

ધૂજતુ ઘનેતર ધૂમકે માદરી,

ઘડક, ફળી ફૂફો ખાય,

જીતડો કિરે, શવસ અખમાં,

જેતી વેળા ભારે ખાય,

અવસરિયો મહાનો ઊંચા મોબનો.

ચાતડી સૂની મૂળા ઘડકે,

દીવડા શારી નાખે કાય,

જગડો જનક-જન્મની જાગદો !

ઘારજુ ફળિયાને ખાય,

અવસરિયો મહાનો ઊંચા મોબનો.

મીઠીલા કરીને એક નગરી તેનો રાજ મીઠાશ એ એટલું તો મીઠું બોલે કે તેને સતત સંભળનારને ડાયાબિટીસ થઈ જતો. તે ભલો એટલો કે અસ્થમેધ કરવાની વૃત્તિવાળો પણ નહીં નગરી પણ કંઈ એવી મોટી નહીં કે અંદે મારતા દિવસો જાય. શ્વામસુંદરનો ભક્ત ભક્ત એટલે કે શ્વામસુંદરને સોળ હજારથી ઉપર રાખીઓ તો એને ય એવું ખરું કે સોળ હજાર નહીં તો સોણેક રાખીઓ તો હોય! પણ, પણજો રાખીઓ કરવામાં તે માનતો નહીં. આમ છતાં તેને બાર રાખીઓ હતી. દરેક રાશિની એક

આમ તો બધું ઢીક ચાલતું, પણ બાર બાર રાખીઓને રાજ રાખવામાં જ તે પૈસેટકે આવી લાગ્યો હતો. ટેકશાળો બધું પડવા આવી હતી ને દરખારીઓને લાગતું હતું કે આવું ને આવું ચાલ્યા કરશે તો મીઠીલામાં મીઠાઈની દુકાનો ખોલવાનો વારો આવશે. મીઠીલા તો ઢીક, પણ અન્ય રાજાઓ મીઠાશ પર ચડી આવે તો –

‘લુટવા જેવું કંઈ હશે તો લુટવો ને’ મીઠાશ ચાસણી જેવું બોલ્યો, પછી મર્માણુ હસ્યો રાજ સામે દાંત તો કદાય નહીં, પણ એક પ્રધાને હસતાં હસતાં રાજાનું હિત આગળ કર્યું. ‘લુટવા જેવું કંઈ ન હોય તો પણ, આપને બાર બાર રાખીઓ છે તે કેમ ભૂલી જાવ છો?’ રાજ ચોક્કો કોઈ પણ ભોગે તે જન્મફૂદુણી ખાલી કરવા તૈયાર ન હતો. સલાહકારોની સલાહ ગળે ઉત્તરી નહીં એટલે શ્વામસુંદરની આરાધના કરવાનો તેણે નિર્જય કર્યો. અંગત સચિવોએ તો આ આરાધના જગતમાં જઈને કરવાનું સૂચયું તો રાજ વળી ખસના શરબત જેવું ખળપણ્યો, ‘તપ કરવા માટે જેંગલ પણ તો હોવું જોઈએ ને’

સચિવને લાગ્યું કે તેણે મૂર્ખાઈ કરી છે ગમે તેમ તોય તે મુખ્ય સચિવ હતો એટલે એકાદ મૂર્ખાઈ તો તેને શોભે પણ નહીં, એટલે તે વળી બોલ્યો, ‘આ તો શું છે કે અગ્ગાઉના રાજાઓ બાર, ચૌદ વર્ષ વનયાં તપ કરીને હિચિત વરદાન મેળવતા એટલે થયું કે – ‘ડોન્ટ ટોક, રબિશ’ સ્યુગરકોટેડ વોર્ટસમા રાજાએ કર્યું, ‘અગ્ગાઉના રાજાઓ રાજ કરવાને બદલે વનમાં જ રહ્યા, પણ હું તપ કરવા જાઉને તો બાર વર્ષે પાંસનો થાઉ ને ત્યો સુધીમાં તો મારી બારેય રાશિઓ સાઠ, બાસની થાય. તમે તો બાર સંસારી થવના દિવસોમાં આપું થવાનું કહો છો’’

સચિવને મનોમન હસવું આવ્યું કે તે કામહેવને બલચર્ય તરફ વાળી રહ્યો છે સચિવને જીજુ સલાહ આપવાનું મન થયું ત્યો તો એ કામ મીઠાશ જ કર્યું, ‘સચિવજી, હવે તપ કરવાની કોઈને કુરસાં નથી ફાસ્ટ એટિજમાં એટિજ વધારવાનું, હન અધર વર્ઝસ ઘયાડવાનું કોઈ રાજાને પરવડે એમ નથી. હું તો ફાસ્ટ તપ કરીશ અને હિન્સટન્ટ વરદાન મેળવીશ’

આટલું કહીને તે સીધો આરાધના ભવનમાં પ્રવેશ્યો અને હિન્સટન્ટ તપ શરૂ કર્યું શ્વામસુંદર હિન્સટન્ટ પ્રસન્ન થયા અને હિન્સટન્ટ વરદાને માગવા કર્યું મીઠાશ સાખ્યાગ કરતા કર્યું ‘પ્રભુ, હું રાજ છું, પણ તિખારી કરતા વધારે જરીબ

‘વેલ, તેમાં હું શું કરી થકુ ર શ્યામસુંદર ઉવાચ
પ્રભુ, મને સંપત્તિની ખેદના છે.’

‘ચણીની નહીં ર શ્યામસુંદરે ટિપેકલ સ્થાઈલ વેરતાં કલું’¹ એલ ધ ડેંડ પૂ હેવ
ઓલેજ ડિમાન્ડ કિવન્સ ’

‘સત્યવચન, પ્રભુ ! પણ, ચણી રાખવ સંપત્તિ પજ તો જોઈએને ’

‘ધૂ મીન વેલ્ય, રાઠેટ ર શ્યામસુંદરે કલું, ‘તને રાજા મિઠાસની જોરી ખબર છે ર
‘હા, પ્રભુ !’ જેવું રાજા બોલ્યો તો ખરો; પજ મનમાં બગડ્યો, ‘આ મિઠાસ કઈ
બલા છે ?’

‘અને આપેલું વરદાન થોડા ફેરફાર સાથે તને આપું તો ?’

‘અનાથી સંપત્તિ વપણી છુય તો મને વાંધો નથી.’

‘તથાસ્તુ !’

‘શ્યામસુંદર અલોપ થયા ને રાજા મીઠાશ આરાધના બલનમાંથી સીધો રંગભવનમાં
પહોંચ્યો. બાર બાર દિવસે તે ચણીઓને મળી રહ્યો હતો એટલે આરેશાથી તેણે વધી
ચણીઓને સ્લેષ કર્યો ને વરદાનની વાત કરવા તે ઉત્તાવળે ગોપનીય સંભાગૃહ તરફ જવા
નીકળ્યો. નજર નાખી લેવા પૂરતું તે જરા પાછું વળ્યો તો તેને હજારો વોલ્નો ઝડકો લાગ્યો.
એહો જોયું તો બારેબાર રાશિઓ સુવર્ણ મૂર્તિઓ થઈને ઉણ્ણો હતી.

રાજાને આંસુ આવવા જેવું થયું, પજ મીઠાશ ઘણી એટલે આંસુ હરખનાં આંસુમાં
ફેરવાયાં. ‘ચાલો, બાર ચણીઓ જેટલું સૌન્નું તો વધ્યું !’ તે બગડ્યો. સલામાં તેણે આ
વાત કરી ત્યારે પ્રધાનનો ને સચિવો શરૂઆતમાં તો પુશ થયા. પજ પછી એ વાતે મૂંગ્રાપા
કે ચણીઓ વગર રાજા સંપત્તિનું કરશે શું ? એણી સૌન્ને થયું કે એ રાજાનો અંગત પ્રશ્ન
છે એટલે સૌ ઘર બેગા થયા ને રાજા અંતપુરમાં પાછો ફણ્યો.

રંગભવનમાંથી બાર ચણીઓ સુવર્ણકીશમાં જમા કરવામાં આવી હતી ને બીજુ
તરફ રાજા અંતપુરમાં એકલો હતો એટલો એકલો કે પદછાયો વ સાથે નહીં. બારેબાર
રાશિઓ તેને ચટકતી હતી. ચહેરા પરથી જ દરબારીઓ કણી ગયા કે રાજા, ચણીઓ
વગર ભડક્કે છે. અંગત સલાહકારોએ રાજાને ગાંધર્વકન્ન કરી લેવાનું સૂચબું રાજાને
પજ ભાવતું હતું ને દેવી કલ્યા જેવું થયું.

ગાંધર્વ લઘુ લેવાયાં ને અંતપુરમાં એક ચણી ઉમેચાઈ.

રાજા રંગભવનમાં પ્રદેશતાં જ કણી ગયો કે ચણી કદમ્બ વધારે વ્યાઘ્રા છે. એ
તો સામેથી ગળે પડી અને મીઠાશને વળી હજારો વોલ્નો આંસુકો લાગ્યો. તેરમી ચણી
સો ટચના સોનામાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. મનેકમને તે પજ સુવર્ણકીશમાં ઉમેચાઈ અને પડછાપા
વગરનું ગળયાદું એકાંત રાજાને વળી કન્ડવા લાગ્યું. સલાહકારોએ વળી લઘુ લેવા કલ્યા
વળી એક ચણી વધી વળી મીઠાશ સ્વર્ણનો ને વળી સુવર્ણકીશનો અંકડો વધ્યો. પા
લો આ રોજનું થઈ પડ્યું રાજાને બગાબર સમજાયું કે સ્ત્રીસ્પર્શનો રિકલ્ય સુવર્ણસ્પર્શ હો
શકે નહીં.

સ્ત્રી માટેની તીવ્રતા એટલી તો વધતી આવી કે કોઈની પટ્ટી, કોઈની મા, કોઈ

1. કોઈની કાકી, કોઈની શેઈ, કોઈની માસી એમ એક એણી એક સ્ત્રી રાજ્યમાં

ઉપડતી રહી ને સોનું થવા લાગ્યો 'સુવર્ણકોશ તો છલકાઈ ઉઠ્યો, પણ નગરમાં સ્ત્રીઓની અછત વર્ત્તવા લાગ્યો'

મીઠાશાને સંપત્તિ જોઈતી હતી એની ના નહીં, પજ તે રાણીઓને બોગે નહીં આજ તો એકો મેખથી મીન સુધીના વિલાસ માટે આરાધના કરી, પજ ત્યારે થોડી જ ખબર હતી કે સ્ત્રીસ્વર્ણ પારસ્પર્ય સિદ્ધ થશે ? આ તો સોનું વધ્યું, પજ સ્ત્રીઓ ઘટી, અને અત્યારે તો રાજા, સ્ત્રી માટે એટલો તો વ્યકૃત હતો કે એક સ્ત્રી માટે તે આજો સુવર્ણકોશ લુંયવી દેવા તત્પર હતો છેવટે તેને લાગ્યું કે સ્ત્રી વગર જીવ જીશો તો તેણે નગરમાં ફરમાન બહાર પાડ્યું કે જે સ્ત્રી તેને સ્પર્શયી પછી પજ સ્ત્રી રહી શકશે તેને રાજા માંગ્યું વરદાન આપશે એવું સાહસ કરવા સ્ત્રીઓ તો સામે ચાલીને આપ્યે જ તૈયાર થાય, પજ, એવે વખતે વડીલો આગળ આવતા હોય છે મનોમન દરેક ઘરે નક્કી કરી લીધું કે ઓછામાં ઓછી એક સ્ત્રી તો સોનું કરવી જ લેવી, વડીલો હંમેશાં દૂરંદેશી હોય છે એટલે ઘરની આખી ને આખી સ્ત્રીઓ દરબારમાં ઠાલવી દીધી, એ આશાએ કે સ્પર્શ પછી જો ભૂલેચૂકે સ્ત્રી, સ્ત્રી રહી ગઈ તો માંગ્યું મળશે અને ધારો કે ન થઈ તો ઓછામાં ઓછું સુવર્ણમૂર્તિઓ તે ઘર ભેગ્યો થવાની જ છે

બીજુ તરફ રાજાના દરબારીઓ એટલા વાજ આવી ગયા હતા કે તેમને મીઠાશ સમજતો જ ન હતો પોતાની જ રાણીઓ સુવર્ણકોશમાં જમા કરવાઈ ત્યારે સૌને થયેલું કે રાજા સંપત્તિની પાછળ પડી ગયો છે, પજ પછી પ્રજાજનો સ્ત્રીઓનું સોનું કરવીને ઘરમાં ભરવા લાગ્યા ત્યારે થયું કે આમાં રાજાને શું મળતર હતું ? પજ પછી દરબારીઓને ભરોસો લેછો કે રાજા ખરેખર જ સ્ત્રીઓ માટે ટળવણો છે

બીજુ તરફ નગરજનોને તો જાણે લોટરી ક્ષાણી હતી એમણે તો બાળકી જન્મતાંની સાથે જ મીઠાશને મોકલવા માંડી કેટલાકને તો એટલીય ધીરજ નહોતી કે બાળકીના જન્મ સુધી થોબે, એમનું ચાલ્યું હોત તો પેટમાંથી બાળકીઓ સીધી દરબારે જ ઠાલવી હોત, પજ, રાજા મીઠાશ, કડવાશ વહોરવા માંગતો ન હતો એટલે નગર જોગા પ્રવચનમાં તેણે મીઠાશ ઠાલવી, 'વહ્યાલા નગરજનો, જન્મેલી બાળકીનાં સોના કરતાં વિકસેલી સ્ત્રીનું સોનું વધારે જ આવે એટલે ધીરજ ચખીને તંદુરસ્ત સ્ત્રીઓ વિકસાવો અને પૂર્ણ કદનું સોનું પ્રાપ્ત કરો.'

પ્રજાજનોને પોતાની ભૂલ સમજાવા માંડી ને તેમજો હલાલ થતાં પશુનો કરતો હોય તેવો વિકાસ કન્યાઓનો કરવાની કાળજી લેવા માંડી સૌને એટલી ઉત્તરવણ હતી કે ક્યારે કન્યાઓ સ્ત્રી થાય ને ઘરમાં સોનું વધી પજ, આટલી ધીરજ રાજાને નહોતી, કન્યાઓ વયમાં આવે તેની ચહેરામાં તો રાજાને પુનર્જન્મ થઈ જવાની ધાસ્તી હતી, અને છેલ્લી સ્થિતિ એ હતી કે સ્ત્રી કહી શકાય તેવી તમામ સ્ત્રીઓ સોનું થઈ ચૂકી હતી, આ બધાંમાં રાજ્યના યુવકોની છલત કફેડી થઈ ચૂકી હતી કેટલાકે અદ્દરની એકને બદલે નર, નવની બે કન્યાઓથી કામ ચલાયું હતું તો કેટલાકે પડોશી રાજ્યમાં હિજરત કરીને જઈને ત્યાં જ પરણીને હિયાદાં થવાનું સ્વીકારી લીધું હતું નગરમાં તો સામેથી પેસા આપવા છતાં લગ્ન શક્ય નહોતાં.

રાજ્યની ગેશી સુધ્યા સોનું થઈ ગઈ હોય ત્યાં લગ્નને લાયક સ્ત્રીનાં તો સપનાં

ક્યાંથી પડે ? સ્ત્રીઓનો એવો દુકાળ પડયો કે વાંદળાઓનો મૃત્યુદર બમજાથીપ વધુ થઈ ગયો. રાજાએ પડોશી રાજયો જોડે યુદ્ધ કરી કન્યાઓ જાતી લાવવાનું વિચાર્ય, પણ અંગત સલાહકારોએ સ્પષ્ટ કર્યું, 'એમ સ્ત્રીઓ જાતી લાવવાથી હે શુ ? જો એ મોડી-વહેલી સૌનું જ બનવાની હોપ તો ?'

'અને સ્ત્રીઓ મીઠીલામાં નહોતી એવું તો હનું જ નહીને !'

'આ દુકાળ તો સંપત્તિના લોભનું પરિણામ છે.'

'યુ મીન દૂસે કે સ્ત્રીઓ આયાત થાય તો પણ પ્રોબ્લેમ ભોલ્વ નહીં થાય, ખરું !' રાજાએ મૂછનો આંકડો આમળ્યો

'જી, રાજન !' અંગત સચિવે હિમતથી કર્યું, 'કારણ સ્ત્રીઓ આવશે તો તમે તો તેનાથી દૂર રહી શકવાના નથી.'

'તમને શુ લાગે છે, સ્ત્રીઓ તમારે માટે આયાત કરવાની છે ?' મીઠાશ મરકયો

'લાવવાની છે તો આપને માટે જ, પણ આપના સ્પર્શથી એવું સૌનું જ ધરો કે બીજું કર્યો ?'

'પણ કોઈ સ્ત્રી સૌનું ન થાય એવું પણ તો બનેને ?'

'રાજનું, એ બનવાનું હોત તો આજ સુધીમાં બન્યું જ હોત ને !'

'ધોટ મીન્સ, સ્ત્રી હોપ અને સૌનું ન થાય તેવું કિંડિક કરવું જોઈએ.'

'અને એ ત્યારે જ શક્ય છે, જો આપ સ્ત્રીઓથી દૂર રહો.'

મીઠાશને 'મેરી બિલ્લી મુજસે હી ખ્યાલ' જેવું કહેવાનું મન થયું, પણ પછી થયું કે સલાહકારો ખોટું નથી કહેતા. સ્ત્રીને સ્ત્રી જ રાખવી હોય તો સ્પર્શ વર્જન ગજાવો જ રહ્યો.

પછી મીઠાશને એકદમ જ સ્ફુર્થીક થયું કે આ સ્પર્શલીલા તો શ્યામસુંદરની જ બેટ છે, તો શું કામ ઓમની બેટ ઓમને જ પરત ન કરવી ?

મીઠાશ તો પહોંચ્યો આગધના ભવનમાં ને ઈન્સ્ટન્ટ તપું શરૂ કર્યું શ્યામસુંદર પણ ઈન્સ્ટન્ટ પ્રગટ થઈને મરક્યા, 'યેસ, રાજા મીઠાશ ? વોટ કેનું આઈ દુ ઝોર યુ ?'

'પ્રભુ ! તમે તો મને સંકુટમાં નાખ્યી દીધો, રાજા રહ્યસ થઈ ઊંચો.

'વોટ હેઠાં ?'

'પ્રભુ, આ તો બક્કુ કાઢતાં ઉટ પેઠા જેવું થયું સંપત્તિ લેવા જતાં સ્ત્રી ખોવાનો વારો આવ્યો.'

'તમે લોકો સ્ત્રીને પણ સંપત્તિ ગજાઓ જ છો ને ?'

'એ ગજાવામાં જ તો ભૂલ થઈ, પ્રભુ, કશ્મા કરો !'

'હવે ?'

'તમારો સ્પર્શ પછો લઈ લો અને —'

'સ્ત્રીઓ પાછી આપું ?'

'જી, પ્રભુ !'

'પછી સંપત્તિ ખૂટશો તો ?'

'ફરી તપું નહીં કરું !'

“તથાસ્તુ”

મીઠાશ મૂળ સ્પર્શ સાથે પાછો ઇયો અને સૌધી પહેલાં તો સુવર્જનૂર્તિઓને સ્પર્શથો
બારેબાર રચિએ ફરી રાજાની જનમકુડળીમાં ગોઠવાઈ

રાજાએ પ્રજાજોગ ફેરોં પણ પીઠથોડે કે કેમને સ્ત્રીઓ પાછી જોઈતી હોય તેઓ
દરખારમાં સુવર્જનૂર્તિઓ સાથે ઉપસ્થિત થાય અને સ્ત્રીઓને તેમના મૂળ રૂપમાં પ્રાપ્ત
કરે રાજાને હક્કેકા ભીડ થવાની અપેક્ષા હતી. પણ, જૂઝ પ્રજાજનો દરખારમાં ઉપસ્થિત
થયા, તે પણ એ જાણવા કે જીપ, તપનો કોઈ વરલો માર્ગ છે કે તેમ?

વર્ષ થવા આવ્યું પણ રાજા હજ એ નકી નથી કરી શક્યો કે રાજા જ સ્ત્રી પડાવી
દેશે એ ભયે પ્રજાજનો સુવર્જનૂર્તિઓ લઈને ન આવ્યા કે જીવથી સોનું છૂટ્ટું નહોટું ઝોટલે...

કાચ્ચ

રસનું ફૂલ : જનક રત્નિલાલ જાની, ૨૦૦૬, પ્રકા લેખક પોતે,
પૃ ૩૦, રૂ ૨૫/- મનહામાં મોતી બંધાળું : મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય,
૨૦૦૫, પ્રકા. જ્યોતિ પારાશર્ય, બાવનગર, પૂ ૪૦+૧૬૦, રૂ
૧૦૦/- આકશો રિદ્ધાશ : ભૂપેન્દ્ર બ્યાસ, ૨૦૦૬, પ્રકા. લેખક
પોતે, પૂ. ૬+૧૬૦, રૂ ૮૦/- કાચ્ચવિશેષ : બાલમુકુન્દ દવે, ૨૦૦૬,
ઠિમેજ પાલિકેશન, અમદાવાદ, પૂ. ૭૦, રૂ ૫૦/- ઈઓ : પ્રવીજ
દરજ, ૨૦૦૫, રનાએ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૂ. ૬૨, રૂ ૬૫/-
ખાતીપો : જગન્નાથ એસ. સુથાર, ૨૦૦૫, રનાએ પ્રકાશન,
અમદાવાદ, પૂ. ૧૧૮, રૂ ૮૫/- ફૂલદાની : એસ. એસ. રાહી,
૨૦૦૫, રનાએ પ્રકાશન, અમદાવાદ પૂ. ૮૧, રૂ ૫૦/- (૧) મનહર
ગોપાલ, (૨) કુજાંાં વાગે છે વાંશળી, (૩) સૂર મેં ચાંદરી ખાળી,
(૪) વૈજયતી, (૫) મધુવનની માધવી, (૬) લીલા લહેર, (૭) ચાંપિકે
શ્યામ પ્રથમતો તારો, (૮) જમનાંજલ, (૯) ગોકુળચાલ : આ નવેય
પુસ્તકના લેખક ગોવિંદભાઈ, પ્રકાશનર્થ : ૨૦૦૪; પ્રકા. પ્રકાશ
પ્રકાશન, મુખાઈ, દરેક પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા : ૬૦, દરેક પુસ્તકની
કિંમત રૂ ૨૦/- મધ્યપુસ્તક ભારતીય કલિતા : અનુ. નૃતન જાની,
૨૦૦૫, એસ. એન. ડી. વિમેન્સ યુનિ., મુખાઈ, પૂ ૧૨૦, રૂ
૮૦/- સ્વામીનારાયજ્ઞ સંત પરંપરા અને કૃષ્ણાનંદિ કલિતા : દર્શના
ઓઝ, ૨૦૦૬, એસ. એન. ડી. વિમેન્સ, યુનિ., મુખાઈ, પૂ.
રૂ ૧૦૦/-

મુલાકાતે આવનાર મહેમાને પૂછ્યું, 'અહીં કામ કરનાર સ્થાન કેટલાનો છે ? ભલાણીબાઈને કહ્યું, 'અહીં જરૂર નાં.'

.લોકભારતીના ઘઉં સંશોધનવિભાગમાં ઉભેલા મહેમાનની આંજો પહોળી થઈ ગઈ મૌકુ ઘડીક ખુલ્લું રહી ગયું, 'અહીં જરૂર એટલે ?' કામ કરનાર અહીં જરૂર કેવી રીતે હોય ? તેમને ગણે ન ઉઠયું.

ઝુ (સંશોધનઅધિકારી), મદદનીશ સંશોધનઅધિકારી દેવદાસભાઈ અને દૈનિક દાડીપેટ આવતાં ભાણીબહેન સર્ધી એટલે અમે અહીં જરૂર ગણ્યાઈએ.' ભલાણીબાઈના જવાબ પછી મહેમાનને કાંઈક ગડ બેઠી. સરકારી ધોરણ મુજબ તો ભાણીબહેનનો પગાર અધ્યાધીય ઓછો થાય. પણ સેઓ કામ અહીં ગણ્યું કરે. ભલાણીબાઈ અને દેવદાસભાઈ કામમાં ભૂતના બાઈ જેવા - એટલે સ્થાન અહીનો પરંતુ કામ થાય સાગાબાર જરૂરનું એમાં ઉમેચાય વિદ્યાર્થીઓની ફીજ.

ભાણીબહેન આમ તો દાઢિયા ગણ્યા. તેમણે ગીધ્યું કામ કરવાનું હોય. પરંતુ ભાણીબહેને એવું કદીય યાદ નથી રાખ્યું. ઘરનું ગણ્યીને જ તેઓ બધાં કામ કરે. અમુક કામ મારી ફરજમાં ગણ્યાય કે નહિ તેવી તથામાં પડે જ નહિ. મારું ને પાર્કના બેદ મનમાં ઊગેલા નહિ. જે કાંઈ કરેં તે પોતાનું માનીને કરે, કાળજીથી કરે, હક્કથી કરે. વાત થયેલી હોય, પછી તેઓ પોતાની રીતે કામ કર્યા કરે. ભલાણીબાઈ, કે દેવદાસભાઈ જાણે કે ભાણીબહેન કરવા જેવું કામ કરતાં જ હશે. કામમાં ભરપૂર ચોક્કસાઈ. સ્વમાની એવાં કે કોઈની ટકોર ખમવી પડે એવું થાય જ ન હે.

પોતે સવારે વહેલા બેઠી, તેવાર થઈ, શિરામજ કરી, બપોરનું ભાતું સાથે વર્દી સંશોદસર ગામમાંથી લોકભારતીમાં આવી જાય. ઋતુના ધર્મો બદલાય કરે, ભાણીબહેન નિત્યકુમે ઘઉં સંશોધનવિભાગમાં પહોંચ્યાં જ હોય. ભાતું ખાયિએ ટીંગાડી, પણી પીને કામે ચડી જાય. કામ કરતાં કરતાં જ સંશોધનમાં કઈ કાળજી રાખવી જોઈએ ને શિક્ષણ ઘણવી જોઈએ તે શીખ્યો જ્યાં. કામમાં સૂઝ પણ પરી. ખાસ કામ ન હોય તો ઘઉના ઘોટાં ખૂલ્લેખાંચરે ફરીને, નિદામજ કાઢતાં હોય બપોરે ખાઈને ઘડીક આડે પડ્યે થાય. પછી કામે ચડવાનું એટલે ચડવાનું. સૂરજને તથાતું હોય એટલું તથે, ભાણીબહેન ઐતરયાં પહોંચ્યાં જ હોય પરસેવે રેબજેબ થઈ જાય ત્યારે લગરીક બોલી જાય. 'માણું જાતી જાય એવો તડકો રે. આ સાચ્ય તડકો બોઉ પડે સ્ન.' એવું બોલતાં રહે, પણ સાંજ સુધી કામ અટકે નહિ. સંશોધનવિભાગમાં તેમનો હીદો કયો ? - વર્કરનો ? સ્ટેર્કીપનો ? સુપરવાઇઝરનો ? કહી શકાય કે આ બધુંય ને ઉપરાંત કાંઈક. વિભાગમાં કઈ વસ્તુ કયાં ? તેની ભાણીબહેનને ખબર હોય. આવતી કાલે કયાં કામ કરવાનાં છે તેની ખબર હોય.

અંશોધનવિભાગની એક આવી વિભાગીય વડાને ઘેર રહે, બીજી ચારી ભાષીબહેન પાસે. સૌને ગળા લગ્ની ખાતરી કે એ ચારીનો ક્ષારેય દુરુપ્યોગ નહિ થાય ભલાક્ષીભાઈ અને' દેવદાસભાઈ બેન્સ દિવસ બધારૂપમ હોય તો વિભાગની રિંતા નહિ. ભાષીબહેન વિભાગનો કામ સંભાળી લે. કામ માટે તેમના મનમાં સ્પષ્ટતા હોય. પણ જાતનો દેખાડો ન કરે.

કામમાં આગ્રહી તેમ આકરંય ખરાં એટલે ક્ષારેક અધ્રિય પણ થાય પોતે બરાબર કામ કરે તો વિદ્યાર્થીઓએ પણ બરાબર કામ કરવું જોઈએ તેવું માને. ખાંચો પડે તે ખમે' નહિ. કોઈનેય ટેકતાં સંકોચ નહિ. એક વાર વિદ્યાર્થીનીઓ ઘઉસંશોધનમાં શ્રમ કરવા આવેલી. તેમના હાથ નહિવતું અને જુબ આવી ચાલતી હતી. ભાષીબહેનના મનમાં માપ હોય કે આટલા વખતમાં આટલું કામ પૂરું થઈ જાય. ભલાક્ષીભાઈ - દેવદાસભાઈ હજર' નહોતા વિદ્યાર્થીનીઓને ભાષીબહેનની રિંતા કે ગણતરી નહિ હોય. નિરાંતે નાછૂટકાનું કામ કરતી હતી. ભાષીબહેન ઉભાં થઈને પડબેઠી પસાર થયાં પણ કાઈ ફેર ન પડયો. ફરીવાર પડખે જઈને ઉભાં રહ્યાં. વિદ્યાર્થીનીઓએ નોંધ ન લીધી હવે ભાષીબહેનનો મિજાજ ગયો. ૫ડલડાટી બોલાવી દીધી : 'બબ્બે રોટલા ઉલાણી જાવ એવકી સો ને હાથ તો જરાય હાલતા નથી. અંયા તમે ખાટલો પાડવા ને, કામ કરવા આવી સો. હરખું કામ કરો. એકલી હવલવ કર્યા કરો સ તે હારું કેવાય ?... તમારા મનમાં તો એમ સેને કે ભાષીદેરી હોય એટલે બધું હાલે ? એમ નેં હાલે. તમારી ગરુહમાતાને કેવું પડે ઈ હીક નેં. તમે હારી નેં લાગો. કાસે વળજો.' વિદ્યાર્થીનીઓ ભાષીબહેનનું આ રૂપ જોઈને કાસે લાગ્ની ગઈ. પછી એમનેય લાગ્યું હશે કે વધુ આકરા થઈ જવાયું એટલે ઊઠીને બહેનો પાસે આવ્યાં એકને કહે, 'પાણીની ડોલ ભરીયાય બધાને તરસ લાગ્ની હશે. ત્યાપ આકરો એ.' વાતને હળવી કરી નાખી.

આરું આકરું રૂપ ક્ષારેક જ પ્રગટ થાય. લોકભારતીના કુટુંબનાં કોઈ બહેન લાંબું-ઢૂકું કરવા જાય તો તેનેય 'રોકડો જવાબ' આપતાં એમને સંકોચ ન થાય. અન્યથા સૌની સાથે પ્રેમથી બોલે. 'ગન્યાનાના ભાર વગરની, જિંદગીના અનુભવમાંથી રણેતી વાતો કરે. કહેરો, 'કામા પુતર વહીલા. જ્યાં જાહો ન્યાં કામ જ કીમત કરવશો. અંયા કેદ્ય વાળાં શીખી ત્યો.'

લોકભારતીમાં પણીની છત હોય તેવાં વર્ષો એછાં હોય. પાણી-રોચનાં અનુભવ જ કાયમનો. દુષ્કાળ વખતે તો બાજુનાં રામધરી કે જરિયા ગામે પાણીની સગવડવાળા કોઈ પેફૂતને ત્યાં ઘઉસંશોધનના પ્રયોગો બોઠવા પડે. ભાષીબહેન આખો દિવસ ત્યો રહે. ક્ષારેક દિલ્લિન ન પહોંચ્યું હોલ તો આખો દિવસ લૂંઝા કઢે પણ કાયમાં ઊશપ ન આવે. પાણીરોચનાં કારણો પાલીતાણા પાસેના માઈધાર કેન્દ્રમાં અખતય ગોક્રેલા કોઈકે તો સતત ધ્યાન રાખવું પડે. ભાષીબહેન ઘરથી ૫૦ કિ. મી. દૂર માઈધારમાં અદી મહિના રહ્યાં. અપાં પોતે કાઈ વિશેષ કર્યું છે તેવાં ભાર વિના રહ્યાં. ઘઉના પ્રયોગો અને પરિણામો ચાથે વર્ષોનો એવો લગ્નાર થઈ રહ્યો છે કે ઘઉના કામ ગાટે કાઈ પણ કરતો તેમને ભાર ન લાગે. આપણે પૂછીએ કે 'ઘરથી લાંબો ગાળો દૂર રહ્યાં તમે તો ર ? તો ઉત્તર પણ ભાર વગરનો : 'અંયા કે ન્યાં, ઘઉનું જ કામ સેને ? કોકે તો છાંસતું પડેને ? મર્યાદિલાણ.

પદરા મેં તે ગઈ કામ તો કરવું પડેને રાહે ઉમર વરતાય છે ઉભા ધતાં ભોગનો ટેકો
લેવો પડે છે. પરંતુ તૈમની હિન્દુધર્મ આપંડ છે.

મેં તૈમને જોવા ત્યારથી પહેરવેશ એકજરાખો છે : વાદ કોરનો કાળો ચાડલો, કાણું
અને ઘેસરણનો કચ્છાઈ જેવો ચણિયો. તડકે તવાઈ તવાઈને શયામલદ્વારા ધ્યેલો ચહેરો
સાધારણ લાગે, પણ આપની ચમક ધ્યાન ખેંચે. હવે આપાધના ચાસ મોઢા ઉપર દેખ્ય
દે છે. એક પછી એક દાંત વજાદારી છોડતા જાય છે. હાથ ઉપરની નરો ઉમરની ચારી
ખાય છે. પણ એકવિદ્યુતું પ્રમાણસરની ઊચાઈવાળું શરીર ઉમરનાં વધોને ગળી જઈને મજબ
સ્ફૂર્તિથી કાર્યરત રહે છે. આસપાસ ખોયાર્થી કોઈ હોય તો કેવળ હાથ ચાલે, પણ એવું
કોઈ ન હોય તો હાથ મને જીબ બેથ ચાલે. .

ભાણીબહેન મૂળે હરિજન આજ્ઞાથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાં દીકરિને ભજાવવાનું ભૂખ્યે
જ સૂઝે. એટલે નિશાળે જયાં નથી. પાંચ બાઈની એકની એક બહેન હેતુપીતથી ઉછરેલાં.
આંબલા ણારે સારે ધેર પરણાપેલાં જેણે અને ભાજાળ બે દીકરની મા હોવાનું ગૌરવ
પણ મળ્યું મહેનતની નવાઈ નહોતી. એટે દીકર હોય, કીક મકાન હોય ને ખાવાપીવાંનાં
તાજી ન હોય તો સુખની વ્યાખ્યા પૂરી થઈ જતી. વર પીઓ નહિ ને મારે નહિ તો બહેનોને
સ્વર્ગ મળ્યું લાગે. વર આપી નજર ન નામે તો ચામણં સ્વર્ગ મળ્યા જેણું ગજપતું ભાણીબહેનને
ટબા જેવા બે દીકર હતા, પાંપણાં ઓછાં કચરે તેવાં પોતે ધર્મિયાશી હતા, જીતા એમના
વરે બીજી બાઈ કરી એમના સમાજમાં એની નવાઈ નહોતી. ધરી બાઈઓ શેક્ય સાથે
ચંપાઈનિબાઈને જીવી લેતી. ભાણીબહેન આ સહન કરવા તૈપાર નહોતાં. અંદરથી હલી
ગૃહાં સ્વમાન ઉપરનો ઘા કાળજી સુધી ઉંતરી ગયો. બેથ દીકરાને લઈને પિયર આવતાં
રહ્યાં.

પાંચ-છ વર્ષ માબાપ બેગં રહ્યાં. ભાણીબહેને સંસારનાં ખાણી પીણી હતી. જાણતેં
હતી કે પિયરની પથારી ચાર દી, પછી તો ભાર જ લાગે. માબાપ લોઠકાં હતાં, બાઈઓ
પ્રેમાળ હતા. પણ ભાલીઓ આવલા માંડી ને સમજાને એમજો પેતાની ઓરડી જુદી કરી.
શુ સાસરીમાં કે શુ પિયરમાં - બાદડાં વીજાને જીવવાનું હતું ફરીવાર સાસરાન્ય જામ
ભજી માં ન કર્યું. એમનાં કષાડાં ધોયેલાં હોય. કષાડાં ઉપર ડાખ નહિ તેમ જીવતરમાં કોઈ
જાઘ પડવા દીધો નથી. એ તો કદીથ શબ્દરૂપ નહિ પારી કે ભાણીબહેને પેતાના ભાવોને
કરી શીતે નિતાર્થ અને માતૃત્વમાં જ તુંનિ પામ્યાં.

ખોય દીકર જેણાને અજવામાં ખાસ રૂચિ નહિ. ટ્રેકર શાહીવર થયો. પછી
લોકભારતીમાં જીએ ચલ્યાવતો હવે નહેરુ શાહીનેશનમાં શાહીવર છે. નાનો લાજાળ
લોકભારતીમાં ભજીને ભાવનગરમાં અઈસ્કુલમાં શિક્ષક છે. દીકર અને તૈમનો વસ્તપાર
રૂખી છે એટલું પૂર્તું છે. ભાણીબહેને ખેતરનો શોઠો અને ધીતરડી છોડ્યાં નથી. હવે કાળ
ન કરે તો ચાલે એમ છે. પણ હવે કામ કરે છે પૌત્રોને જરૂર પડે તો પદ્દરૂપ થવા કહે
પણ ખરાં, 'ધીતેડીએ મારો ખર કપાય છે.'

ભજીની બીજી બાઈને પણ છોડ્યાં થયાં. પત્તિને બીમારી લાગુ પડી ને મૃત્યુ થયું
ભાણીબહેન ધજીની બીજી બાઈને હુક આપે છે. ટાળે પડાએ ઉંભાં રહે છે. તૈમને પુત્રોને
કે, 'એની મા જલે બીજી હોય. પણ તમારું બાપના જ સોકરા સે. તમે હંબાળ

ને લ્યો તો બીજું કોકા દેશો ? દીકરા પણ માનો બોલ બગાબર પાળે છે આજે ઓળખીતાઓ
પજ આશ્વર્ય અનુભવે છે કે, ‘આ છોકરાંઓમાં તો જુદારો વર્ત્તમાં જ નથી’ ભાષીબહેનને
વાંધો પણી સામે હતો, તેનાં સંતાનો સામે નહિ. આપણે પૂછીએ કે ‘બીજી બાઈને મળવાનું
થાય ત્યારે સંબંધ કેવો હોય છે ?’ તેઓ સાવ સહજ રીતે કહે છે, ‘ઓહો, મરનાર વધા
ન્યા, હવે ઈ બધું યાદ રાખીને હું ? લેગાં થાઈ ત્યારે વીતેલી વાત્સુના ફડકા મારીએ.’

જિંદગીની તડકી-છાંઘડીમાં આપણને એવી રીતે જીવ્યાં છે કે ભાષીબહેનના સ્વમાનને
ધાર નીકળી છે. હાથપગ ચાલે ત્યાં સુધી કોઈની ઓશિયાળી ન ભોગવવી એવું મનનું
ગણિત પાડું થયું છે એટલે દીકરાઓના પ્રેમભર્યા આગ્રહ પછીય સાથે રહેવા નથી ગયાં.
જિંદગીની લઢકા એવી પડી ગઈ છે કે હવે નવેસર ગોઠવાવાનું જીતે કે કેમ તે પજ પ્રશ્ન
હશે. સાજેમાંદે ખબર કાઢી આવે.

પોતાના કામની નોંધ લેવાય એવી સભાનતા જ ભાષીબહેનમાં નથી. એટલે પોતાનું
સંન્યાન થવું જોઈમે તેની જાણ જ તેમને નથી. એમને તો કામમાં જ તૃપ્તિ છે. પરંતુ
લોકભારતીના વડીલ બુચદાદા (નુ. પ્ર. બુચ)ને થયું કે ભાષીબહેનને શાલ ઓફાડીને સંન્યાન
કરીએ. આવા સ્વમાનપૂર્ણ જીવનને, આવી કાર્યનિષ્ઠાને બિરદાવીએ લોકભારતીના
સારસ્વતભવનમાં ચારસો-પાંચસો જાણી હાજરીમાં આવું ગોઠવાય તો ભાષીબહેન જ ખમી
ન શકે એટલે થોડા કાર્પકરો, થોડા વિધાર્થીઓની હાજરીમાં પોતાને દોર બુચદાદાએ તેમને
શાલ ઓફાડી, પાંચસો રૂપિયા તેમના હાથમાં મૂક્યા. ભાષીબહેને શાલ ઉપર હાથ ફેરવી
લીધો. બોલવાનું તો તેમને કહી હતું નહિ. બુચદાદાએ એમને વિશે જે કસ્યું તેમાંથી એમને
કેટલું સમજાયું હશે તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ ભાષીબહેનને એક વાત હજુય નથી સમજાતી તે
એ છે કે, ‘દાડીના પૈસા લઈને મેં કામ કર્યું સ. એમાં મેં વધારે પડતું હું કર્યું સ કે મને
સાલ્ય ઓફાડવી પડે ?’ જો આપણે કહીએ કે, ‘ભાષીબહેન, બધા પોતાનું જણીને તમારી
કેમ કામ નથી કરતા’ તો એમનો જવાબ આવો સાદો પજ સોસરો હોય છે, ‘કામ તો
કરવું જ જોખેને ! ભગવાને માણસાહ હું કામ હરજ્યા સે ?’ મોટા ડિગ્રીધારીઓને જે નથી
સમજાતું તે ભાષીબહેનના લોહીમાં વલાયેલું છે.

ભાષીબહેન નિશાળે ગયાં નથી એટલે એમની ‘જલમ તારીખ’ ક્યાંથી નોંધાયેલી
હોય ? માન્યાપે કદાચ કોઈ ઘટના સાથે જોડાને યાદ રાખ્યું હશે. એટલે ‘તમને કેટલાં વરસ
થયાં ?’—ના જવાબમાં તેઓ કહે છે, ‘થાં હશે સિતેર જેટલાં.’ જન્મતારીખ યાદ રાખવાની
એમને કાયારેય જરૂર પડી નથી. અને જન્મદિવસ ઉજ્જવલો જોઈએ એવો તો એમને વિચારેય
નથી આવ્યો. છતાં ભાષીબહેન દરરોજ જન્મદિવસ ઉજ્જવલે છે — પોતાને ભાગે આવેલું કામ
ઉત્તમ રીતે કરીને. દુનિયાના ધર્મીને લિખાબ ચૂકતે કરીને ચારે સૂઈ જાય છે અવારે ઉઠાડવા
કે નહિ તે એ જાણો.

ધરાળ નેં તે ગઈ. કામ તો કરવું પડેને રહે ઉપર વરતાપ છે. ઊભા પતાં ભૌયનો ટેકો લેવો પડે છે. પરંતુ તેમની દિનચર્યા અખંડ છે.

મેં તેમને જોયાં ત્યારથી પહેરવેશ એકસરાબો છે : લાલ કોરનો કણો સાહલો, કાસુ અને ઘેરારેગનો કુચ્છાઈ જેવો ચણિયો. તડકે તવાઈ તવાઈને શયામવર્ણ થયેલો ચહેરો સાધારજા લાગે, પણ આંખની ચમક ધ્યાન ખેંચે. હવે આયપ્પાના ચાસ મીંદ ઉપર દેખા દે છે. એક પછી એક દોંત વજાદારી છોડતા જાય છે. હથ ઉપરની નસો ઉપરની ચાડી ખાપ છે. પણ એકવિદ્યુ, પ્રમાણસરની ઊચાઈવાળું શરીર ઉપરનાં વર્ષોને ગળી જઈને અજબ સ્કૂર્ટથી કાર્યરત રહે છે. આત્મપાસ ‘મોયા’માંથી કોઈ હોય તો કેવળ હાથ ચાલે, પણ એનું કોઈ ન હોય તો હથ અને જીબ બેથ ચાલે.

ભાષીબહેન મૂળે હરિજન આજથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાં દીકરીને બજાવવાનું ભાગ્યે જ સૂઝે. એટલે નિશ્ચાળી ગયાં નથી. પાંચ બાઈની એકની એક બહેન દેતાપીતથી ઉછરેલાં. આંખલા ગામે ચારે ધેર પરસ્પરવેલાં. જેઠો અને ભાષજું બે દીકરની મા હોવાનું ગૌરવ પણ મળ્યું ‘મહેનતારી નવાઈ નહોતી’. પેટે દીકરા હોય, કીક મકાન હોય ને ખાવાપીવામાં તાજા ન હોય તો સુખની વ્યાખ્યા પૂરી થઈ જતી. વર પીંએ નહિ ને મારે નહિ તો બહેનોને સર્વ મળ્યું લાગે. વર આડી નજર ન નાપે તો સામાં સર્વ મળ્યો જેવું ગણ્યાતું. ભાષીબહેનને ટબા જેવા બે દીકરા હતા, પાંપજાનાં ઓછાંઓ કરાવે તેવાં પોતે ધણિયાણી હતાં. છતાં એમના વરે બીજી બાઈ કરી. એમના સમાજમાં એની નવાઈ નહોતી. ધજી બાઈઓ શોક્ય સાથે ચંપાઈ-રિબાઈને જીવી લેતી. ભાષીબહેન આ સહન કરવા તૈયાર નહોતાં. અંદરથી હલી ગૃહાં સ્વમાન ઉપરનો ઘા કાળજી સુધી ઉંતરી ગયો. બેથ દીકરાને લઈને પિપર આપતાં રહ્યાં.

પ્રોચ-૭ દર્શ માબાપ બેગાં રહ્યાં. ભાષીબહેને સંસારનાં પાણી પીધાં હતા. જાણતાં હતાં કે પિપરની પથારી ચાર દી, પછી તો ભાર જ લાગે. માબાપ લોઠકાં હતાં, ભાઈઓ પ્રેમાળ હતા. પણ ભાલ્ભીઓ આવવા મંડી ને સમજુને એમજે પોતાની ઓરડી જુદી કરી શું સાસરીમાં કે શું પિપરમાં - બાવડા વીજાને જીવવાનું હતું ફરીવાર સાસરાના જામ ભજી માંન ન કર્યું એમનાં કપડાં ધોયેલાં હોય. કપડાં ઉપર જાધ નહિ તેમ જીવતરમાં કોઈ જાધ પડવા દીધી નથી. એ તો કદીય શબ્દરૂપ નહિ પામે કે ભાષીબહેને પોતાના ભાવોને કરી રીતે નિતાર્યાં અને માતૃત્વમાં જ તૃપ્તિ પાખ્યાં

‘મોય દીકરા જેઘાને બજાવવામાં ખાસ સુધી નહિ. ટ્રેક્ટર શ્રાંખર થયો પછી લોકભારતીમાં જીપ ચલાવતો હવે નહેરુ શાર્ન્ડેરેનનાં શ્રાંખર છે. નાંદે જાગ્રત્ત લોકભારતીમાં બજીને ભાવનગરમાં હાઈસ્ક્વુલમાં શિક્ષક છે દીકરા અને તેમનો વસ્તાર સુખી છે એટલું પૂર્ણ છે. ભાષીબહેન ખેતરનો શોઢો અને દાતરડી છોડવાં નથી. હવે કાળ ન કરે તો ચાલે એમ છે. પણ હવે કામ કરે છે ઐત્ત્રોને જરૂર પડે તો મદદરૂપ થવા કહે પણ ખરાં, ‘ધાતેડીએ મારો ભવ કપાપ છે’.

ધણીની બીજી બાઈને પણ છોકરાં થયાં. પરિને બીમારી લાગુ પડી ને મૂત્યુ ધર્યું ભાષીબહેન પણીની બીજી બાઈને હુંફ આપે છે ટાકો પડજે ઉભાં રહે છે. તેમજે પુત્રોને . ; કે, ‘એની મા બલે બીજી હોય, પણ તમારું બાપના જ શોકરા સે. તમે હુલ્લાણ

ને લ્યો તો બીજું કોણ લેશો ? દીકરા પણ માનો બોલ બગાબર પાળે છે. આજે ઓળખીતાનો પણ આશર્વ અનુભવે છે કે, 'આ છોકરાંઓમાં તો જુદારો વર્તાતો જ નથી ' ભાષીબહેનને વાંધો પણી સામે હતો, તેનાં સંતાનો સામે નહિ. આપણો પૂછીએ કે 'બીજી બાઈને મળવાનું થાય ત્યારે સંબંધ કેવો હોય છે ?' તેઓ આવ સહજ રીતે કહે છે, 'ઓહો. મરનાર વધા ર્યા હવે ઠી 'બધું યાદ રાખીને હું ? બેગાં થાઈ ત્યારે વીતેલી વાત્યાના ફડકા મારીએ.'

કિંદળીની તડકી-છાંપડીમાં આપણને એવી રીતે છબ્યાં છે કે ભાષીબહેનના સ્વમાનને ઘાર નીકળી છે. હાથપગ ચાલે ત્યાં સુધી જોઈની ઓશિયાળી ન ભોગવવી એવું મનનું ગણિત પણ થયું છે. એટલે દીકરાઓના પ્રેમભર્યા આગાહ પછીય સાચે રહેવા નથી ગયાં. કિંદળીની વઢા એવી પડી ગઈ છે કે હવે નવેસર ગોઠવાવાનું જાવે કે કેમ તે પણ પ્રશ્ન હશે. સાજેમાંટે ખબર કાઢી આવે.

પોતાના કામની નોંધ લેવાય એવી સભાનતા, જ ભાષીબહેનમાં નથી. એટલે પોતાનું સન્યાન થિયું જોઈએ તેની જાણ જ તેમને નથી. એમને તો કામમાં જ દૃષ્ટિ છે. પરંતુ લોકભારતીના વડીલ બુચદાદા (ન. પ્ર. બુચ)ને થયું કે ભાષીબહેનને શાલ ઓદાડીને સન્માન કરીએ. આવા સ્વમાનપૂર્જ જીવનને, આવી કાર્યનિષ્ઠાને વિરદ્ધાવીએ. લોકભારતીના સારસ્વતભવનમાં ચારસો-પાંચસો જલ્લાની હાજરીમાં આવું ગોઠવાય તો ભાષીબહેન જ ખમી ન શકે એટલે થોડા કાર્યકરો, થોડા વિવાદીઓની હાજરીમાં પોતાને ઘેર બુચદાદાએ તેમને શાલ ઓદાડી, પાંચસો રૂપિયા તેમના હાથમાં મૂક્યા. ભાષીબહેન શાલ ઉપર હાથ ફેરવી લીધો. બોલવાનું તો તેમને કાંઈ હતું નહિ. બુચદાદાએ એમને વિશે જે કસ્યું તેમાંથી એમને કેટલું સમજાયું હશે તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ ભાષીબહેનને એક વાત હજુય નથી સમજાતી તે એ છે કે, 'દાડીના પૈસા લઈને મેં કામ કર્યું સ, એમાં મેં વધારે પડતું હું કર્યું સ કે મને સાલ્ય ઓદાડવી પડે ?' જો આપણો કહીએ કે, 'ભાષીબહેન, બધા પોતાનું ગજીને તમારી જોમ કામ નથી કરતા' તો એમનો જવાબ આવો આવે પણ સૌંસરો હોય છે, 'કામ તો કરવું જ જોરેને ! બજવાને માસાહ હું કામ હરજ્યા સે ?' મોટા ડિગ્રીધારીઓને જે નથી સમજતું તે ભાષીબહેનના લોહીમાં વશાયેલું છે.

ભાષીબહેન નિશ્ચાળે ગયાં નથી એટલે એમની 'જલમ તારીખ' ક્યાંથી નોંધાવેલી હોય ? માબાપે કદાચ કોઈ ઘટના સાચે જોડીને વાદ રાખ્યું હશે. એટલે 'તમને કેટલાં વરસ ધયાં ? - ના જવાબમાં તેઓ કહે છે, 'થાં હશે સિતેર જેટલાં'.'જન્મતારીખ' વાદ રાખવાની એમને કષ્યારેય જરૂર પડી નથી. અને જન્માદિવસ ઊજિવવો જોઈએ એવો તો એમને વિચારેય નથી આવ્યો. છાત્રાં ભાષીબહેન દરરોજ જન્માદિવસ ઊજવે છે - પોતાને ભાગે આતેલું કામ ઉત્તમ રીતે કરીને દુસ્સિયાના ધજીને ડિસ્પાલ ચૂકતે કરીને ચને સૂઈ જાય છે સવારે ઉઠાડવા તે નહિ તે એ જાણે.

પ્રસ્તુત નાટક એક નાર - નામે કુમલ જોશી - ની માગલીથી લખાવું છે, એને ધ્યાનમાં રહ્યીને લખાવું છે. એને પ્રકાશાભ્યોજન, સંગીતનિયોજન અને મંચપરિવેષન વિશેષ રીતે વઈ શકે એવા નાટ્યાભ્યોગમાં વિશેષ રૂપ પડે છે. મારો એકાઉન્ટો અને દ્વિઓની પણુપરિંદે એકો પૂર્વ બજાવ્યા છે એટથે, રચનામાં એને કર્યા કર્યા કેવા અવકાશો (spaces) જોઈએ, કર્યા એવા તે ‘સ્ટ્રોક’ જોઈએ એનો મને થોડો અંદાજ આવી ગયો છે આ નાટક લખતી દેખા સતત મારી અંદ્ર સામે આ નટનો અભિનય અને એનું દિગદર્શન રહ્યા છે

આ પ્રકારનાં એકુપાત્રીય નાટક પૂર્વ વખાયાં હત્યા ને મેં જોવાં છે કલાકેની અવધિમાં એ પૂરાં વત્તાં અનુભબ્યાં છે અથવા પ્રયોગોની એકવિધતાએ પ્રેક્ષકોની સાથે મને પણ વૈચેની પૂરી પાડી છે એ નાટકોની મંચનક્ષમતાને હું ભાગ્યે જ સ્વીકારી શક્યો હતો આથી આવા પ્રયોગ વખતે પહેલું લગ્બાવાનું હતું આવી એકવિધતપદ્ધી પ્રેક્ષક એક નટને જોઈજોઈને કેવા સુધ્ય ભાટે જુએ - જીવે ? એ જેમે એટલું સારું કામ કરે તો એ પ્રેક્ષકના વીરને કસ્યોરીએ ચદ્રવે ‘કાન્ત’ વિશેનું આ નાટક આવું એકવિધ ન વઈ જાય એવો દઢ સર્કાર પણ મનમાં હતો. આથી જ એને પ્રસંગો અને દશથોમાં વાળ્યું.

‘કાન્ત’ને જ પાત્ર તરીકે કેમ પર્સેંડ કર્યા ? આ પ્રશ્ન હું મને પૂછું છું ત્યારે મનમાં આ સર્જકનું જીવનું, એની વિવિધતાએ, એનો સૌંદર્યભૂમિગમ્બ, એનો તીવ્ર બાધમનોસંધર્થ, એની સંકુલતાએ, એની કરુણાજન્ય સ્નેહજોગ - બધું એકસાથે તળે-ઉપર વઈ ઊભરાવા માડ્યું. આ વસ્તુને પ્રસ્તુત કર્યું હતું ‘કવિનો શબ્દ’ નિત્ય પ્રસ્તુત રહેતો હોય છે એને નાટકે તો આવી પ્રસ્તુતતા અરિવાર્ય રીતે પૂરી પાડવી જોઈએ મેવી એક સમજ પણ સાથે હતી. આવી સાવધાન અને આવા બંધન સાથે એ લખાવા મંજું.

લગભગ દો વર્ષ રાખાશીર્યકલનમાં જાણ્યા, આમે ય હું ધીર-અધીર રીતે નહીં એ લખનારો છું આપી ઉત્તવણ મને જાવતી નહીં. અલાતત પ્રથમ આલેદાન નાર સાથે વંચ્યો એટથે નટની ઉત્તવણ પારે થોડા તારિત રીતે પ્રવર્તિતું પડ્યું એ દરમિયાન મેં નખી કરી લીધું હતું કે ‘કાન્ત’ વિશેના આ નાટકમાં પત્ર ભલે એક રહે પણ એની જ્ઞાનિકા વિવિધ રહે, એમાં સ્વનાત્રો ન હોય પણ એકોઝિની હોય અને એમાં એ વીવિધ તિંબું થાય.

આ માટે મને ‘કાન્ત’નાં ખંડકાભ્યોમાં ચૂપચાપ પૂત્રનું કાય કરતો કષ્ટક ક્રામ આવ્યો. પ્રારંભને તબક્કે તો એને માટે વધે જ પ્રયોજ્યું હતું પણી વધું કે એની જેમ એના જેવો તો નહીં ! અનુષ્ઠાપ પ્રયોગને તો ? નાર તો હૈપાર હતો આવી પ્રયોગ આવકારવા, પણ આ અનુષ્ઠાપને પ્રેક્ષકભૂષોગ્ય બનાવવા એને પ્રમાણમાં સરણ બનાવવા પડે ‘કાન્તે’ પણ આવી સહજ રીતે ચિદ્દ કરી છે મને વચ્ચે વચ્ચે જગ્ઘાતના - પ્રસ્તુતિછિયાના લય પજુદતા

આપ ક્યાંક હું ખોટા અનુષ્ઠાપને સાચો વાંચતો-સાંભળતો થઈ ગયો. નટની જીબે; એનાં અંગે આ અનુષ્ઠાપ વેર્સી ગયો. પછી ફેરફાર કરવા મુશ્કેલ બનવા લાગ્યા. અંદરથી આ અનુષ્ઠાપમાં દોપો હોવાની પૂરેપૂરી પ્રતીક્રિયા હતી છતાં એવું ને એવું પણ પ્રત છાપાઈ ત્યાં સુધી ચાલી ગયું, પણ એને સુધારવાનું તો પડવાનું એ મનમાં દઢ હતું. શ્રી ચન્દ્રકાન્ત દેપીવાળાએ આ પ્રતપ્રયોગની વાત કરવા જ્યારે મને બોલાવો ત્યારે મેં સામેથી જ કહ્યું કે, ‘શ્રીથી મોટી મુશ્કેલી અનુષ્ઠાપની છે ને?’ ને એમજો મને એવા સ્થાનો ગણીગણીને દર્શાવ્યા.

આજે આ અનુષ્ઠાપ સુધ્યાં છે – બંધારણની રીતે પ્રત પાછળ અરુણોદય પ્રકાશનના માલિકો મહેન્દ્રભાઈ અને એમના સુપુત્ર યંદમૌલિકો પેર્સિંગ કરીને સુધારાઓ, શુદ્ધિઓ ઉમેર્યા છે. હું આ કરી શક્યો એનો આનંદ છે.

‘કાન્તના સમયને ભાષાસંદર્ભો દ્વારા જ, એની કાવ્ય-ગાંધી રચનાઓ દ્વારા ઉપસાહી શકાય એમના સમકાળીનો પણ કૃતિમાં છે. એમનું કાર્ય પણ કામ આવ્યું. ક્યાંક મેં સંકલન દરમિયાન સંદર્ભોમાં છૂટછાટ લીધી. આવી રચના કરીએ ત્યારે આપણું શું અંદર આવી શકે એ પણ જોવું જોઈએ. ઘર્માતરનો પ્રશ્ન પેચીદો બનીને ઊભો રહ્યો. કાન્તના જીવનને નાટકદેહ આપવો હોય તો આ પ્રશ્નનો મુકાબલો તો કરવો જ પડે અને ભારતીય માહોલમાં એનું આલેખન કરવું અત્યંત નાજુક છે. ડિન્દુ પર્ભલાવનાને ક્યાંય જરાસરખો છરકો ય ન લાગે એમ આપી વાત મૂકવી પડે. નાટક ‘સામાજિક’ પ્રકાર ગણ્યાં છે, આવા અર્થમાં પણ લીટી નાની કર્યા રિના, ટૂંકાવ્યા વિના, બીજી લીટી મોટી કરવાની વાત હતી ટીકાટિપ્પજ રિના બધું ઊભું કરવાનું હેતુ પણ એ થઈ શક્યું અને કાન્ત જેવા સર્જકના બ્યક્ઝિટ્ટવ સાથે એ બંધનેથર્નું પણ બન્યું. આવા મૌલિકતાનાં સ્થાનો તો અહીં ઘણાં છે. સંકલનમાં ‘કોમિક રિલીફ’ મળી રહે એનું પણ ધ્યાન રાખ્યું છે.

‘કાન્તે’ સ્વીકારેલાં ધર્મપરિવર્તનનાં કારણોની ખોજ કરવાની હતી અને પ્રતીક્રિયા-કરતાં સાથે મૂકવાની જવાબદારી પણ હતી. એમાં પણ ‘સામાજિકતા’ નજર સામે રાપતી જ પડે. ‘ફાધર ઈમેજ’, ‘પુનરુત્પાન’, ‘કરુણા’, ‘સ્રોત’ આમાંથી ઊભું થયાં અને એની સાથે જોડાયાં. આ નિરૂપજ મૌલિક રસ્યું, અંતે આપતી ‘કવિતા શબ્દ’ની પુનરુત્પાન, ઉલ્લાન્ત, સંકાત અને નિર્બંનત સિદ્ધિની વાત પણ, એક રીતે તો, મૂલાંતરવાળી અને મૌલિક છે.. એ જ આ નાટકનો મર્મ પણ છે.

નાટકની પ્રારંભની પ્રતમાં રિતા, ભાવસિંહજ અને કલાપી માટે ‘બાપુ’નાં જંબોધનો હતીં પ્રથમ વાચને જ નટે એ તરફ ધ્યાન દ્વીપું કે અંધમાંથી પ્રેક્ષકોના મનમાં ગૂંઘવણો થાય મેં તરત જ ‘ભાવસિંહજ’ અને ‘ઝરકર્ણિહજ’ન્યાં સંશોધણે કસેરી દીઘાં જાહેર કરવાન સમયે પણ પણાં સૂચનો મળ્યાં જે રચનાનો પ્રારંભિક મેદ ઘટાડવાના કામમાં આવ્યા પ્રશ્નોચન શાંતિની (કાન્તની) કેટલીક લાલ્ખાલિકતાએ પૂર્વવાચને ધશી હતી. એ પણ કાઢી નાખી. જ્યાણે રાખી અલખતા વાસ્તવિક અર્થમાં તો એ ગાળો (અપરાંદો) છે જ નહીં આ શાંતિની રમ્ભુજવૃત્તિમાંથી ‘વાંગશ્રીના’ અને ‘ધેલાંગરીના’ શબ્દો સરજાયા છે ને આ શાંતિના લોકો સહજતાથી એનો ઉલ્લેખ કરે છે. રંગભૂમિપ્રભાવ ઊભો કરવા મને કાન્તની શાંતિગત વિવસ્થાપન પ્રગટ કરવા મેં એ રહેવા દીધા, એ શબ્દોની સધન વાચન કરતાં આજે પણ

પ્રસ્તુત નાટક એક નામે કમલ જોશી - ની માગફીથી લખાયું છે, અને ધ્યાનમાં ચખીને લખાયું છે. અને પ્રકાશઆયોજન, સંગીતનિયોજન અને મેયપરિવેષન વિશિષ્ટ રીતે થઈ શકે અને નાટકપ્રયોગમાં વિશેષ રૂપ પડે છે. મારાં એકંકીઓ અને દ્વિભંગી 'પણુંપણી' એણે પૂર્વે બાજુબાં છે એટલે રચનામાં અને ક્યાં ક્યાં કેવા અવકાશો (spaces) જોઈએ, ક્યાં 'એચ' કે 'સ્ટ્રોક' જોઈએ અને મને થોડો અંદ્રજ આવી ગયો છે આ નાટક લગતી રેણુ સતત મારી અંખ સામે આ નાટનો અભિનય અને અનું હિંદરન રહ્યા છે.

આ પ્રકારનાં એકપાત્રીય નાટક પૂર્વે લખાયાં હતાં ને મેં જોથાં છે કસાડેકની અવધિમાં એ પૂર્યાં યતાં અનુભબાં છે આવા પ્રથોળોની એકવિધતાએ પ્રેક્ષકોની સાથે મને પણ લેચેની પૂરી પાડી છે. એ નાટકોની મંચનક્ષમતાને હું બાબ્યે જ સ્વીકારી શક્યો હતો. આવી આવા પ્રયોગ વખતે પહેલું બચવાનું હતું આવી એકવિધતાથી. પ્રેક્ષક એક નટને જોઈજોઈરે કેટલા સમ્ય માટે જુઓ - કારણ ? એ જે એટલું સારું કામ કરે તો યે પ્રેક્ષકના ધીરને કસોટીએ ચદ્રાંત. 'કાન્ત' વિશેનું આ નાટક આવું એકવિધ ન થઈ જાય અને દદ સંકલ્પ પણ મનમાં હતો. આવી જ અને પ્રસંગો અને દર્શયોમાં દ્વારા.

'કાન્ત'ને જ પાત્ર તરીકે કેમ પસંદ કર્યા ? આ પ્રશ્ન હું મને પૂર્ણ છું ત્યારે મનમાં આ સર્જકનું જીવન, અનેની રિલાક્શનતાઓ, અનેનો સૌદ્યાલિગમ, અનેનો તીવ્ર વાદમનોસંધર્ય, અનેની સંકુલતાઓ, અનેની કરુણાજન્ય સ્લેહખોજ - બધું એકસાથે તળો-ઉપર થઈ ઊભરાવા માંડનું. આ વસ્તુને પ્રસ્તુત કરવું હતું: 'કિન્નો શબ્દ' નિત્ય પ્રસ્તુત રહેતો હોય છે અને નાટકે તો આવી પ્રસ્તુતતા અનિવાર્ય રીતે પૂરી પાડવી જોઈએ એવી એક સમજ પણ સાથે હતી. આવી સાવધતા અને આવા બંધન સાથે એ લખાવા માંડનું.

લગભગ લે વર્ષ સામગ્રીસંકલનમાં ગાળ્યાં આમે ય હું ધીર-અધીર રીતે (અધીર-ધીર રીતે નહીં) લખાયારો છું કારી ઉત્તરણ મને જીવતી નથી. અલભત પ્રથમ આવેન ના સાથે વાંચ્યો એટલે નાટની ઉત્તાવળે મારે થોડા ત્વરિત રીતે પ્રવર્તિતું પડવું એ દરમિયાન મેં નહીં કરી લીધું હતું કે 'કાન્ત' વિશેના આ નાટકમાં પાત્ર ભલે એક રહે પણ અની ભૂમિકા વિવિધ રહે. અમાં સ્વયંત્રો ન હોય પણ એકોઝીં છોવ અને એથાં વે વૈવિધ જી-

યાય.

આ માટે મને 'કાન્ત'નાં ખંડકાવ્યોમાં ચૂપચાપ પોતાનું કામ કરતો ઇથક કામ આવ્ય પ્રારંભને તથકે તો અને માટે જેવી જ પ્રથોળ્યું હતું પછી થયું કે અનેની જેએ (અનેના જેએ તો નહીં) અનુભૂત પ્રથોળ્યો તો ? ના તો તેવાર હતો આવો પ્રયોગ આવકારવા, પા આ અનુભૂતને પ્રેક્ષકભોગ્ય બનાવવા અને પ્રમાણમાં સરળ બનાવવો પડે 'કાન્તે' પણ આંશુલ્ય સહજ રીતે ચિન્હ કરી છે મને વચ્ચે વચ્ચે ગંગાના - પ્રસ્તુતિછથનું લય પજવા

રમૂજનો અને સર્જકતાનો અનુભવ થાય છે.)

આજે પંદર પ્રયોગો રજૂ થઈ ચૂક્યા છે. મુખ્ય, અમદાવાદ, પાલનપુર, સુરત, વડોદા અંકલેખર, દહેગામ, વલસાડ જેવાં શહેરોમાં રુચિવર પ્રેક્ષકોએ એ માણ્ય છે, ત્યારે હું પણ મને કેટલીક કાર્તિકો દેખાય છે. હજુ ક્યાંક ક્યાંક સંકલન પજ્વે છે. એ હજુ હો વાંબું થયેલું નાટક લાગે છે. નાટ તો અને છાયાયેલી પ્રત કરતાં ઘણું નાનું કર્યું જ છે, પણ હજુ ક્યાંક થોડું લંબાસ લાગે છે પણ કાન્તના જીવનના કેટલાક ખંડો, અને દુંકું કર્યા જતાં, ગુમાવવા પડે એ મનથી પરબર્દતું નથી. નાટ સાથે પ્રત્યેક પ્રયોગ પછી ચર્ચા થાર છે. નાટના પ્રકાશ, એ સંગીતનિયોજન અને પાર્શ્વસંહાપકો પણ ચર્ચામાં જોડાય છે. રંગભૂતિ પ્રસ્તુતિની દિલ્લિએ ચોખ્યું ધર્તું જાય છે. પણ છેવટે તો ટક્કે પ્રત આ નાટ બજ્વે છે ત્ય સુધી તો એ હજુ બીજા પાસે નહીં જાય, ધર્માત્મક કે અન્યતર (નાતરું) નહીં કરે પણ એ કરતાં વધ્યારે નાટ એકસાથે આ નાટક ગુજરાતમાં કરે એ એક અરોક્ષા તો મનમાં કે 'એલિક્સ'ના પ્રશ્નો નડે, નહિતર મેં બીજા નાટે એ સંમતિ આપી જ હોતા. મારી પારં આ ઉપરાંત નાટ નથોએ આ નાટકની માગણી કરી છે ।)

આ છાયાવવાની ઉત્ત્વપણ શાખ માટે કરવી પડી એનો એક ખુલાસો પણ કરું. રંગભૂતિ એક પ્રકારની સ્પધાર્નું ક્ષેત્ર છે.

સ્વામી આનંદની અને રા. વિ. પાઠકની શતાબ્દી સમયે 'મોનશુ રૂદ્ર' અને 'મુકુન્દરાય'ની ચારથી પાંચ પ્રતો ફરતી થઈ ગયેલી અને દરેકનો દાવો એ હતો કે એમની પ્રત મૌલિક અને પ્રયમ છે ! કલાપી વિશેની બે પ્રતો આજે પણ છે. 'ચઈનો પર્વત'ના બે રૂપાંતરણો મૌલિકતાના દાવાઓ સાથેનાં આપજે પણ ઉપતથ્ય છે. આવી સ્પધાર્ના લાભ પણ હોય છે પણ 'મોનશુ રૂદ્ર'ની એક પ્રતને બાદ કરતાં બીજી પ્રગટ થઈ શકી નથી (અને એ બે પંદર-સોળ વર્ષ બાદ પ્રગટ થઈ છે ।) આવે સુમયે સંભવ છે કે કાન્ત વિશે પણ આવું થાય, બજારમાં ત્રણસ્થાર પ્રતો ફરતી થાય એટલે પ્રકાશક કે નાટ, એક પણ હાથમાં ન હે. બે-નાટ નાટ જુદી જુદી પ્રતો બજ્વે ત્યારે પ્રેક્ષકસમૂહનો પ્રતિભાવ પણ મોળો પડે. આ રંગભૂતિના ચાજકારણથી હું સભાન હતો તેથી પ્રકાશક તૈયાર થતાં, પહેલાં તો, આખો કાચો માલ, છાયાવી દીક્ષા, શુદ્ધિપત્રક પછી જોડવું સાહિત્યજગતના ભાવકોને આ તાણ ન સમજાય એ સ્વાંભૂતિક છે.)

પ્રયોગ થયા પછી કાન્તનાં સ્વજનોને કાન્તની બાંગ પીવાની વૃત્તિ, લીલી પાઘડી પહેરવાનું વલાસ, બાળો આંદિ સામે થોડા વાંધા હતા, પણ કાન્ત વિશેની કેટલીક સામગ્રી પ્રગટ રૂપે મળે છે, એમનાં સેમકાલીનોનાં કેટલાંય લખાસો મળે છે જેમાં એકાઉફિક લેખકોએ આવા જેટંશે કર્યો છે તેથી મને એમાં કશું અજુગતું ન થાયું, બલકે એનાથી નિષ્પાર્થકનું દસ્તાવેજકરણ થયું એવો ભાવ થયો. (આ સામગ્રી મારી પાસે આજે પણ છે.)

પ્રયોગ વિનિ-યોગ સુધી પહોંચ્યો છે, 'સિદ્ધિ એને જઈ વરે, જે પરસેવે નથ્યા' એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. અહીં મહેનત છે જ. સર્જકતામાં આ મહેનત-જહેનત હોય જ છે. લોકોને ગમે ત્યારે એ દેખે લાગી ગણધાર

ચૂપચાપ ચાલ્યો / ધીરુ પરીખ

ચાલો, હવે બોધી લો આમાન.
બુલો કર્યો છે ?
દોઈબેટાં કોણ છે ?

અરે, જટ કર્યો...
સેશાન હવે નજીકમાં છે
તમે બ્યાઈ, અધ્યા ખર્ચો,
આમ વચ્ચે ઉભા ઉભા...

અરે, મારે પણ ઉત્તરવાનું છે, બ્યાઈ !
આમ ઉત્તરવાળ શાને કરી રહ્યા ?

તમે મારી બેગ ઉપાડી છે
હું ! સોંદ્રિ એક જ રંગની છે
આપણો બધો આમાન જણી લીધો ?

હા, બધું બરાબર છે
અને જાડીએ જિસલ મારી લંબી
ધીમે ધીમે ઘટ્ટી ગઈ ગતિ
પછી ઉભી રહી
એક જણ કશ્યું લીધા રંગર
ચૂપચાપ ડબામાણી ઉત્તરીને ચાલ્યો ગયો,
લેટફોર્મ પર વોંઘાનું પમસ્થાન પણી રહ્યું

(કવિલોકનાયિ)

આધુનિક ગુજરાતી કવિતા એની અનુભાવુનિકતાના નાલ વળાકો રચતી જાય છે એક તરફ છદ્રીબદ્ધ રચનાઓ લખાય છે કોઠો-ગાળવોયા પ્રયોગો થાય છે તો ગંધકવિતા (ભાગાંત્ર નહીં) સાવાદો દારા, નાટ્યાસ્કકતા દારા કાવ્યતાત્ત્વ સિદ્ધ કરવા પ્રતિ ગતિ કરતી દેખાય છે એકવીસાંચી સદ્ગીના પ્રારબે આ રીતની સર્જકતા કરિને આકર્ષણી રહી છે !
આહેત્યના અનેક પ્રકારમા નિષ્પત્તુર્ક જાતવસ્થાદારીયી પોતાનું યોગદાન આપનાર

કવિ શ્રી ધીરુ પરીખની તાજેતરની કાવ્યરચનાઓમાં નથ્ય ગણકવિતાનો ચહેરો નીખસો અનુભવાય છે. કવિતાના પરંપરાગત પ્રવાહને ચાતરીને વર્તમાન માનવ-સંલેનાઓએ, ભાવનાઓને, વિચારને, વનવેલીના લય-લહેઝાથી તેઓ કવિતામાં આડારે છે.

કવિનું કામ જ એ કે જે પરિસ્થિતિનું સ્થળ રૂપ અનુભવાય છે તેને અનિકમી તે પરિસ્થિતિ અંદરની લાક્ષણિકતાને પ્રગટ કરવી, તેને પામવી એ બાયે આધુનિક નગરજીવનની એક વિશિષ્ટ રીતિ જે પ્રસરી ચૂકી છે તેનું ભાવવાઢી રૂપક 'ચૂપચાપ ચાલ્યો' કવિતામાં ઉદ્ઘર્થિત છે. જનરસમજમાં 'શુ.. પહેલો જઉ.. આગળ મારે ધરાનું.. માનું.. માં જ વિચારનું.. આજુભાજુ આસપાસ જે રહ્યા તે હું' મારે શું? વગેરે જેવી તદ્દન પ્રાકૃ સમજથી પોતે તો પીડા ભૂગરે છે પણ શાસ્ત્ર-સમજનેથી પૂર્ણ છે. એ અજ્ઞસમજની કરુણતા આ કાવ્ય છે!

'ચૂપચાપ ચાલ્યો' કાવ્ય તમે વંચો છો ત્યારે તમારું મન અર્થ પામવા તે સાંભા છે! સૌલને છે ને અવફવમાં રહે છે! શું કહેનું છે કવિને? પ્રસંગ આટલો જ છે. ટ્રેનમ બેઠેલા ઉત્તરાઓને નાણકના સ્ટેશને ઉિતરવાનું છે. સ્ટેશન નાણક જેથે જેમ ટ્રેન આવતી જાય છે તેમ તેમ ઘેરતાની જરૂરી કસીમી કરતી જાય છે તેમ તેમ ઉત્તરાઓએ ઉત્તરદય કાં છે! પ્રથમ તેર પંક્તિઓમાં અનુ - આપણા બધ્યના અનુભવનું - ગ્રતિશીલ પિત્ર આદર્થ છે. તેમાં રહેલી નાટ્યાભ્યક્તા તેને જીવંત બનારે છે. પોતાની આગળનાને ઉિતરવાનું હોવ છત્તાં તેને આધ્યા ખસવાનું કહેનું એ અવિકસિત ચાનસીક સ્થિતિનું નિર્દ્દર્શન કરે છે ઉત્તરવાનમાં સામાનની અદલા-બદલી થઈ જાય ત્યાં સુધીની સ્થિતિ પણ પીડકારક બને છે! આ આખી વાસ્તવિકતાને કરી બંધ્ય-બંઝનાના વ્યાપમાં મૂકી દે છે. કહેવાતી કેળવણી પામેલા (કે ન પામેલા) પ્રાકૃતજ્ઞના આંવા મનોબલજ પછીતે જીવતરની વિડભના જ અનુભવાય છે! કવિનું આ સમાજદર્શન જડબેસેલાં છે.

લાંબી લિસ્ટ મારી છેવટે ગાડી સ્ટેશને થંભી. ઉિતરનારં ઘક્કામુક્કી કરતાં ઉિતરી ગયા... પોતાના સરસામાન સાયે! અહીં સુધી બચાબર છે, પણ પછી કરિ કહે છે -

એક જગ કશુંય લીધા વજર

• ચૂપચાપ ડાબામાંથી ઉિતરીને ચાલ્યો જયો.

લોટફોર્મ પર ધોંઘાનું ઘમસાજ મરી રહ્યું.

આ માત્ર કવિની જ અનુભૂતિ નથી, આપણી પણ છે. કંઈ-કેટલાય લોકોને પોતાના સામાન દિના ખાલી હથે ઉિતરતાને ચૂપચાપ ચાલ્યા જતા જોયા છે. આ કાજને પદ્ધતિ કવિએ જીવનની લાસ્ટલિફ્ટાનું વ્યાપમાં મૂકી દીધી. આ તીવ્ર ભાવોદેક કાજ જ કવિશિતમાં કાવ્યસ્કુરપણ જગાડે છે. એ જ ઉમિનો ઉછાળ! આપણો અનુભવ છે કે આ જગતમાંથી વિદ્યય લેતો માનવ પોતાની સાયે કશુંય લઈ જતો નથી, લઈ જવાનો પણ નથી! એ અર્થબ્રોદી અહીં નિહિત છે. આમ જે દશ્ય સમક્ષ છે અને જે પૂર્વનુભવમાં ક્યાંક પડવું છે તે બને કેંધ્યાઈ જાય છે, અનુભંગાન પામે છે. તે જ કાવ્યભાવ. આ કરિ જ કરી શકે. આ અર્થબ્રોદી સાયે જોગઈને આવે વિસમયભાવ, ત્યારે થાય અથ તો આપણો જ અનુભવ, એ જ કાવ્યનાંદ, અસ્તુ.

ભારતીય સાહિત્ય પ્રશ્નપત્ર | ચંદ્રકૃપા શોષ

સુધૂ: લાલ રાણી

દૂદજોથાતને મધ્યમ કર્યે, ખાંડે રહેલાં હાર, અને રાદ ફેલાં ગંડોં
ને દેખાં રહ્યાં - પહેરદેશાં રાન્યું દેખીએ સરે હો - જુદુ ચારી રહેલા હિંદ
બીની એક સાર છાર દેખાઈ આપી હો

આ માનવરને પ્રવામ વાર મેં લાગાયું હુદ્દે દેખે લાગાયું એ કુ
તુલાયાનું માર્ગિક હ્યા લંગાની પુસ્તકેના એક મેન્દ્ર પ્રકાશયેના હેઠાં

શૈમાસાનો ડિવસ હો - આપુણાં દસ્તીર ટાર દેખાડેં હો આરી સારુ
ન વરસાં પણ હો હ્યુ પણ વાણસર લેખાયું હ્યુ સારે રચાં જ્ઞાનાં
દેલારાની સંખ્યા મોક્ષી હેઠ છે. જ્ઞાને હ્યે હ્યે એ એક પ્રાણી હૃતીને સાચા ન
હો શોય.

કાઉન્ચર ઉપર વે છેકુંગભો ઠેકેણ હો હું કંઈ કાણાયાનું ગારે જાંચાનો
તો તેમની સંખ્યાને માણં રચ પુસ્તકેનું પ્રકાશન કર્યું હ્યુ સરે હેઠું દસ્તીર એ સાંયું
નેંબું શાખું હ્યું પરિજ્ઞાને, આપુણાં દસ્તાવાયાના નાં ઉપર વાર હાર હ્યા આપાને,
પાત્યોત્તાનો વિષય હો પુસ્તકે વાંચાની આપુણ.

કવિ શ્રી ધીરુ પરીમની તાજેતરની કાવ્યરચનાઓમાં નવ જગતવિતાનો ચહેરો નીપરલો અનુભવાય છે. કવિતાના પર્યાયગત ગ્રવાહને ચાતરીને વર્તમાન માનવસંવેદનાઓને, ભાવનાઓને, વિચારોને, વનવેલીના લપદહેણાથી તેઓ કવિતામાં આકારે છે.

કવિનું કામ જ એ કે જે પરિસ્થિતિનું સ્થૂળ રૂપ અનુભવાય છે તેને અતિકષ્ટી રે પરિસ્થિતિ અદરની લાખલિકતાને પ્રયત્ન કરવી, તેને ઘણવી એ ન્યાયે આધુનિક નગરકુલનાની એક વિશિષ્ટ રીતિ જે પ્રસરી ચૂકી છે તેનું ભાવવાલી રૂપક ચૂપચાપ ચાલ્યો. કવિતામાં ઉષારું છે. જનગમાજમાં ‘હું... પહેલો જાઉ... આગળ મારે ધરસું... મારું... મારું... જ વિચારવું... આજુબાજુ આસપાસ જે રસ્યા તે હરે... મારે શું? વજેરે જેવી તદ્દન પ્રાકૃત સમજથી એતે તો પીડા બોગવે છે પણ શાસ્ત્ર-સમજુને પીડે છે. એ અસરુસમજની કરુસતરું આ ફાય છે!

‘ચૂપચાપ ચાલ્યો’ કાય તમે વાચો છો ત્યારે તમારું મન અર્થ ઘમવા તે સાંભળે છે. સાંભળે છે ને અવઢવમાં રહે છે. શું કહેતું છે કવિને? પ્રસંગ આટલો જ છે. ટ્રેનમાં બેઠેલા ઉત્તારુઓને નજીકના સ્ટેશને ઉિતરવાનું છે. સ્ટેશન નજીક જેમ જેમ ટ્રેન આવતી જાય છે તેમ તેમ પોતાની ગરી ધીમી કરતી જાય છે તેમ તેમ ઉત્તારુઓ ઉત્તાવળ કરે છે. પ્રથમ તેર પંજિઓમાં એનું - આપણા બધાના અનુભવનું - ગતિશીલ ચિત્ર આકર્ષક છે. તેમાં રહેલી નાટ્યાત્મકતા તેને જીવંત બનાવે છે. પોતાની આગળનાને ઉિતરવાનું હોવા છત્રું તેને આધ્યા પસવાનું કહેતું એ અવિકલ્પિત માનવિક સ્થિતિનું નિર્ધારન કરે છે. ઉત્તાવળમાં સામાનની અદલા-અદલી થઈ જાય ત્યાં સુધીની સ્થિતિ પણ પીડકારક બને છે! આ આખી વાસ્તવિકતાને કવિ બંગ્ય-બંગ્યજનાના વ્યાપમાં મૂકી દે છે કહેવતી કેળવણી પામેલા (કે ન પામેલા) પ્રાકૃતજનના આગ મનોવલસ પછીતે જીવતરની વિડાયના જ અનુભવાય છે! કવિનું આ સપાજદ્વારનિ જડબેસલાક છે.

લાંબી વિસ્તર મારી છેવે ગાડી સ્ટેશને થંબી ઉિતરનારં પક્કામુક્કી કરતો ઉિતરી નયા... પોતાના સરસામાન સાચે! અહીં સુધી વરાબર છે, પણ પછી કવિ કહે છે -

એક જ્ઞાન કશુય લીધા વજર

ચૂપચાપ ડલામાણી ઉિતરીને ચાલ્યો જયો.

ખેટકોર્મ પર ધોણાનું પમચાપ્ર મચી રશું.

આ માત્ર કવિની જ અનુભૂતિ નથી, આપણી પણ છે. કર્દ-કેટલાય લોકોને પોતાના સામાન કિના ખાલી છાયે ઉિતરત્ય ને ચૂપચાપ ચાલ્યા જતા જોયા છે. આ ક્ષણને પકડી કવિએ

‘દલાના વ્યાપમાં મૂકી દીધી. આ તીવ્ર ભાવોદેક ક્ષણ જ કવિયિતમાં

એ છે. એ જ ઊર્મિનો ઉછાળ. આપણો અનુભવ છે કે આ જગતમાણી વિદ્યાય

સાચે કશુય લઈ જતો નથી, લઈ જવાનો પણ નથી! એ અર્થબોધ અહીં

જે દશ્ય સમક્ષ છે અને જે પૂર્વાનુભવમાં ક્ષયાંક પડવું છે તે બને સંધાઈ જાય

પ્રમે છે. તે જ કાવ્યભાવ આ કવિ જ કરી શકે આ અર્થબોધ સાચે જોડાઈને

એ, ત્યારે ધાર્ય આ તો આપણો જ અનુભૂત એ જ કાવ્યાનંદ. ભસ્તુ.

અનુવાદ : ઉમા રંદેરિયા

દૂબળો પાતળો, મધ્યમ કદનો, માથે સંકેદ કણા વળું આંજે જાડા ફેમનાં સહેજ
મેલા દેખાતો ચરમા - પહેરવેશમાં સર્તુ ધોતિયુ અને શર્ટ - બધુ મળી ચહેરા ઉપર
ગરીબીની એક સ્પષ્ટ છાપ દેખાઈ આવતી હતી.

આ માણસને પ્રથમ વાર મેં હરનાથબાબુની દુકાને જોયો હરનાથબાબુ, "શ્રી જુદુ
પુસ્તકાલય"ના માલિક હતા, બંગાળી પુસ્તકોના એક મોટું પ્રકાશકોમાં દેખાતા.

ચોમાસાનો દિવસ હતો - આકાશમાં ધનધોર વાદળ દેશયેલાં હતાં આગલી આપ્યી
ગત વરસાદ પક્ષો હતો. હજુ પણ વાતાવરણ બેજવાળું હતું. આવે સમયે બજારમાં
પરીદનારની અખ્યા ઓછી ઝૈપ છે જાણે બધી જ એક પ્રકૃતાચી હૃદાદીનો ચુંગાંજ ન
થતો હોય !

કાઉન્ટર ઉપર બે છોકરાઓ બેઠેલા હતા. હું અંદર હરનાથબાબુ સાથે ગણ્યાં મારતો
હતો. તેમની સંસ્થાએ માયં ત્રણ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું હતું, અને તેનું દેચાડા પણ સારું
એવું જાખ્યું હતું પરિણામે, અજ્જકાલ હરનાથબાબુના માર્યા ઉપર ચાર ધ્યા હતા. અમારો
વાતચીતનો વિષય હતો પુસ્તકો વાચવાની આદત.

કવિ શ્રી ધીરુ પણેખની તાજેતરની કાબ્યરચનાઓમાં નવ્ય ગવેકવિતાનો ચહેરો નીજરતો અનુભવાય છે. કવિતાના પરંપરાગત પ્રવાહને ચાતરીને વત્માન આનવ-સંવેદનાઓને, ભાવનાઓને, વિચારોને, વનવેલીના લય-લહેડાથી તેઓ કવિતામાં આકારે છે.

કવિનું કામ જ એ કે જે પરિસ્થિતિનું સ્થળ રૂપ અનુભવાય છે તેને અતિકુદી રે પરિસ્થિતિ અદરની લાક્ષણિકતાને પ્રગટ કરવી, તેને પાયવી એ ન્યાયે આધુનિક નગરજીવનની એક વિશિષ્ટ રીતિ જે પ્રસરી ચૂકી છે તેનું ભાવવાહી રૂપક ચૂપચાપ ચાલ્યો. કવિતામાં ઉધૃતું છે, જનસમાજમાં 'હુ.. પહેલો જાઉં... આગળ મારે પસ્તું... મારું... મારું જ વિચારું... આજુબાજુ આસપાસ જે રસ્તા તે હરો. મારે શું ?' વજેરે જેવી તદ્દન પ્રાકૃત સુમજૂથી પોતે તો પીડા બોગરે છે પણ શાસ્ત્ર-સુમજૂનેય પીડા છે. એ અજ્ઞાતમજની કરુફતાનું આ કાબ્ય છે !

'ચૂપચાપ ચાલ્યો' કાબ્ય તમે વાંચો છો ત્યારે તમારું મન અર્થ પામવા તે સાંભળે છે ! સાંભળે છે ને અવઢવયાં રહે છે ! શું કહેવું છે કવિને ? પ્રસ્ંગ આટલો જ છે. દ્રેનમાં બેઢેલા ઉતારુઓને નજીકના સ્ટેશને ઉત્તરવાનું છે. સ્ટેશન નજીક જેમ જેમ દ્રેન આવતી જાય છે તેમ તેમ પોતાની ગતિ ધીરી કરતી જાય છે તેમ તેમ ઉતારુઓએ ઉત્તરવાન કરે છે ! પ્રથમ તેર પદ્ધિતાઓમાં અનુ - આપણા બધાના અનુભવનું - ગતિશીલ વિત્ત આકર્ષક છે. તેમાં રહેલી નાટ્યાત્મકતા તેને જીવંત બનાડે છે. પોતાની આગળનાને ઉત્તરવાનું હોવા છતાં તેને આધ્યા પ્રસવનું કહેવું એ અવકાસિત માનવિક સ્થિતિનું રિફર્ન કરે છે ! ઉત્તરવાનમાં સામાની અદ્વા-બદ્ધી થઈ જાય ત્યાં સુધીની સ્થિતિ પણ પીડાકારક બને છે ! આ આખી વાસ્તવિકતાને કવિ વંગ્ય-ચંદ્રજનના વ્યાપમાં મૂકી હે છે. કહેવાતી કેળવણી પામેલા (કે ન પામેલા) પ્રાકૃતજનના આવા મનોવત્તા પણીતે જીવતરની વિડિયના જ અનુભવાય છે ! કવિનું આ સમાજદર્શન જડબેસલાક છે.

લાંબી બિસ્તર મારી છેવટે ગાડી સ્ટેશને ઘંભરી ઉત્તરનારો ધક્કામુક્કી કરતો ઉત્તરી ગયા... પોતાના સરસામાન સાચે ! અહીં સુધી બગબર છે, પણ પછી કવિ કહે છે -

એક જાસ કર્શુય લીધા વજર

• ચૂપચાપ ડાબામાંથી ઉત્તરીને ચાલ્યો વધો

ખોટશોર્મ પર ધોંઘાટનું ઘમચ્છાજ મચ્છી રહ્યું

આ માત્ર કવિની જ અનુભૂતિ નથી, આપણી પણ છે. કર્દ-કેટલાય લોકોને પોતાના સામાન વિના ખાલી હાથે ઉત્તરતા ને ચૂપચાપ ચાલ્યા જતા જોયા છે. આ કાંજને એકડી કવિએ જીવનની વાસ્તવિકતાના વ્યાપમાં મૂકી દીધી આ તીવ્ર ભાવોદેક ક્ષમત જ કવિચિત્તમાં કાબ્યરહુરણ જગાડે છે. એ જ ઉર્ભિનો ઉછાળ ! આપણો અનુભવ છે કે એ જગતમાણી વિદ્યાય હતો માનવ પોતાની સાચે. કર્શુય લઈ જતો નથી, લઈ જવાનો પણ નથી ! એ અર્થબોધ અહીં નિર્ઝિત છે. આમ જે દશ્ય સમક્ષ છે અને જે પૂર્વનુભવમાં ક્યારું પડ્યું છે તે બને સંધારી જાય નિર્ઝિત છે. આમ જે દશ્ય સમક્ષ છે અને જે પૂર્વનુભવમાં ક્યારું પડ્યું છે તે બને સંધારી જાય નિર્ઝિત છે. તે જ કાબ્યલાય આ કવિ જ કરી શકે. આ અર્થબોધ સાચે જોડાઈને છે. અનુસંધાન પામે છે. તે જ કાબ્યલાય આ કવિ જ કરી શકે. આ અર્થબોધ સાચે જોડાઈને છે. આવે દિસ્મયલાય, ત્યારે થાય આ તો આપણો જ અનુભૂત એ જ કાબ્યનેંદ. અસ્તુ.

ભારતીય સાહિત્ય | પ્રૂફરીડર | ચેચલકુમાર ધોખ

અનુવાદ : ઉમા રદ્દેરિયા

દૂબળો-પાતળો, મધ્યમ કદનો, માથે સફેદ-કાળા વાળ, આંજે જાડા ફેમનાં સહેજં મેલાં દેખાતાં ચશમાં - પહેરવેશમાં સસ્તું ધોરિયું અને શર્ટ - બધું મળી ચહેરા ઉપર ગરીબીની એક સ્પષ્ટ છાપ દેખાઈ આવતી હતી.

આ માણસને પ્રથમ વાર મેં હરનાથબાબુની દુકાને જોયો હરનાથબાબુ, “શ્રી જુદુ પુસ્તકાલય”ના માલિક હતા, બંગાળી પુસ્તકોના એક મોટા પ્રકાશકોમાં લેખાતા.

ચોમાસાનો દિવસ હતો - આકાશમાં ઘનઘોર વાદળ દેખાયેલાં હતાં આગલી આખી રાત વરસાદ પક્ષો હતો. હજુ પણ વાતાવરણ બેજવાણું હતું. આવે સમયે બજારમાં ખરીદનારની સંખ્યા એંછી હોય છે. જાણો બધી જ એક પ્રકારની સુસ્તીનો આભાસ ન હતો હોય !

કાઉન્ટર ઉપર બે છોકરાઓ બેઠેલા હતા. હું અંદર હરનાથબાબુ સાથે ગણ્યો મારતો હતો. તેમની સંસ્થાએ મારાં ત્રણ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું હતું. અને તેનું દેચાણ પણ સારું એવું જાણ્યું હતું. પરિણામે, આજકાલ હરનાથબાબુના મારા ઉપર ચાર હાથ હતા અમારો વાતચીતનો વિષય હતો પુસ્તકો વાંચવાની આદત.

“તમે તો જાણતા જ હશો કે આજકાલ પુસ્તકોનું વેચાણ તો વધ્યું જ છે, અને તેમ છત્યં લોકોને હવે પુસ્તકો વાંચવાનું આકર્ષણ એંછું થતું જાય છે. આ જુઓનો, થોડા જ સમય ઉપર ઘરની વહુ-દીકરીઓ રસોઈ કરી, જીભી-પરવારી સૂતાં સૂતાં નવલક્ષણાઓ વાંચતી પણ હવે એ સૌ T.V.ની સિરિયલો જુઓ છે !” હરનાથબાબુ બોલ્યા.

તેમની સાથે સંમત થતાં મેં કહ્યું, “હરનાથબાબુ, તમારી વાત સાંદ સાચી છે. અને તે સિવાય પણ લોકોને કોઈને પુસ્તકો વાંચવાનો સમય જ ક્યાં મળો છે ? કદાચ ટૂંક સમયમાં પુસ્તકો વાંચવાની કોઈને દુરસદ જ નહિ રહે !”

કાઉન્ટર ઉપર બેઠેલો છોકરો કોઈ સાથે વાતચીત કરતો હતો. કદાચ કોઈ ઘરાક આંબો હશે મેં ભો ફેરવી જોયું તો પેલો માણસ અંદર આવી રહ્યો હતો રસ્તા કાદવ-કીયડણી ભરેલા હતા. દુકાનની અંદર બધું સાફ-સૂફ કરેલું હતું. હરનાથબાબુ સહેજ ઊંચે ઝાંકે બોલ્યા, “નિયારીલાઙું, બૂટ જો સાધારણ જાણીશે જ અધારજો” ત્યારે સરે જાણ શરીર કે એ બાઈનું નામ નિમાઈલાબુ છે. કદાચ એ બૂટ પહેરીને અંદર આવી રહ્યા હશે જવાંદી બધાર જઈ, બૂટ કાઢી અંદર આવ્યા. કાઈ પણ બોલ્યા વિના, મારી બાજુની ખુરશી ઉપર જેસી જયા.

હરનાથબાબુએ પાણીથી બાટલી એમની તરફ આગળ ધરી પ્રશ્ન કર્યો, “કેટલાં પ્રૂફ લાવ્યાં છો ?” જવાબ મળ્યો, “ત્રણ રહ્મા લાખ્યો છું” હરનાથબાબુના ચહેરા ર.. નારાજ દેખાઈ “સાત દિવસ પહેલાં તો લઈ ગયા હતા હજુ આપું પુસ્તક

શક્યા ?”

“આજે પડે રોજ ‘લોડ શેર્ડિંગ’ થાય છે ને, પછી તો કામ-કાજ થઈ જ શકતું નથી હોણામાંથી એક કાગળની થપ્પી બહાર આઢતો નિમાઈબાબુએ ઉત્તર આપ્યો, “અહીં ઓમવારે આપી જઈશ”

“હવે દધુ વિલંબ કરશો નહિ. આમ તો પ્રેસનું કામ ખોરને પડશે”

હરનાથબાબુએ પ્રૂફનાં કાગળિયાં ટેબલના ખાનામાં પૂકૃયાં મેં જીયું કે નિમાઈબાબુ ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની મૂળવણ્ણ દેખાતી હતી. જોણે કાઈ ચહેરા ઠંચતા હોય એ કહેતાં અચકતા ન હોય ! કદાચ મારી હાજરીને કારણ એમને સંકોચ થતો હશે આ ક જઈ મેં કહું, “આવો ત્યારે હરનાથબાબુ, આજે હું રજા લઉં”

હરનાથબાબુ તરત જ બોલી ઉઠ્યા, “અરે વેસ્ટોને હવે, હમજાં જ તો આવ્યા એ નિમાઈબાબુ, તમે જઈ શકો છો.” નિમાઈબાબુ ઉભા થયા બંને હાથ આગળ રાજી જોડી, ખૂબ જ સંકોચ અનુભવ કરતાં બોલ્યા, “આજે જો કાઈ થોડું આપી રાખો તો એ અઠવાડિયે તો તમને ઐસા ચૂકવી દીર્ઘિયા” – સહેજ અકળાતાં હરનાથબાબુએ કહું નિમાઈબાબુ કુઠિત બની ફરી બોલ્યા, “આજે ખીસું સાવ ખાલી છે.” હરનાથબાબુએ કહું “રસજું હું મહિનાની આખર છે. અમારે ત્યાં પણ ઐસાની સહેજ ખેડું છે. આજે તો એ જ આપી શકું એમ નથી. એમ કરો, કરો એક અંટો મારી જુઝો, બનશો તેટલી જગત કરી આપીશ” આગળ કાઈ બોલ્યા વિના નિમાઈબાબુ આવ્યા હતા તેમ જ ગૂપગ્યાપ ચ્યાલ ગયા.

તે ગયા પછી, હરનાથબાબુએ કહું, “અમારું પ્રફરીડ છે, નિમાઈબાબુ”

“મને થયું જ કે લાંબા સમયથી તમારી પસે આવ-જા કરતા હશે.”

“એમ જુબ્બો તો મેં આ ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારથી જ અહીં આવે છે પહેલાં તો બધું કામ કરતા, પણ હવે એમનાથી પહોંચી વળતું નથી”

“એમ કેમ છા ?”

“સાચું કહું તો એમની તમિયત લથડી જઈ છે. વળી પહેલાં આજ્ઞા દર્શમાં એપરીઓ બહાર પડતી હવે તો ૧૦-૧૨નું પ્રકાશન થાય જ છે. બધું જ કામ ઉત્તાવળ કરું પડે છે, અને નિમાઈનું કાગ ધીમું પડતું જાય છે.”

“ઉપર પણ થઈ છે ને ?”

“જૂના માસસ છે, એટલે કાઈ ચહેરાતું પણ નથી.”

આ સાંભળી હું જરૂરી થઈ ગયો. કેટલી મહેનત કરી એમજો ખારું લખાશ છાપ યોગ્ય કર્યું હતું ! અને હું એમનો આખર પણ માની ન શક્યો. મેં પ્રશ્ન કર્યો, “એ ન છે કાંયાં ?”

“શ્યામ બજારમાં.”

“એમની આધ્યિક સ્થિતિ નબળી લગે છે.”

“પહેલાં તો ચાર-પાંચ પ્રકાશનસંસ્થાનાં પુસ્તકો જોઈ આપત્ય હતા પણ હવે, આ ધધામાં કેટલાંથી જુવાન છોકરીઓ કામ કરી રહ્યા છે. તમે તો જોણો જ ક કુ “પાર્કટામાં કેટલી નીમિયિશન” ચાલી રહી છે સૌ કોઈને જરૂરથી કામ જોઈને છે”

“સ્વારે જ સમય તો પવનકેરે આગળ વધી રહ્યો છે... જાણે આજા યુગમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. જૂનાને હડતેલી નવાં આગળ આવી રહ્યાં છે.”

ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું એટલે હું ઉભો થઈ ગયો. બધાર બંને બાજુઓ પુસ્તકોની કાનો હતી. અને હવે ધીરે ધીરે લોકોની લીડ વધવા લાગી હતી. મોટે રસ્તો ઓળંગી, હેઠેજ સ્ક્રેચરની અંદરથી હું ચાલવા લાગ્યો. આજુબાજુ કેટલાય લોકો બેઠેલા હતા - કદચ કિર હશે, મને થયું !

તળાવમાં પાણી ચારેકોર છલકાતું હતું કેટલાંક છોકરાંઓ છીપ લઈ માછલાં કડવાની આશાએ પણ બેઠાં હતાં. હું ઉત્તાવળમાં મોટું ડગલાં બર્સી ચાલતો હતો. પ્રેમાસાનો વરસાદ ક્યારે ફરી તૂટી પડે કહેવાય નહિ. કાદવના એક ખાબોચિયા ઉપરથી દુદી મારતાં, એક બેન્ચ ઉપર ઉદાસ ચહેરે બેઠેલા નિમાઈબાબુ મારી નજરે પડ્યા. ચશમાં તારી, બેલો બાજુઓ મૂકી, શુન્ય નજરે સામે તાકી રહ્યા હતા. મારું હૈયું બચાઈ આવ્યું

“નમસ્કાર”, મેં કહ્યું

તરત ચશમાં ચઢાવી એમજો મારી સામે જોયું કદચ તરત ઓળખી નહિ શક્યા છીપ. વળી બોલી ઉઠ્યા, “તમને તો હરનાથબાબુને ત્યાં હમણાં જ જોયેલા.

મેં મારો પરિચય આપ્યો.

એકએક એમજો મારો હાથ પકડી લીધો. “આરે લેસો લેસો. તમારાં તો બધાં જ પુસ્તકોનાં પ્રૂફ મેં જોયાં છે આ ‘લાઈનમાં’ તો લાંબા સમયથી છું ને ! પહેલું જ પુસ્તક વાંચીને મેં હરનાથબાબુને કહ્યું હતું - ‘લખાણ ઘણું સરસ છે. લોકોને ખૂબ પસંદ પડશે.’ તે ખલમાં શું લખો છો ?”

“એક નવલકુથા લખું છું. હવે તો પૂરી થવા જ આવી છે.”

“સરસ ! લખતા જ રહેજો. જેટલું લખતા રહેશો, એટલું જ લખાણ સુધરતું રહેશો. પણ એક વાત કહું - તમારી જોડાણી જરા કાશી છે, ‘જાની જુદ્યાએ ન’ લખો છો, વળી ઘણી વાર ‘સ’ વાપરવો કે ‘શ’ તેનો તમને ખ્યાલ નથી રહેતો”

પ્રથમ પરિચય થતાં જ એમજો તો જાણે રિવેચનું સ્થાન લઈ લીધું. હમણાં જ એમને માટે મારા મનમાં જે સહાનુભૂતિ જાગેલી, તે એક કષણમાં અલોપ થઈ ગઈ.

મેં કહ્યું “જુદ્યોને બાઈ, લેખકોથી આવી નાની ભૂલો તો થાય. આ જોડાણીની ઝંગટમાં પડીએ, તો લખાણ જ આગળ ન વધે.”

એટલું કહેતાં, હું બેન્ચ ઉપરથી ઉભો થઈ ગયો.

તે જ કાણોં નિમાઈબાબુ પણ ઉભા થઈ ગયા બોલ્યા. “મેં જે કહ્યું, તેથી તમને માટું લાગી ગયું ઉમર થઈ ગઈ છે ને, અને વળી આ મારી એક જૂની કુટેવ છે આજકાલ, અમે ટીકા કરીએ તે કોઈને સાંભળતું ગમે ખરું ? સૌ કોઈ ગુસ્સે થઈ જાય છે !”

મેં જોયું કે નિમાઈબાબુ શરમાઈ ગયા હતા. નીચા વળી ગયેલા વેતાની માફક માથું ‘ઝુકાવી ઉભા હતા. મારો ગુસ્સો શરીરી ગયો. તરત જ હું બોલ્યો : “ચાલો, આપજો સાથે ચા પીએ આ બાજુ સહેજ તડકો છે, સામી બાજુ ગ્રદના છાંપડામાં જઈ લેસીએ.”

ચાવાળો ફરિયો ચા લઈ ફરતો હતો. મેં બે કપ ચા ખરીદી, અને અમે સામે જઈ. લેટા. નિમાઈબાબુનો ચહેરો ઘણાનથી જોતાં મને ખ્યાત આવ્યો કે તે વૃદ્ધ તો ન હ

ઘડપણોનો ચિહ્નનો તેમના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ દેખતાં હતાં. ગરીબી-અભાવ વગેરે કુભનુષનું પૌવન શીખ વૃંગી લેતું હતે.

“કેટલા સમયથી આ કામ કરો છો ?”

હવે જાણે નિમાઈબાબુના ચહેરા ઉપરની વિષાદની છાયા વીખચાઈ જઈ. ધીં બોલ્યા, “કદાચ પર્ણીસ-ચાલીસ વર્ષ તો થયાં જ હતે.”

“ત્યારે તો તમે ઘણા બધા દેખકોના પરિચયમાં આવ્યા હતો ?”

“તો સૌભાગ્ય તો મને સાપંડવું જ છે. તારાશંકર, વિભૂતિભૂષણ, નાશયજી જ્ઞાનફૂલ* સૌના પરિચયમાં આવેલો. એ સૌનું કામ પણ મેં કર્યું છે. જ્યારે આ દેખકે પ્રશંસા વાંચતો ત્યારે હું તેમના અકારો બારીકાઈથી તપાસી, પૂર્ણ જોતો ત્યારે મને એટ તો રોમાચ થતો ! ઘણી વાર હું સારાંચોખા અકારે લખી પણ આપતો. છાપનાર હોએ અકારો ઉદ્દેલી શકતા નથી. કેટલીક વાર એવું પણ લાગતું કે કોઈક સ્થળે ભાષા બરોફ નથી - સહેજ જુદી રીતે લખ્યું હોત તો કદાચ વધુ ચારું લાગત. બેચાર વાર મેં ભાષા સહેજ બદલી પણ હતી. એક વાર તો તારાશંકરે મારો વાંસો લાલડી કશ્યું પણ હતું “તો મારા કરતાં સારું લખી શકે છે.”

“તો તમે લખવાનો પ્રયાસ કેમ ન કર્યો ?”

“એવી ઈચ્છા નહોતી થઈ એમ ન હતું નિશાળમાં ભજતો ત્યારે કવિતા-વાર્તા લખતું પણ ખરો મારાં બે કાલ્યો અને એક વાર્તા, તે સમયે મનોરમાંના છાયાઓ પણ હતાં”

“મનોરમાનું તો મેં નામ નથી સાંભળ્યું.”

“તમારા જન્મ પૂર્વે જ તે સામાયિક તો બંધ પડી ગવેલું. જોકે તે સમયે ખૂબ વેરવાનું મારી એક વાર્તાની પ્રશંસા પણ કોઈએ કાઢેલી. લખવાનું ચાલુ રાખ્યું હોત તો કદાચ પ્રશિદ્ધ પણ પાય્યો હોત.”

“તો પછી શા કારણ ચાલુ ન રાખ્યું ?”

“નાનપણથી જ મોટી ઉદ્ઘાતા દેખક બનવાનાં સ્વાજ્ઞો સેવતો. પરંતુ સંગ્રામનું એ કોઈ ઓછ્યું જ આપણા ધાર્યા પ્રમાણે ચાલે છે ? એકાએક મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું, ત્યાં તો હું તરતાનો જ કોલેજાનાં લાખલ થયેલો. વિદ્યા મા અને ચાર નાનાં લાઈફલેન ! અમારી આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ ખાસ સારી ન હતી. સંસ્કાર ચલાવવાની બધી જ જવાબદારી માં માયે આવી પડી.”

“હું જોથી મોટો, પછી બે ભાઈઓ અને ત્યારબાદ બે બહેનો પણ જોકે તે સમયે નોકરી મેળવવું એવું કઠિન ન હતું. પ્રયાસ કર્યો હોત તો કદાચ કોઈ સંસ્કૃત મણી પણ ગઈ હોત. પણ બન્યું એવું એક અમારા સંબંધીએ થોડું પૂર્ણિર્દેખનું કામ મને લાવી આવ્યું બંગાળી ભાષા ઉપર મારી પકડ તો સારી જ હતી. કોણ આણે કેમ, આ કામમાં મને બહુ રસ પડ્યો અને ત્યારબાદ આ કામ છોડવાની ઈચ્છા જ ન થઈ ! હવે, ઘણી વખત પસ્તાવો થાપ છે કે કોઈ નોકરી લઈ લીધી હોત તો મારી આર્થિક સ્થિતિ વશી સંધર બની ગઈ હોત.”

એકાએક મારી સામું જોઈ નિમાઈબાબુએ સહેજ સિત કર્યું બોલ્યા, “આ જુભોને.

* અ ચી બંગાળના પ્રથમ કલાના દેખકો હતા.

પહેલી જ ઓળખાસો પોતાના દુઃખની લાંબી કથાની તમને કહી સંભળવી તમને માટું તો નથી લાગ્યું ને ?”

“ના રે ના, એમા મને શું ખોટું લાગે, મને તો તમારી વાતમાં ઘણો રસ પડ્યો.”

“આજકાલ અમારી વાત સાંભળવી કોને જાયે ? આપણે તો એક સામાન્ય પ્રૂફરીડર જ છું ને ?”

હું આનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ - એક પ્રૂફરીડર - જેનું કામ લેખકના લખાશ સાથે છાપેલાં પાંનાં મેળવી જોવાનું - જ્યાં ભૂલો હોય ત્યાં સુધારી લેવાનું - બસ, એટલું જ ને ? પુસ્તક છપાઈ જાય, એટલે એનું તો અસ્તિત્વ જ ભૂસાઈ જાય, રચ્યા માત્ર લેખક અને પ્રકાશક - બાકીના કોઈનું નામ-નિશાન રહેતું જ નથી !

થેલો બગલ ઉપર ચઢાવી નિમાઈબાબુ ઉભા થયા, “ચાલો ત્યારે, થેર જઈ, વળી પાછાં પ્રૂફ જોવા બેસી જાઉ થોડા વખતથી આંખો તકલીફ આવે છે”

“દ્રક્તરને બતાવોને”, મેં કહ્યું

“જું તો જોઈએ ચાલો ત્યારે, ફરી મળીશું”

સર્જ પડવા આવી હતી. વિદ્યાસાગરના પૂતળાની બાજુઓથી નિમાઈબાબુને ચાલી જતા મેં જોવા ઉદ્ઘસ ચહેરે, કોલેજ સ્ક્વેરના ઝંપાની બહાર દ્રોમના સ્ટોપ ઉપર ઉભા રહ્યા.

ફરી એક વાર આકાશમાં ઘનઘોર વાદળ છવાયાં હતા. મેં પણ ઉત્તાવળે પગલે ઘરનો રસ્તો પકડ્યો.

ત્યારબાદ મહિનાએક સુધી હું કોલેજ સ્ક્રીટમાં પુસ્તકોની દુકાનો આગળ ગયો જ ન હતો. મારી નવલકથા પૂરી કરવામાં બ્યસ્ત હતો. ત્યાં વળી એક દિવસ હરનાથબાબુનો ફેન આવ્યો. એમણે દુકાન શરૂ કરી હતી તેની વાર્ષિક લિંગિની ઉજવણી હતી. અને મને આવવા આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું

હું બપોરે ગયો, ત્યારે ઘણા લોકો આવ્યા હતા મને જોઈ હરનાથબાબુએ કહ્યું, “અરે બેસો, બેસો, તમારી નવલકથા ક્યાં સુધી આવી ?”

“બીજા એકાદ અઠવાડિયામાં તમને પહોંચતી કરીશ” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“હુએ પૂજા પહેલાં તમારા પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવાની મારી ઠથા છે.” એક છોકરો મારે માટે મીઠાઈ અને શરબત લઈ આવ્યો.

હરનાથ મને ખાવાનો આગ્રહ કરી, બીજા કેટલાકની સરભરા કરવા ગયા.

ત્યાં મારી નજર પડી કે નિમાઈબાબુ આવી રહ્યા હતા. મને જોઈ સહેજ સ્મિત કહ્યું. મને લાગ્યું કે એમણી તબિયત બંગડી છે

“કેમ છો ?” મેં પૂછ્યું

“ચાલે છે” જવાબ મળ્યો.

“શું પછી આંખના દ્રક્તરને બતાવ્યું ?”

“રોજ વિચાર કરું છું કે જઈશ, પણ બનતું નથી..”

હું સમજુ ગયો કે ઐસાની જેચને કારણ એ દ્રક્તરને ત્યાં જતા નથી. મને વિચાર આવ્યો કે એમને થોડી કાંઈ મદદ કરું - પણ એમ કરતો અચકાયો - કદાચ એમનું સ્વમ્યાન

ઘડપણનાં રિઝનો રેમના ચહેરા ઉપર સ્વષ્ટ દેખાતાં હતાં ગરીબી-અભાવ વજેરે કદર મનુષ્યનું પૌવન શીધ લૂટી લેતું હશે.

“કેટલા સમયથી આ કામ કરે છો છે ?”

હવે જો નિમાઈબાબુના ચહેરા ઉપરની વિશાદની છાયા વીજગાઈ ગઈ, ધીરેથી બોલ્યા, “કદાચ પાંત્રીસંચાલીસ વર્ષ તો થયાં જ હશે.”

“ત્યારે તો તમે ઘણા બધા લેખકોના પરિચયમાં આવ્યા હશો ?”

“તે સૌભાગ્ય તો મને સાંપર્યનું જ છે, તારાંકર, વિભૂતિભૂષણ, નાગયજ્ઞ ગર્જુણી, ‘અનકૂલ’* સૌના પરિચયમાં આવેલો, એ સૌનું કામ પણ મેં કર્યું છે, જ્યારે આ લેખકોની પ્રશંસા વાચતો ત્યારે હું રેમના અસરો બારીકાઈથી તપાસી, પ્રૂફ જોતો, ત્યારે મને એટલો તો રોમાંચ થતો ! ઘણી વાર હું સારા-ચોખા અક્ષરે લખી પણ આપતો, છાપનાર હેઠાં અસરો ઉકેલી શકતા નથી, કેટલીક વાર એવું પણ લાગતું કે કોઈક સ્થળે ભાષા બરોબર નથી – સહેજ જુદી રીતે લખ્યું હોત તો કદાચ વધુ સારું લાગત, બેચાર વાર મેં ભાષા સહેજ બંદલી પણ હતી, એક વાર તો તારાંકરે મારો વાંસો થાબડી કસું પણ હતું “તું તો મારા કરતાં સારું લખી શકે છો.”

“તો તમે બખવાનો ગ્રયાસ કેમ ન કર્યો ?”

“એવી ઈચ્છા નહોતી થઈ એમ ન હતું, નિશાળમાં જાણતો ત્યારે કવિતા-વાર્તા લખતો પણ ખરો મારાં બે કાબ્ધો અને એક વાર્તા, તે સમયે ‘અનોરમા’માં છાપાં પણ હતું.”

“‘અનોરમા’નું તો મેં નામ નથી સંભળ્યું.”

“તમારા જન્મ પૂર્વે જ તે સામયિક તો બધ પડી ગયેલું, જોકે તે સમયે ખૂબ વંચાતું, મારી એક વાર્તાની પ્રશંસા પણ કોઈએ લખેલો, લખવાનું ચાલુ ચખ્યું હોત તો કદાચ પ્રશિદ્ધ પણ પામ્યો હોત.”

“તો પછી શા કારણ ચાલુ ન ચખ્યું ?”

“નાનપણથી જ મોટી કક્ષાના લેખક બનવાનાં સ્વર્ણાં સેવતો, પરંતુ, સંસારનું ચક કંઈ ઓછું જ આપણા ધાર્યા પ્રમાણે યાવે છે ? એકએક મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે તો હું તરતનો જ કોલેજમાં ધ્યાન થયેલો, વિધવા મા અને ચાર નાના બાઈ-બહેન ! અમારી આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ ખાસ સારી ન હતી, સંસાર ચલાવવાની બધી જ જવાબદારી મારે માદે આવી પડી.”

“હું સૌથી મોટો, પછી બે બાઈઓ અને ત્યારબાદ બે બહેનો, પણ જોકે તે સમયે ન્યેર્સ મેળખાયું જોકું કાઠિન્યા હતું, રેપાસ કંધો હોય તો જ્યાં કોઈ ઊંઘી ટૂંઘી મણી પણ ગઈ હોત, પણ બન્યું એવું એક અમારા સંબંધીએ યોરું પ્રૂફરીડિગનું કામ મને લાવી આવ્યું, બંગાળી ભાષા ઉપર મારી પદ્ધત તો સારી જ હતી, કોણ જાણે કેમ, આ કામમાં મને બહુ રસ પડ્યો અને ત્યારબાદ આ કામ છોડવાની ઈચ્છા જ ન થઈ ! હવે, પણી વખત પસ્તાવો થાય છે કે કોઈ નોકરી વઈ લીધી હોત તો મારી આર્થિક સિદ્ધિ ઘણ સુધ્યર બની ગઈ હોત.”

“એકાએક મારી ચામું જોઈ નિમાઈબાબુએ સહેજ સિત્ત કર્યું બોલ્યા, “આ જુઓને

* એ ચી બંગાળના પ્રથમ કક્ષાના લેખકો હતા.

પહેલી જ ઓળખાંશે પોતાના દુખની લાંબી કહાની તમને કહી સંભળવી. તમને માટું તો નથી લાગ્યું ને ?”

“ના રે ના, એમાં મને શું ખોટું લાગે મને તો તમારી વાતમાં ઘણો રસ પડ્યો.”

“આજકાલ અમારી વાત સાંભળવી કોને ગમે ? આજરે તો એક સામાન્ય પ્રૂફરીડર જ છું ને ?”

હું આપનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિએ - એક પ્રૂફરીડર - જેનું કામ લેખકના લખાણ સાથે આપેલાં પાનાં મેળવી જોવાનું - જ્યાં ભૂલો હોય ત્યા સુધારી લેવાનું - બસ, એટલું જ ને ? પુસ્તક છાપાઈ જાય, એટલે એનું તો અસ્તિત્વ જ ભૂસાઈ જાય. રહ્યા માત્ર લેખક અને પ્રકાશક - બાકીના કોઈનું નામ-નિશચન રહેતું જ નથી !

થેલો બગલ ઉપર ચઢાવી નિમાઈબાબુ ઉલ્લાસ રહ્યા “ચાલો ત્યારે, ધેર જઈ, વળી પાછાં પૂરુષ જોવા બેસી જાઉ છોડા વખતથી અંખો તકલીફ આવે છે”

“દક્ષતાને બતાવોને”, મેં કહ્યું

“જરું તો જોઈએ ચાલો ત્યારે, ફરી મળીશું”

સાંજ પડવા આવી હતી વિવાસાગરના પૂત્રાંની બાજુઓથી નિમાઈબાબુને ચાલી જતા મેં જોવા ઉધસ ચહેરે, કોલેજ સ્ક્વેરના ઝંપાની બહાર ટ્રામના સ્ટોપ ઉપર ઉલ્લાસ રહ્યા.

ફરી એક વાર આકાશમાં ઘનઘોર વાદળ છવાઓ હતાં મેં પજા ઉત્તાવળે પગલે ઘરનો રસ્તો પડ્યો.

ત્યારબાદ મહિનાએક સુધી હું કોલેજ સ્ટ્રીટમાં પુસ્તકોની દુકાનો આગળ ગયો જ ન હતો મારી નવલકથા પૂરી કરવામાં બસ્ત હતો. ત્યાં વળી એક દિવસ હરનાથબાબુનો શૈન આવ્યો. એમણે દુકાન શરૂ કરી હતી તેની વાર્ષિક તિથિની ઉજવણી હતી. અને મને આવવા આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું.

હું બપોરે ગયો, ત્યારે ઘણા લોકો આવ્યા હતા. મને જોઈ હરનાથબાબુએ કહ્યું, “અરે બેચો, બેચો. તમારી નવલકથા ક્યાં સુધી આવી ?”

“બીજા એકાદ અઠવાદિયામાં તમને પહોંચતી કરીશ.” મેં ઉત્તર આપ્યો:-

“દુર્ગા પૂજા પહેલાં તમારું પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવાની મારી ઠંચા છે” એક છોકરે મારે મીઠાઈ અને શરબત લઈ આવ્યો.

હરનાથ મને ખાવાનો આગ્રહ કરી, બીજા કેટલાકની સરબરા કરવા ગયા.

ત્યાં મારી નજર પડી કે નિમાઈબાબુ આવી રહ્યા હતા. મને જોઈ સહેજ સિત કર્યું મને લાગ્યું કે એમણી તલિયત બગડી છે

“કેમ છો ?” મેં પૂછ્યું

“ચાલે છે” જવાબ મળ્યો.

“શું પછી અંગના દાક્ષતરને બતાવ્યું ?”

“ચોજ વિચાર કરું છું કે જઈશ, પજા બનતાં નથી.”

હું સમજુ ગયો કે પૈસાની ખેંચને કારણ એ દાક્ષતરને ત્યાં જતા નથી. મને વિચાર આવ્યો કે એમને થોડી કાંઈ મદદ કરું - પજા એમ કરતાં અર્યકાણો - કદાચ એમનું સ્વમાન

વડપદ્ધનાં ચિહ્નનો તેમના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં જરીબી-અભાવ કરે કદાચ
મનુષ્યનું ઘોંબન શીઘ્ર લૂટી લેતું હતે.

“કેટલા સમયથી આ કામ કરો છો જો?”

હવે આજે નિમાઈબાબુના ચહેરા ઉપરની તિખાદની છાપા વીખરાઈ ગઈ ધીરે
બોલ્યા, “કદાચ પણત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ તો થયો જ હતો.”

“ત્યારે તો તમે ઘણા બધા દેખકોના પરિચયમાં આવ્યા હતો જ?”

“તે સૌભાગ્ય તો મને સાંપડ્યું જ છે તારાશંકર, વિભૂતિભૂખણ, નારાયણ ગાંગુલી
‘અનફૂલ’* સૌના પરિચયમાં આવેલો એ સૌનું કામ પણ મેં કર્યું છે. જ્યારે આ દેખકોની
પ્રશ્નાના વાંચતો ત્યારે હું તેમના અકારો બાણીકાઈથી તપાસી, પૂર્ફ જોતો. ત્યારે મને મેઠણો
તો રોમાંચ થતો છે. ઘણી વાર હું સારા-ચોખ્યા અકારે લખી પણ આપતો છાપનાર ઉમેદા
અકારો ઉકેલી શકતા નથી. કેટલીક વાર એવું પણ વાગતું કે કોઈક સ્થળે ભાષણ બધેબર
નથી - સહેજ જુદી રીતે વાખ્ય હોત તો કદાચ વધુ સારું લાગત. બેચાર વાર મેં ભાષા
સહેજ બદલી પણ હતી. એક વાર તો તારાશંકરે મારો વાંસો થાબડી કલ્યું પણ હતું “તુ
તો મારું કરતાં ચારું લખી શકે છે.”

“તો તમે લખવાનો પ્રયાસ કેવ ન કર્યો?”

“એવી હંચા નહોંતી થઈ એમ ન હતું. નિશાળમાં ભજતો ત્યારે કવિતા-વાર્તા લખતો
પણ મારું બે કાવ્યો અને એક વાર્તા, તે સમયે ‘મનોરમા’માં છિપાવ્યા પણ હતાં”

“‘મનોરમા’નું તો મેં નામ નથી સાંચાયું”

“તમારું જન પૂર્વે જ તે સામાજિક તો બંધ પડી ગયેતું. જોકે તે સમયે પૂર્બ વંચાઈ
મારી એક વાર્તાની પ્રશ્નાના પણ કોઈઓ લખેલી. લખવાનું ચાલુ ચાખ્યું હોત તો કદાચ પ્રશ્નિક
પણ પાય્યો હોત.”

“તો પછી શા કારણ ચાલુ ન ચાખ્યું જ?”

“નાનપણથી જ મોટી કલાના દેખક બનવાનાં સ્વનાં સેવતો. પરંતુ, સંસારનું રહે
કોઈ ઓછું જ આપણા ધ્યાર્યા પ્રમાણે ચાલે છે? એકએક મારું પિતાનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે
તો હું તરતનો જ કોલેજમાં દ્રાખ્ય થવેલો. રિધવા મા અને ચાર નાનાં બાઈ-બહેન! અમારી
આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ ખાસ આરી ન હતી. સંસાર ચલાવવાની બધી જ જવાબદારી માં
માથે આવી પડી”

“હું સૌથી મોટે, પછી બે ભાઈઓ અને ત્યારબાદ બે બહેનો પણ જોકે તે સમયે
નોકરી મેળવતું એટલું કઢિન ન હતું પ્રયાસ કર્યો હોત તો કદાચ કોઈ ચાચી નોકરી મળી
પણ ગઈ હોત. પણ બન્યું એવું એક અમારું સંબંધીએ થોડું પૂર્ફરીડિગનું કામ મને લાવી
આખ્યું દગ્ધાળી ભાષા ઉપર મારી પકડ તો ચાચી જ હતી. કોણ જાણે કેમ, આ કામમાં
મને બહુ રસ પડ્યો અને ત્યારબાદ આ કામ છોડવાની હંચા જ ન થઈ! હવે, ઘણી
વાસ્ત પસ્તાવો થાપ છે કે કોઈ નોકરી લઈ લીધી હોત તો મારી આર્થિક સ્થિતિ ઘણી
સુધીર બની ગઈ હોત.”

એકએક મારી ચારું જોઈ નિમાઈબાબુએ સહેજ સ્મિત કર્યું બોલ્યા, “આ જુઓને

* આ સૌ બંગાળા પ્રથમ કલાના દેખકો હતા.

પહેલી જ ઓળખાસો પોતાના દુખની લાંબી કણની તમને કહી સંભળાવી તમને મારું
તો નથી લાગ્યું ને ?”

“ના રે ના, એમાં મને શું ખોટું લાગે મને તો તમારી વાતમાં ઘણો રખ પડ્યો.”

“આજકાલ અમારી વાત ગાંભળવી કોને વળે ન આપરે તો એક સામાન્ય પ્રૂફરીડર
જ છું ને ?”

હું આનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. - એક પ્રૂફરીડર - જેનું કામ લેખકના વખાસ
સાથે આપેલાં પાનાં મેળવી જોવાનું - જ્યાં ભૂલો હોય ત્યાં સુધ્યારી લેવાનું - બસ, એટલું
જ ને ? પુસ્તક છાપાઈ જાય, એટલે એનું તો અસ્તિત્વ જ ભૂસાઈ જાય. રથ્યા માત્ર લેખક
અને પ્રકાશક - બાકીના કોઈનું નામનિશ્ચાન રહેતું જ નથી !

દેલો બગલ ઉપર ચદ્રવી નિમાઈબાબુ ઉલ્લા થય્યા “ચાલો ત્યારે, દેર જઈ, એણી
પાછાં પૂરુષ જોવા બેસી જઈ. થોડા વખતથી માંખો તકલીફ આવે છે”

“દાક્તરને બતાવોને”, મેં કહ્યું.

“જું તો જોઈએ ચાલો ત્યારે, ફરી મળીશું.”

સાંજ પડવા આવી હતી. વિદ્યાસ્થાગરના પૂતળાની બાજુઓથી નિમાઈબાબુને ચાલી
જતા મેં જોવા ઉદસ ચહેરે, કોલેજ સ્ક્વેરના જંપાની બદાર ટ્રેમના સ્ટોપ ઉપર ઉલ્લા
રથ્યા.

ફરી એક વાર અધ્યાધ્યાત્મા ઘનઘોર વાદળ છવાયા હતાં. મેં પણ ઉત્તાવળે પગલે ઘરનો
રસ્તો પદ્ધતો.

ત્યારબાદ મહિનાએક સુધી હું કોલેજ સ્ટ્રીટમાં પુસ્તકોની દુકાનો આગળ ગયો જ
ન હતો. મારી નવલકૃત્યા પૂરી કરવામાં વ્યસ્ત હતો. ત્યાં વળી એક છિવસ હરનાથબાબુનો
શેન આવ્યો. એમણે દુકાન શરૂ કરી હતી તેની વાર્ષિક તિથિની ઉજવણી હતી અને મને
આવવા આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું.

હું બપોરે જાયો, ત્યારે ઘણા લોકો આવ્યા હતા. મને જોઈ હરનાથબાબુએ કહ્યું, “અરે
બેંગો, બેંગો તમારી નવલકૃત્યા કયાં સુધી આવી ?”

“બીજા એકાદ અઠવાડિયામાં તમને પહોંચતી કરીશ.” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“દુર્ગા પૂજા પહેલાં તમારા પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવાની મારી ઠિકા છે” એક છોકરો
આરે માટે ગીધાઈ અને શરબત વઈ આવ્યો.

હરનાથ મને ખાવાનો આગ્રહ કરી, બીજા કેટલાકની સરબરા કરવા ગયા.

ત્યાં મારી નજર પડી કે નિમાઈબાબુ આવી રથ્યા હતા. મને જોઈ સહેજ સ્મિત કર્યું
મને લાગ્યું કે એમણી તનિયત બજર્ણી છે

“કેમ છો જા” મેં પૂછ્યું.

“ચાલે છે” જવાબ મળ્યો.

“શું પછી આંખના દાક્તરને બતાયું જા”

“રોજ વિચાર કરું છું કે જઈશ, પણ વનતું નથી”

હું સંમજ જાયો કે ઐસાની જોયને કારણ એ દાક્તરને ત્યાં જતા નથી મને વિચાર
આવ્યો કે એમને થોડી કાંઈ મદદ કરું - પણ એમ કરતાં અચ્છાયો - કદાચ એમનું સ્વમાન

પડપણાં વિઝનો તેમના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ દેખતો હતો. ગરીબી-અભાવ વગેરે કદ્યા મજુષનું યૌવન શીખ લૂટી લેતું હશે.

“કેટલા સમયથી આ કામ કરે છો ?”

હવે જાણે નિમાઈબાબુના ચહેરા ઉપરની વિધાનની છાયા વીખચાઈ ગઈ છી બોલ્યા, “કદ્યા પાંત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ તો થયાં જ હશે.”

“ત્યારે તો તમે ઘણા બધા દેખકોના પરિચયમાં આવ્યા હશો ?”

“તે સૌભાગ્ય તો મને સાંપજું જ છે તારશકર, વિભૂતિભૂષણ, નાગયશ ગર્વગુણ અનુષ્ઠાન* સૌના પરિચયમાં આવેલો. એ સૌનું કામ પણ મેં કર્યું છે. જ્યારે આ દેખકો પ્રશંસા વાંચતો ત્યારે હું તેમના અક્ષરો બાચીકાઈથી તપાસી, પ્રૂફ જોતો. ત્યારે મને એથે તો રોમાંચ થતો : ઘણી વાર હું સાચા-ચોખા અક્ષરે લખી પણ આપતો છાપનાર હમેશ અક્ષરો ઉકેલી શકતા નથી. કેટલીક વાર એવું પણ લાગતું કે કોઈક રણે ભાગ બચેલ નથી - સહેજ જુદી રીતે વખ્યું હોત તો કદ્યા વધુ સારું લાગત. બે-ચાર વાર મેં ભાગ સહેજ બંદલી પણ હતી. એક વાર તો તારશકરે મારો વાંસો થાબડી કહું પણ હતું “તો માચ કરતાં સારું લખી શકે છે”

“તો તમે લખવાનો પ્રયાસ કેવ ન કર્યો ?”

“એવી ઈચ્છા નહોતી થઈ એમ ન હતું નિશ્ચાળમાં બણતો ત્યારે કવિતા-વાર્તા લખતો પણ ખરો. મારાં બે કાલ્યો અને એક વાર્તા, તે સમયે ‘મનોરમામાં છપાવાં’ પણ હતું.”

“‘મનોરમા’નું તો મેં નામ નથી સાંભળ્યું.”

“તમારા જીન્યુ પૂર્ણ જ તે સામાચિક તો બધ પડી ગયેલું. જોકે તે સમયે ખૂબ વંચાતું મારી એક વાર્તાની પ્રશંસા પણ કોઈએ લખેલી. લખવાનું ચાલુ રખ્યું હોત તો કદ્યા પરિચિ પણ પામ્યો હોત.”

“તો પછી શા કારસ ચાલુ ન રખ્યું ?”

“નાનપજાથી જ મોરી કલાના દેખક બનવાનાં સ્વખાં રેવતો. પરંતુ સંચારનું ચા કાઈ ઓછું જ આપણા ધાર્યા પ્રમાણો થાલે છે ? એકાએક મારા રિતાનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે તો હું તરતનો જ કોલેજાંના દ્વારા થયેલો. વિધવા મા અને ચાર નાનાં બાઈ-બહેન ! અમારી આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ ખરા સારી ન હતી. સંસાર ચલાવવાની બધી જ જવાબદારી મારે માદે આવી પડી.”

“હું સૌથી મોટો, પછી બે બાઈઓ અને ત્યારબાદ બે બહેનો પણ જોકે તે સમયે નોકરી મેળવતું એટલું કઢિન ન હતું પ્રયાસ કર્યો હોત તો કદ્યા કોઈ ચારી નોકરી મળી પણ ગઈ હોત. પણ બન્યું એવું એક અમારા સંબંધીએ થોડું પ્રૂફરીડિગનું કામ મને લાવી આવ્યું બંગાળી ભાષા ઉપર મારી પકડ તો સારી જ હતી. કોરા જાણે કેમ, આ કામમાં મને બહુ રસ પડ્યો અને ત્યારબાદ આ કામ છોડવાની ઈચ્છા જ ન થઈ ! હવે, ઘણી વખત પસ્તાવો થાય છે કે કોઈ નોકરી લઈ લાધી હોત તો મારી આર્થિક સ્થિર ઘણી સાધ્યર ભની ગઈ હોત.”

એકાએક મારી સામું જોઈ નિમાઈબાબુએ સહેજ સિત કર્યું બોલ્યા, “આ જુબો-

* આ સૌ બંગાળના પ્રથમ કક્ષાના લેમકો હતી.

પહેલી જ ઓળખાકે પોતાના દુઅરી લંબી કથાની તમને કહી સંભળવી તમને માટું તો નથી લાગ્યું ને ?”

“ના રે ના, એમાં મને શું ખોટું લાગે, મને તો તમારી વાતમાં ઘણો રસ પડ્યો.”

“આજકાલ અમારી વાત સાંભળવી કોને ગમે ? આપરે તો એક સામાન્ય પ્રૂફરીડર જ છું ને ?”

હું આનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિં. – એક પ્રૂફરીડર – જેનું કામ લેખકના લખાશ સાથે છાપેલાં પાનાં મેળવી જોવાનું – જ્યાં ભૂલો હોય ત્યાં સુધ્યારી લેવાનું – બસ, એટલું જ ને ? પુસ્તક છપાઈ જાય, એટલે એનું તો અસ્તિત્વ જ જૂસાઈ જાય. રસ્થા માત્ર લેખક અને પ્રકાશક – બાકીના કોઈનું નામનિશાન રહેતું જ નથી !

થેલો બગલ ઉપર ચઢાવી નિમાઈબાબુ ઉલ્લા થયા. “ચાલો ત્યારે, ઘેર જઈ, વળી પછીં પ્રૂફ જોવા બેસી જાઉ થોડા વખતથી આંખો તકલીફ આવે છે.”

“દાક્તરને બતાવોને”, મેં કહ્યું

“જુંનું તો જોઈએ, ચાલો ત્યારે, ફરી મળીશું.”

સાંજ પડવા આવી હતી. વિવાસાગરના પૂતળાની બાજુથેથી નિમાઈબાબુને ચાલી જતા મેં જોયા. ઉદ્ધસ ચહેરે, કોલેજ સ્ક્રેનના ઝંપાની બહાર દ્રમના સ્ટોપ ઉપર ઉલ્લા રસ્થા.

ફરી એક વાર આકાશમાં ઘનઘોર વાદળ છવાયાં હતાં. મેં પજ ઉત્તાવળે પગલે ઘરનો રસ્ટો પકડ્યો.

ત્યારબાદ મહિનાએક સુધી હું કોલેજ સ્ટ્રીટમાં પુસ્તકોની દુકાનો આગળ ગયો જ ન હતો. મારી નવલકથા પૂરી કરવામાં વસ્ત હતો ત્યાં વળી એક દિવસ હરનાથબાબુનો ફૈન આવ્યો. એમણે દુકાન શરૂ કરી હતી તેની વાર્ષિક તિથિની ઉજવણી હતી. અને મને આવવા આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આવ્યું

હું બપોરે ગયો, ત્યારે ઘણા લોકો આવ્યા હતા. મને જોઈ હરનાથબાબુએ કહ્યું, “અરે બેસો, બેસો, તમારી નવલકથા ક્યાં સુધી આવી ?”

“બીજા એકાદ અઠવાડિયામાં તમને પહોંચાતી કરીશ.” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“હુર્ગા પૂજા પહેલાં તમારા પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવાની મારી ઠણી છે.” એક છોકરે મારે મીઠાઈ અને શરબત લઈ આવ્યો.

હરનાથ મને ખાવાનો આગ્રહ કરી, બીજા કેટલાકની સરખરા કરવા ગયા.

ત્યાં મારી નજર પડી કે નિમાઈબાબુ આવી રહ્યા હતા. મને જોઈ સહેજ સ્મિત કર્યું મને લાગ્યું કે એમણી તનિયત બગડી છે

“કેમ છો ?” મેં પૂછ્યું

“ચાલે છે” જવાબ મળ્યો.

“શું પછી અંખના દાક્તરને બતાવ્યું ?”

“રોજ વિચાર કરું છું કે જઈશ, પજ બનતું નથી.”

હું સમજ ગયો કે ઐસાની ખેંચને કારણ એ દાક્તરને ત્યાં જતા નથી. મને વિચાર આવ્યો કે એમને થોડી કાંઈ મદદ કરું – પજ એમ કરતા અચકાયો – કદાચ એમનું સ્વમાન

ધવાય તો ?

નિમાઈબાબુ થોડી વાર બેદા પછી નોકરે એમને મીઠાઈ આપી હરનાથબાબુ બેચાર વાર એ બાજુ આવી ગયા પણ નિમાઈબાબુને જોયા જ ન હોય એવો દેખાવ કર્યો હું પણ નિમાઈબાબુની સાથે જ બધાર નોકળી ગયો.

કોલેજ સ્ટ્રીટની પુસ્તકોની દુકાન આગળથી અમે પસાર થતા હતા નિમાઈબાબુ બોલ્યા, “મેં અહીં આવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો આંગળીને દેઢે ગજાય એટલી દુકાનો હતી. લોકોની આટલી ભીડ પણ રહેતી નહિ. મારી નજર આગળ આ બધી નવી દુકાનો ઉભી થઈ. ત્યારે તો લેટર-પ્રેસમાં વાઈપ ગોઠવી છાપવામાં આવતું. સમય પણ કેટલો લાગતો ! હવે તો કમ્પ્યુટરના જમાનામાં કેટલાં શીધી પુસ્તકો તૈયાર થાય છે !”

હસતાં હસતાં મેં કહું, “સાંભળ્યું છે કે પરદેશમાં તો એવાં પણ કમ્પ્યુટર આવ્યો છે કે, તેના પર લખીએ તો જોડણીની ભૂલો, પૂર્ણવિચાર, અલ્ફાબેટ - બધું જ આપમેળે આવે જાય !”

નિમાઈબાબુ એકાએક ઉભા રહી ગયા. વિદ્ધવણ બની મારી સામું જોઈ બોલ્યા, “ને મારા સમયમાં આવ્યા મશીનની શોધ થઈ હોત તો મારે આ પ્રૂફરિંગ કરવું જ ન પડત. બીજુ કોઈ સારી નોકરી મેં શોધી લીધી હોત.”

પછી તો મહિનાએક સુધી નિમાઈબાબુ મળ્યા નહિ. એક દિવસ મેં હરનાથબાબુને પૂછ્યું, “આજકાલ હવે નિમાઈબાબુ નથી આવતા ?”

વર્ષે એક વાર આવેલા પણ હવે એમનું કામ મને ફાવતું નથી. હજુ પણ એ કોમા, ફૂલસ્ટોપ, સેમિકોલન વગેરે ઉપર લહુ ધ્યાન આપે છે. હવે તો લોકોને નવલક્ષ્ય વાંચવામાં જ રસ હોય. આવી જીજી બાબતો ઉપર વળી કોણ ધ્યાન આપે છે ? મને એમ થાય છે કે તમારું નહું પુસ્તક બીજા કોઈને જોવા આપું”

આ બાબત મારે કાંઈ કહેવાનું નહોતું મારું કામ તો લખવાનું - બીજું બધું તો પ્રકાશકે નક્કી કરવાનું હોય.

બેચાર દિવસ પછી એક દિવસ શયામ બજારમાં એક મિત્રને ત્ર્યાં જમવા ગયો હતો. પાછાં ફરતાં, અચાનક નિમાઈબાબુ મળ્યા.

“તમે આ બાજુ કૃપાંથી ?”

“એક મિત્રને ત્યાં જમવા ગયો હતો.”

મારું ઘર બાજુમાં જ છે. આ જ ગલીને નાકે. જ્યારે છેક અહીં આવ્યા છો તો આ ગરીબને વેર પથારશો નહિ ?”

મારે કામ તો હતું. પણ ના પાડી શક્યો નહિ.

મેં કહું, “ચાલો”

નિમાઈબાબુના ચહેરા પર સ્પષ્ટપણે ખુશાલીનાં ચિહ્ન દેખાયો. “તમે માનશે કે આપું જીવન દેખકોનું કામ કર્યું છે, પણ આ પહેલી જ વાર કોઈ લેખક મારા ઘરને પાવન કરશો.”

ગલીને નાકે, એક જુનું બેચાળનું મકાન હતું નિમાઈબાબુની જેમ જ ઉમરની સાથે જીર્ણ બની ગયું હતું વરસોથી સમું કરવામાં કે રંગરોગાન કરવામાં આવ્યું જ ન હતું

ઓટલા ઉપરથી અમે અંદર ગયા. કબૂતરખાના જેવી નાંની નાની ઓરડીઓ હતી. વર્ષો પસ્તાર થતો, કુંદુબના માણસોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. છેલ્લી એક ઓરડીમાં નિમાઈબાબુ મને લઈ ગયા. બારી ખોલી ત્યારે સહેજ પ્રકાશ અંદર આવતો. એક બાજુ એક જૂનો ખાટલો હતો. ખાટલા ઉપર એક મેલું, પાતળું ગોદંડ હતું - અને તેના ઉપર એક ઊપર્યે ગયેલા રંગવાળી ચાદર ! એક તૂટેલો ઘોડો હતો, તેના ઉપર બેચાર વસ્તુઓ હતી. અને, બે ટિનની ટ્રેક હતી. વળગણી ઉપર બે જોડ કપડાં લટકતાં હતાં. બધી જ ગરીબાઈની સ્યાસ છાપ દેખાતી હતી. એક સ્ફૂર્ત ઉપર નિમાઈબાબુએ મને બેસાડ્યો. “એકલો જ રહું છું ને એટલે આવી હાલત છે. બાપદાદાનું ઘર છે. પણ મારી તો જે કહો તે આ એક જ ઓરડી છે. બહેનો પરણી સાસરે ચાલી ગઈ. નોકરી મળતાં, બાઈઓ પણ બીજે રહેવા ચાલી ગયા. - અરે હમણાં જ સાંભર્યુ, તમારી નવલકથા એઈ બીજાને પ્રૂફરીડિંગ કરવા આપી છે, ખરું ?”

હું જાણતો હતો છતાં મેં કલું કે મને ખબર નથી. ઘોડી વારે નિમાઈબાબુ બોલ્યા, “કોઈ વાર નિરાશ થઈ જવાય છે. આખુંય જીવન મેં સાહિત્યની સેવા કરી. પણ મને શું મળ્યું ? તમે તો લેખક છો. સાચું કહો, લખતી વખત હમેશાં ધાર્યા પ્રમાણે લખાયું છે ખરું ?”

નિમાઈબાબુની વાત મેં કબૂલ કરી.

“એ બધી બૂલ્યો અમે સુધારીએ છીએ. જીવનમાં કોઈ દિવસ કામમાં ગફલત કરી નથી. લેખકોનાં જે પુસ્તકો હજારો લોકો સુધી પહોંચે છે, તેમાં અમારો ફણો ઓછો નથી હોતો. પણ અમને કોઈ યશ આપે છે ખરું ? પુસ્તકમાં લેખકનું નામ હોય, પ્રકાશકનું નામ હોય, વળી કોઈ વાર પુંદુ તૈયાર કરનારનું પણ હોય - પણ પ્રૂફરીડરનું તો કોઈ નામ-નિશ્ચાન નહિએ !”

“સારી વાત છે” - એટલું કહેતાં સંકોચ તો થયો જ.

નિમાઈબાબુના ચહેરા ઉપર એક કરુણ હાસ્યની રેખા દેખાઈ.

મેં પ્રશ્ન કર્યો : “તમે લગ્ન નથી કર્યા ?”

“પૂરુષ જોઈને જે કાંઈ મળે છે, તેમાં મારું એકલાનું પણ ગુજરાન થતું નથી, તો પછી કોઈ સ્ત્રીને દુંભી કરવા ઘરમાં શા સારુ લાવું ? એટલે લગ્ન કરવાનો વિચાર જ માંડી વાળ્યો.”

“પ્રૂફરીડિંગમાં તમને શું વળતર મળે છે ?”

“પહેલાં તો પાના દીઠ વીસ પેસા આપતા હતા, હવે બે રે રૂપિયા આપે છે.”

“તમે બીજી કોઈ નોકરી કરતા હોત, તો કમાણી જરૂર વધારે હોત.”

“પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ કોઈ મળી ગઈ હોત. પહેલેથી જ આ કામ એટલું ગમી ગયેલું, કે બીજું કોઈ કામ શોધવાની હુચા જ ન થઈ ! વિભૂતિભૂષણ મને એક વાર કહેલું ‘અલે બીજા કોઈ, ન સમજે, પણ અમે તો સમજુએ છીએ કે સાત્તાની સાથે સંતાનનો જેવો સંબંધ હોય છે, લેખક સાથે પ્રૂફરીડરને એટલો જ નિકટનો સંબંધ હોય છે.’”

મેં નીચે ખોંએ ઉત્તર આપ્યો. “અમે કોઈ વિભૂતિભૂષણ જેટલાં ઉદ્ધર દિલના નથી. એટલે તમને યોગ્ય સન્માન આપી શકતા નથી.”

નિમાઈબાબુ મૌર રથા સોજ પડી ગયેલી હું ઉિલો થયો. “ચાલો ત્યારે આજે રજા લઉ ફરી મળીશું જૂના દિવસોની વાતો સંભળાવજો”

“તમે પહેલી જ વાર આવ્યા અને હું ચા પણ ના પિવડાવી શક્યો – ઘરમાં કેરોસીનનો છાંધે પણ નથી” ।

તેમને ચાન્તવન આપવા હું બોલ્યો. “ફરી કોઈ વાર જરૂર ચા પીવા આવીશ”

મારી ચોપડીનું કામ નિમાઈબાબુને આપવા મેં હરનાથબાબુને રજી કર્યું મારી ઠંઢા હતી કે તેમને જણાવ્યા વિના પુસ્તકમાં એમનું નામ છપાવીશ.

દુર્ગાપૂર્જા આવી ગઈ પુસ્તકોની દુકાનોમાં નવાં પુસ્તકોના ડગલા દેખાવા લાગ્યા મારી નવલકૃત્યા તૈયાર થઈ ગઈ હતી. હરનાથબાબુ પણ જ વસ્તા રહેતા તેમની પ્રકાશનસંસ્થાએ છ પુસ્તકો બહાર પાડવાં હતાં.

મારે કામ હતું તેથી હરનાથબાબુની દુકાને ગયો. તરત જ તેમજો કૃષ્ણ “આ વપ્તે તો બધી જ તમારી નવલકૃત્યાની જહેરાત આવી છે.”

“નિમાઈબાબુનું નામ તો છે ને રૂ” મેં પ્રશ્ન કર્યો.

“એ પાનાનું છેલ્લું ગ્રૂપ હજુ આવ્યું નથી. એકાદ દિવસમાં આવી જશે. તમે ઠ યાદ કરાવ્યું નિમાઈબાબુની તબિયત બહુ ખરાબ છે. ચારેક દિવસ ઉપર એક છોકરો આ એમને આપેલા પ્રૂફનાં કાગળિયાં આપી ગયેલો.”

“હવે એમને કેમ છે રૂ”

“તે હું જાણતો નથી. પણ આખી જિંડગી જે ભાઈઓને ટેકાજો પાડવામાં ગ્યાળ જે બહેનોને પરણપણી – તે કોઈ આજે એમની સામે જોતું નથી.”

મેં કહ્યું “એમને જોઈ મને બહુ દયા આવે છે”

હરનાથબાબુ ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ એમના ઝેનની રિંગ વાગ્દી એમને સા હાલ વાત કરવાનો સમય જ નહોતો મળતો.

કોલેજ સ્ટ્રીટમાંથી નીકળી ગ્રામમાં બેઠો સીધો શ્વામ બજાર ગયો. એમની ગલી માં પણ તો હતી, છતાં જૂના પૂછતું પડ્યું. એક છોકરો મને ત્યાં લઈ જવા તૈયાર થયો.

મેં પૂછ્યું, “તું એમને ઓળાં છે રૂ?”

“હું સામેના જ ઘરમાં રહું છું પણ એ બહુ બીમાર છે.”

“થયું છે શુ રૂ?”

“તે હું જાણતો નથી. પરમ દિવસે દ્યક્તર પણે ગયેલા હું જ એમને મારે રિક્ષ લઈ આવેલો.”

ઓરડીનો દરવાજો પુલ્લો જ હતો. પેલો છોકરો ચાલી ગયો. ખાટવા ઉપર નિમાઈબાબુ સૂતા હતા. જોઈને લાગ્યું કે જાણે એક સજ્જવ હડપિંજર ન હોય. છાતીના પંચણાં જણાય એમ ઊપરી આવેલાં આંખો ઊડા ખાડમાં ઊતરી જયેલી. મને જોઈ ધીરેથી બેદી થયા બોલ્યા. “આવો, આવો. આજે સવારથી જ તમને પાદ કરતો હતો.”

“હરનાથબાબુની દુકાને જયો ત્યાં ખબર મળ્યા કે તમને ટીક નથી.”

“આજો વખત છાતીમાં દુખાવો થાય છે.”

“દ્યક્તરે શું કહ્યું?”

“દ્વારાબંધ ટેસ્ટ” કરાવવાનું અને દવાઓનું એક લાંબું ‘લિસ્ટ’ આપ્યું. પણ એટેલા -
પૈસા હું લાવું જ ક્યાંથી ?”

“પણ તમણે ઠિલાજ તો કરાવવો જ પડશેને, એમ કેમ ચાલે ?”

“કાલે મારા ભાઈઓ આવેલા હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાવવાની વાત કરતા હતા.”

“તે જ બગબર છે. અહીં કોણ તમારી સંરવાર કરશે ? હોસ્પિટલમાં જશો તો જરૂર સારા થઈ જશો.”

“હું હવે સાજો થવાનો જ નથી. એલે પાર જવાનું કહેશ સંભળાય છે. તમારી આ છેલ્લી નવલક્ષ્ય પહેલાંની બધી કરતાં ચઢિયાતી છે. અને વળી જોડણીની એકે ભૂત પણ નથી.”

“આ તો તમારી શુભેચ્છાનું ફળ છે” - મેં કહું

નિમાઈબાબુએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. થોડીક કાણો ઘૈન રહ્યા મને એવો આભાસ થયો કે હવે આ દુનિયામાં રહ્યા જ નથી. એકાએક મારો હાથ પકડી લીધો બોત્યા, “પરમ દિવસે એક છોકરો આવેલો બાપ ગુજરી ગય્યા છે. મોટા પરિવારનો બોજો એને માથે આવી પડ્યો છે બે જગ્યાએ પ્રૂફ જોવાનું કામ કરે છે. મને કહેવાની ઠિક્કા થઈ, “તું આ કામ છોડી દે આમાં નથી પૈસા કે નથી યશ પુસ્તકનું પ્રકાશન થાય પછી અમને તો એક નકલ પણ આપતા નથી. થોડીક કૃતજ્ઞતા પણ કોઈ જણાવતું નથી. આપું જીવન બીજાની ભૂલી સુધ્યારતાં સુધ્યારતાં પોતાના જીવનનો સત્યાનાશ વળશે.”

બોલતાં, બોલતાં, એ હાંઝી ગયા. વાંસો હાથ ફેરવી એમને શાંત કરવા મેં કહું, “હું ફરી તમારી ખબર કાઢવા આવીશ આ થોડાં ફળ મૂક્યાં છે તે જરૂર ખાજો.”

પાંચમને દિવસે મારું પુસ્તક બધાર પડ્યું. હરનાથબાબુએ કહું; “ઉંબે નિમાઈબાબુનું નામ છાપવાનું રહી ગયું આમે એ તો ગુજરી ગયા. હવે શું ફેર પડવાનો હતો ?”

મારું પુસ્તક લઈ કોલેજ સ્ક્રેનરની વચ્ચાંથી જતો હતો ત્યાં પેલી બેન્ચ મારી નજરે પડી. જ્યાં નિમાઈબાબુનો પરિચય થયેલો. ત્યાં ઊભો રહ્યો ત્યારે હરનાથબાબુના શબ્દો સાંભર્યા. સારે જ પૂર્ણિમારનું નામ છાપવાની આવશ્યકતા છે ખરી ? એનું કામ તો કેવળ આપવાનું છે, મેળવવાનું તો એને કાંઈ છે જ નહિ !

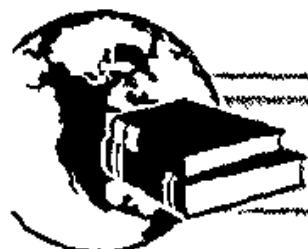

ભૂતસુધ્યાર

“પરબા” એપ્રિલ ૨૦૦૬ના અંકમાં ૮૪મા પાંન ઉપર રમેશ ત્રિવેદીનું સરનામું નીચે
પ્રમાણે વાંચવા વિનંતી -

રમેશ ત્રિવેદી

બાસપોણ, કડી-ઉટ્ટરાંના, જી મહેસૂસ (ઉ. ગુજ.)

પરદાનાં છિદ્રોમાંથી સવારના સૂરજનું એક ઉરજા શ્રીમાન ફૂની પથારી પર પથરાયું એ વૃદ્ધ મહાશાયે કમર સીધી કશીને કાન માંડ્યા. ઘર શાંત હતું એમનાં પુત્ર-પુત્રવધૂ કામ પર નીકળી ચૂક્યાં હતો અને બાળકો સ્કૂલમાં જયાં હતો. હવે આજનો દિવસ પણ રોજની જેમ લાંબો અને અકળાવનારો બની રહેશે – એ વિચારે ફૂને વધિત કરી દીધા મન વ્યાકુળ થઈ જયું બિલાનામાંથી ઉઠીને સવારનું છાપું અક્ષરેઅક્ષર વાંચ્યા પછી શું કરવું તે તેમને સૂઝાનું નથી. તેઓ એકદમ એકલવાયા હતો.

હા, બિલકુલ એકલા ઉધાડી બારીની સામે ઉભા રહીને તેમજો પર્વતો તરફ જોંખેચાયેલી બમર અને તંગ ધ્યેલી સિકલથી ફૂંગંભીર અને કઢોર જેવા દેખાતા હતા. તેમાં દાઢી પણ બનાવી નહોતી સહેદ મૂછો હડપચીને સ્વર્ણા રહી હતી. અને લાલ આખો દ્વારા અંતરનો વિષાદ વ્યક્ત થઈ રહ્યો હતો.

ગઈ ચારે, બિલાનામાં પડ્યાં પડ્યાં ચુપચાપ તેમજો વહુનોથી વાતો સાંભળી હતી “તેમને કોઈ શ્રેષ્ઠ જ નથી, અને કોઈ બાબતમાં મન પરોવવાની કોશિશ પણ કરતા નથી આખો દિવસ ઘરમાં પડ્યાં પડ્યાં નિસાસા નાંખ્યા કરે છે. જાણો કે મેં તેમને દુખી કરવ માટે જ અહીં આવીને સાથે રહેવાનું કર્યું હતું.”

“પરંતુ મા જીવતી હતી, ત્યારે તો પિતાજી આવા નહોતા, એની તને ખબર છે”

પહાડોમાંથી તમરાંનો ગંકાર, ઘરમાં સ્પષ્ટ સંભળાય એવો આવી રહ્યો હતો. શ્રીઅનુના આ પ્રથમ સૂરો હતા. એકાએક ફૂને પહોડ પર જવાનું મન થયું સવારમાં વહેલા પર્વત પર જાણા તો ક્ષયારનાય નીકળી જયા હતા. અત્યારે તો પગદી સૂર્યસ્તમ હતી. બસ, થોડાંક વનપંખી અને તમરાં અને હવા સાથ આપી રહ્યાં હતાં. એમાં ધૂનથી પહાડી ગુંજ રહી હતી.

બીજે દિવસે ફૂંગાની મહાશય ફરીથી પહોડ પર ફરવા ગયા એ સાંજે તેઓ સ્વોજનના ટેબલ પર બેઠા, ત્યારે તેમની પાસે પણ કહેવા પાટેની કાંઈક સામગ્રી હતી. તેઓ ઉત્સાહિત હતા. “અમે પણ ઘૂમવા માટે તમારી સાથે આવીશું” બાળકોએ કહ્યું

“લરો, રવિવારની સવારે આપણો સીર્યાં પહોલાં પહોડ પર ચદ્રિશું” ફૂનો બાળકોને આચાસન આપ્યું

રવિવારની સવારે તેઓ બહુ વહેલા ઘરમાંથી નીકળ્યાં. શિખર પર પહોંચતાં તેમને શ્રીસ મિનિટથી થોડોક વધારે સ્વસ્થ લાગ્યો. ફૂંગાનો બીજી કેડી દ્વારા, સહેલ કચવતા કરાવતા નીચે ઉદ્ઘાનમાં લઈ જયા. મંડપમાં ઉલ્લો રહીને દૂર દૂરનાં દશથોનો આનંદ લૂટી શકાતો હતો.

મંડપના છેડે ઉલ્લોલી એક મહિલાએ એકોક ગાવાનું શરૂ કર્યું ફૂંગાની મહાશય ગાયન

પૂરું થવાની પ્રતીશા કરવા લાગ્યા, પછી તેમજો પૂછ્યું : “કેટલી ઉમર હશે, તમારી જી”

કૂને પોતાની ઉમર રે મહિલા કરતાં મોટી હોવાનું અનુમાન હતું

“મને ૬૭ વર્ષથાં” મહિલાએ કસું તેના માથા પર ટૂંકા ટૂંકા વાળ હતા, ચહેરો પછીઓ હતો, રંગ ગાઢો હતો અને સજીવ આંખો જગમળી રહી હતી.

તે કૂથી બે જ વર્ષ નાની હતી પૂછી એકાએક બોલાઈ ગૃહ્યું : “તમે એટલી ઉમરનાં લાગતાં તો નથી !”

તે હસતી હસતી આગળ નીકળી ગઈ

પહાડ પરથી ઉત્તરતી વખતે તેમને તે ફરીથી નજરે પડી. તેની સાથે મોટી ઉમરનાં થોડાંક જણ હતાં. તેઓ તેને ‘સિસ્ટર ચાંગ’ કહીને બોલાવતી હતી. કૂ મહાશય પૌત્ર-પૌત્રીઓને લઈને તેની નજીક પહોંચ્યા, એટલે તેણે કહ્યું : “ઠીક, તો આ તમારા પુત્રની ફૂલવાડી છે ! તમે કેટલા બધા ભાગ્યશાળી છો !”

ઉત્તરાણ આસાન હતું એમાંય જો રસ્તામાં કોઈ વાતચીત કરનાર મળી જાય તો માર્ગ વધુ સુગમ બની જાય છે.

તે દિવસથી કૂ મહાશયની નવી દિનચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ. તેઓ સવારમાં વહેલા ઉદ્ઘી જતા અને શિખર પર જનારાઓની ટોળીમાં ભળી જતા પછી પરત આવીને બાળકોને સ્કૂલમાં મૂકી આવતા. સિસ્ટર ચાંગ સાથે લગભગ દરરોજ તેમની મુલાકાત થતી. ધીરે ધીરે તેઓ આપસમાં વાતચીત કરવા લાગ્યા. સિસ્ટર ચાંગ વિધવા છે અને પુત્રી-જમાઈની સાથે રહે છે, એની કૂને ખબર પડી ગઈ ચાંગને પણ પરિવારમાં પરેશાનીઓનો સામનો કરવો પડે છે, અને તેથી જ તે એમની મુસીબતોને સમજે છે, એવો કૂનો ખ્યાલ હતો.

“સેઓ ટીવી પર ફિલ્મો જુઓ છે, ત્યારે હું મારી નીદમાં ખલેલ પડે છે એવી શિકાયત તો કદી નથી કરતો પરંતુ જ્યારે મને પીકિંગ ઓપેરા જોવાની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે તેઓ બબડે છે, કે એનાથી બાળકોના પિથાનો અભ્યાસમાં મુશ્કેલી પડે છે અને તેઓ હોમવર્ક કરી નથી શકતાં. ગાનીમત એટલી છે કે હું તેમને આશ્રયે નથી. જો મારે પેસા માટે તેમની આગળ હુથ લંબાવવો પડતો હોત, તો કોણ જાણે મારે કેવું કેવું સાંભળું પડત.”

સિસ્ટર ચાંગ કાણેક ચુપ રહી, પછી કહેવા લાગી : “પુત્રી અને જમાઈનું વર્તન બહુ સાંચું છે સલૂકાઈથી મારી સાથે વર્તે છે, પરંતુ હું મફતમાં રહું છું એવું ન માનશો. કોઈ માર્ગ પર દયા કરે એ મને નથી ગમતું”

એ વરસે વરસાદ થોડો વહેલો પડ્યો, અને ઘણા દિવસો સુધી અવિરામ જરમર વરસતો રહ્યો. પર્વતારોહણના શોખીનોને વિવશતાથી ધરોમાં ભરાઈ રહેતું પડ્યું હતું કૂ મહાશયનો સંધિવા વક્યો તેમની કમરમાં ભર્યકર પીડા થવા લાગી, તેઓથી તેઓ બારી પાસેની પુરશીમાં ટૂટિયું વાળીને પડી રહેતા, અને ત્યાં બેદા બેદા પર્વત ઉપર જતા રસ્તા પર બેચેન નજોથી તાકી રહેતા.

એક દિવસે તેમજો પોતાના નામની બૂમ સાંભળી બોલનાર સિસ્ટર ચાંગ હતી.

મહા મુસીબતે તેઓ ઊભા થયાં નીચેના દરવાજાને ખોલવાનું બટન દબાવ્યું અને પછી ફ્લેટનું દાર ખોલ્યું અંદર આવતાં તે હસી રહી હતી : “જ્યા મારી સિક્કલ તો જુઓ હું ઘેરથી નીકળી ત્યારે વરસાદ એકદમ બંધ હતો, તેથી છતી લિધી નહોતી પરંતુ અર્થી

સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં તો પાણી વરસવાનું શરૂ થઈ ગયું. પછી વિચાર્યું કે તમને મળતી જાઉં."

કમર અત્યારે પણ દુખી રહી હતી, છતાં ફૂ મહાશયે આગણ કર્યો કે સિસ્ટર ચાંગ બપોરનું ભોજન કરીને જ જાય. પોતાના પ્રદેશની કેટલીક વાનગીઓ અત્યાંત સ્વાદિષ્ટ બન્ધાવવામાં નિપુણ હતા ફૂ મહાશય. સિસ્ટર ચાંગે એમની પાકકલાની અર્તિ સરાહના કરી. સાથીધાર વગર ભોજન કરી કરીને ફૂ મહાશય પાકકલાની રૂચિ લગભગ ખોઈ ચૂક્યા હતા. પરંતુ આજે તેમણે સિસ્ટર ચાંગને ફરીથી ભોજન માટે આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યે દીયું. એના બદલામાં સિસ્ટર ચાંગે પણ તેમને આમંત્રણ આપ્યું. કહ્યું : "હું ઉત્તરની કેટલીક ઉત્તમ વાનગીઓ તમને બવડાવીશ"

હવે તેઓ અઠવાડિયામાં એકને વાર આથે બેસીને લંચ લેવા લાગ્યા. શરૂશરુમાં તો ફૂ મહાશય, સિસ્ટર ચાંગ સાથે થયેલી મુલાકાતોની ચર્ચા ઘરમાં બધાંની સાથે કરતા હતા. પરંતુ ધીરે ધીરે તેમણે કુટુંબમાં એની ચર્ચા કરવાનું બંધ કરી દીધું.

એક ગુંગ ફૂ મહાશયના કાનોએ ફરીથી પુત્ર અને પુત્રવધૂની વાતો સંબંધની લીધી : "તમારા પિતાજાની ગલફિન આજે ફરીથી આવી હતી."

"તને કેવી રીતે ખખર પડી ?"

"બધી પ્લેટો જ્યોત્યા વિખરાયેલી પડી હતી."

પતિ-પત્ની ડસી પડ્યાં. ફૂ પોતે પણ મલકાઈ ગયા. સિસ્ટર ચાંગ સાથેની મુલાકાતોના રિષ્ટનો આ રીતે રહી જતાં હતાં, એનો ફૂને આભાસ પણ નહોતો.

"કેવું લાગે છે, આપણી નવી મા આવશે ?" પુત્રવધૂ કહી રહી હતી.

"ચાંગ માતા અને ડેડીની જોડી બનશે તો સારી ઘડપણમાં કોઈક સાથીધાર ત હોવું જ જોઈએ."

આ સંવાદ સંભળ્યા પછી જ ફૂ મહાશયના મનમાં, સિસ્ટર ચાંગ સાથે લભ કરવાન વિચાર આવ્યો. "હું સિતેર વર્ષનો થવા આવ્યો છું, અને ફરીથી લભ કરવાનું વિચાર રહ્યો છું. સિતેર વર્ષનો છું, તો શું થઈ ગયું ?"

પરંતુ વરસાદની મોસમ વીતે ન વીતે, ત્યા તો લંચ પર મળવા-હળવાનું એમનું બંધ થઈ આયું. હવે નિમંત્રણ આપવાનો વારો સિસ્ટર ચાંગનો હતો. પણ તેણે આવવાનું કહ્યું જ નહિ. ઊડો માનરિક વિહાપોહ સહેતાં સહેતાં ફૂ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા તેમણે. ચાંગ સાથે સંપર્ક કરવાનો કોઈ પ્રયાસ કર્યો નહિ.

અને એક બપોરે વરસાદ અટકી ગયો. એકબેંક જગાએ જગાએ ચમકદાર ઊજણાં તહકો પથરાઈ ગયો. આવેગતર્યા મનથી ઝોન કર્યો કૂબો : "લોકો શિખર પર જઈ રહ્યા છે સહેલ પર આવવાની તમારી ઢુઢા છે ?" તેમણે જૂઠેજૂઠુ કહ્યું હતું.

તે પોડું અચ્યકાઈ રહી હતી, પરંતુ આખરે મળવા માટે રાજી થઈ ગઈ. ઝોન મૂક્યા પછી ફૂ દ્વારી બનાવવા માટે સ્નાનગૃહમાં ગયા. દર્શકમાં ચહેરે જોતાં જ તેમને પોતાની બેવકૂફી પર હસવાનું મન થયું. સિતેર વર્ષ થઈ ગયાં છે, અને કોઈકને મળવા માટે કેવ વબ્ર થઈ રહ્યા છે !

સૂરજ પણડની પાછળ દૂલી ગયો હતો. છાંબડાવાળી કેડી પર શીતળ હવા હતી.

અભિવાદન કરીને, બંને ખામોશ ચાલી રહ્યાં હતાં. એકાએક સિસ્ટર ચંગનો પણ વપસ્યો. કૂએ જરૂર કરીને ચંગને પકડી લીધી : “જરા સંભાળીને.” પછી ઉમેર્યું : “વપસજી જગ્યા છે. લો, આ સોટી પકડી લો.”

સોટીના સંહારા વગર તેમને કાંઈક દુર્બળતા વરતાઈ રહી હતી. કમરમાં ફરીથી પીડા થવા લાગી હતી : “વૃદ્ધ થઈ ગયો છું.” તેમજે નિસાસો મૂક્યો : “એક સાથીદાર વગર બુઢાપાની સીડીઓ ચઢવી મુશ્કેલ છે.”

“મારી દીકરીએ પણ એકદમ આવું જ કહ્યું હતું.” સિસ્ટર ચંગે કહ્યું

“સિસ્ટર ચંગ એ” તેમજે પોતાનો આશય સમજાવવા ઈચ્છા કરી, પરંતુ શબ્દોની શોધમાં બટકાઈ ગયા.

ચંગ તેમના તરફ ફરીને બોલી : “દીકરીની વાત સાંભળીને મનમાં ગડમથલ થઈ ગઈ હતી, તેથી જ મેં તમને જોન પણ કર્યો નહોતો. તમે શ્રીમતી ચંગને તો ઓળખો છો ને? પેલી અમારા નીચેવાળી પાડોશજ? તેણે જ આપજા વિશે દીકરીના કાન ભર્યા છે ઓહ! કેટલી બધી ઉમર વીતી ગઈ, પરંતુ આજ સુધી કોઈ મારું પર અંગળી ચીરે એવું મેં કાંઈ કર્યું નથી. સાચી રીત-ભ્રાતથી રહેતાં આવડે છે, મને.”

“બકવાટ કરવા દી લોકોને જો આપજે બેઉને એકબીજાનો સંગ-સાથ ગમતો હોય, તો એમાં ખોર્ટું શું છે? આપજે કેવી રીતે રહીએ, શું કરીએ, એની સલાહ આપનાર, એ લોકોની શી ડેસિયત છે?” આટલું બધું બોલવાનો એમનો ઈચ્છાદો નહોતો, પરંતુ અવસર જ એવો ઉપસ્થિત થયો હતો કે ચુપ રહેવાય એવું નહોતું : “પુત્ર, પૌત્રો આખરે તો મારું જ ખૂન છે ને, પરંતુ અમારી વચ્ચે વધતી જતી ઉમરની ખીંચ અમને એકબીજાથી દૂર જ રાખે છે આ ઓગસ્ટમાં હું છુંનો થઈ જઈશ. હવે કેટલાં વર્ષો રહ્યાં છે આપજી પાસે? આપજે તો, બસ હવે સંગ-સાથની જ જરૂરિયાત છે, જેની પસે આપજે મનની વાત કહી શકીએ. તેની સાથે હરીફરી શકીએ. બીમારીમાં એકબીજાના હાલચાલ પૂછી શકીએ. આપજે કોઈ પ્રેમ-દીવાનાં જવાન દિલો તો છીએ નહિ.”

તેઓ બોલ્યે જતા હતા અને કદમ્બ અટકાવીને એક જગ્યાએ થોભી ગયા હતા. સિસ્ટર ચંગ પણ થોભી ગઈ. ધીમેથી કહ્યું : “હું...હું...બધું જ સમજું છું, પરંતુ લોકોને કોણ સમજાવે? બસ, બહાનાં જ શોધતા રહે છે.”

“એમાં આવો બકવાટ કરવાની શી જરૂર છે? જો આપજે પોતે જ આપજો ખ્યાલ નહિ રાખીએ તો પછી કોણ રાખશો! સાંભળો, ચંગ. મને સારું પેન્શન મળે છે. લિયુચ્યાંગ-લીયાં મારું એક મકાન પણ છે. જો તમે માની જાઓ, તો આપજે સાથે રહીને આગમણી અણી શકીએ છીએ.”

આખરે સિસ્ટર ચંગે કહી દીધું : “સાચું કહું, તો મારું કોઈ પણ નિષ્ઠય પર મારી પુત્રીને કોઈ જ વિરોધ નહિ હોય. પરંતુ હું દાની થઈ ગઈ છું હવે આટલી ઉમરે શું હું મારો ઉપખાસ થવા દઈ? ઘજાં વર્ષો આમ જ પસાર કરી દીધાં, અને હવે ઉમરના આ આખરી પડાવમાં હું મારું નામ બેંદલી નાખું...?” વાત અધવચ્ચેથી જ પડતી મૂકીને તેમજે ફરીથી ચઢવા શરૂ કર્યું

તેઓ રોજ જે જગ્યાએ આવીને થોડીક વાર આળસ પરડતાં અને આગમ કરતાં

હતાં, તે જગાએ પહોંચી ગયાં હતાં ત્યાં બે ટેકરીઓની વચ્ચેની જગ્યામાં કોઈકે રેણુ જેણું સ્થાન બનાવ્યું હતું. પાંચ-છ મૂર્તિઓ મૂકી હતી. માચિસ, મીળબતીઓ અને અગરબતીઓ પણ પૂજારીઓ માટે મૂકી હતી.

સિસ્ટર ચાંગે થોડીક અગરબતીઓ સણંગાવી, પછી હાથ જોડિને માથું જુકાવ્યું:
“જો દેવતા કોઈ જગાએ હોય તો મને રસ્તો ભતાવે.”

પછી એક કદમ પાછળ જઈને તેણે ફરીથી માથું નમાવ્યું.

ચાંગના માથા પર પરસેવો વળી ગયેલો જોઈને ફૂઘે પૂછ્યું : “થાક લાગી ગયો ?”

ચાંગે માથું હલાવીને ના કહ્યું . “ખરેખર જીવનસંગિની સાથે રહીને જીવન કેવું સાર્થક થઈ જોશો !”

પાસ-પાસે ઉભાં રહીને એ વૃદ્ધ યુગલે સામે પર્વતશિખરની તરફ જોયું - ભવ્ય, બહુરૂંગી મેદ આકાશમાં અસ્તાયતણમી સોનેરી સૂરજને વેરીને ફેલાપણું હતાં. સૂરજની ઉષ્ણા ખર્ચીત ઓછી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ જોવાથી તો તે અત્યારે એક કેવો ભવ્ય દેખાતો હતો !

નવલક્ષ્ય

બોરડલીની ઘણખર : સુધ્ય મૂર્તિ, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કંપની (સુંબર્ઝ-અમદાવાદ), પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૬૦/- હીચાંપો ખજાનો : ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કંપની (સુંબર્ઝ-અમદાવાદ), પૃ. ૮૧૪૭, રૂ. ૫૦/- દેઢ : સુધ્ય મૂર્તિ, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કંપની (સુંબર્ઝ-અમદાવાદ), પૃ. ૧૭૦, રૂ. ૧૦૦/- કદી નહિ છોકુ : લાભશંકર ટકર ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૩, રૂ. ૬૦/- ધરા : લાભશંકર ટકર, દિતીય, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૮, રૂ. ૧૨૫/- બહીલી સાંજનો તરકો : રશિમ શાહ, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૮૧, રૂ. ૧૪૫/-

નિબદ્ધ

મસ્તી નિજાનંદની : નવીન ગાંધી, ૨૦૦૫, રંગદાર પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૬૦/- મનજુલ થંબ થયેલું : લાભશંકર ટકર, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૧૩૦/- પરિપ્રક્રિયા : પ્રવીજા દરજી, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૫, રૂ. ૮૫/- તમારું ફદ્ય જારો : ફદ્યર વર્ગીસપોલ, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૭૦/-

વિશેષ કાલિધારનાં ચિત્રો : બદલાત્તા જગતની છબિઓ

ડૉ. જયોતીન્દ્ર જૈન

કળાકારો અને એ સંસ્કૃતિ જ્યાથી એમજો સમૃદ્ધિ મેળવી

કાલિધાર ચિત્રકળાનો આખો ગાળો (૧૮૨૦થી ૧૮૩૦) અને કલકત્તાનો ધ્યાનિક પુનરુત્પાદનનો યુગા બંને એક જ કાળની ઘટનાઓ છે. કલકત્તા શહેરમાં કુડક્કટ, લિથોગ્રાફી, ઓરિયોગ્રાફી તેમજ પ્રિન્ટિંગ(છાપકામ)ને લીપે નવી જન્મેલી કલ્યાણસ્થૃતિ (imager)ની પહેલાં ક્યારેય ન જોયેલી વિપુલતા તેમજ મોટા પાયા પર એનો ઉપભોગ નજરે પડ્યો. અને પરિણામે દર્શય છબિઓની ધારણામાં (conceptualisation) અસાધારણ રૂપાંતર થયું. કાલિધારનાં ચિત્રો પજ આમાં અપવાદ ન હતું. આ અસાધારણ ઘટનાએ ફોટોગ્રાફી, યુરોપિયન શૈલીના રંગમંચ, બ્રિટિશ પિકચર તેમજ આર્ટ સ્કુલોની પહેલી ઓળખાણે શહેરની લોકસંસ્કૃતિને અને લોકસંસ્કૃતિએ એમની પર અસર કરી. જાત્રા, પુતુલનૃત્ય તેમજ સ્ત્રાંગની ભજવણીમાં, પાંચાલી તેમજ કોલી ગીતોમાં અને ડેલિક ચિત્રોના સૃજનમાં લોકકળાએ ધારણો બેસાડ્યો. આ બધાની અપંડતા (integration) એમના ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણીમાં અને એમની સાધારણ રહેણી-કરણીમાં જણકી ઉઠે છે. એક બાજુ તો નીચેનો વર્ગ અવારનવાર ટેકડી ઉડાડીને કે ટેઝાં મારીને આવી રહેલા બદલાવનો પ્રતિકાર કરે છે ને બીજી બાજુ એ જ વર્ગ એનાં ઘણાં બધાં તત્ત્વોને બ્રાહ્મણને લગતા પોતાના વહેવારમાં અપનાવી લે છે એટલું નહીં, એમને તેઓ વધુ અસરકારક અમિબ્યક્ટિના સાધન તરીકે પજ વાપરે છે.

કાલિધારનાં ચિત્રોની કથા લોકકળાના, લોકપ્રિય (popular) માધ્યમમાં રૂપાંતરની કથા હોવાની સાથોસાથ ગામડાના જે કળાકારો કલકત્તા રૂપાંતર કરી ગવેલા એમના ઓગણીસમા સૈકામાં શહેરની અંદર, વાપેલી શક્તિઓ સાથે ભારે અથડામજાની કથાય છે. અર્દી વર્સી ગવેલા બ્રિટનવાસીઓની નવી સીતભાતો અને રિવાજોને, મોગલ દરબારની સંસ્કૃતિના પુનરુજ્જીવનના પ્રયોગોને અને રંગમંચના આગતા ભાગના સંસ્કૃત નાટકોના નવા અવતારોને એજે પોતામાં સમાવી લીધા આ સંયુક્ત સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓમાંથી નીપજેલી કાલિધાર ચિત્રકળા એકીસાથે શહેરની, અનવરુદ્ધ, નવોન્નેથ સાથે પોતાના ઉદ્ઘર રૂપમાં વિકાસ પાડ્યી.

ચિત્રકરનો રૂપિકા (Role)

કાલિધાર ચિત્રકળાનાં કેટલાંક શૈલીગત લક્ષણોને નક્કર સ્વરૂપ આપવામાં અને નવી કલ્યાણાઓના વિકાસમાં બનતાજોગ છે કે બ્રિટિશ ચિત્રોની છાપાંડિત આકૃતિઓ તેમજ વોટરકલર (જલરંગો)ના આગમનથી ફોલિયો સાહિત્યના મિલના બનેલા કાગળોએ, ફોટોગ્રાફીએ, પણિમની શૈલીનાં નાટકોની રજૂઆતે, આર્ટ સ્કુલોએ અને પુનરુત્પાદનની

પાર્ટિક ટેક્નીક જેવી ઘણી બધી વસ્તુઓએ મળીને આમાં મહત્વનો ભાગ બજબ્યો હોય એ જે હોય તે પણ કાલિધાર ચિત્રકુળાની વિશિષ્ટ ભાષાના ઉદ્ભબ માટે આપણે શોક્સપણે પટ્ટવાઓની પરંપરાગત કળાના કળાકારોને જ નહીં બલકે પડચિત્રોના ચિત્રકારો, માટીની મૂર્તિ બનાવનારાઓ ને એમને ચીતરસારાચોને, સૂત્રધાર તેમજ ભાસ્કરના ચીતેરાઓને, લાકડામાં કોતરકામ કરનાર તેમજ સુધારકામ કરીગરોને પણ એટલા જ જવાબદીર જસ્તા જોઈએ. એમનાં એવાં ચિત્રો વિષે માહિતી મળે છે કે કાલિધાર કળા સાથે એ ઘણું સાદૃશ્ય ધરાવે છે. કાલિધાર ચિત્રકુળનું એક આગવું લક્ષણ એ છે કે કળાકાર એને સચિત્ર રૂપે અને અનન્ય ચીતે રજૂ કરે છે. ચિત્રમાં જગ્યાની (Volume) લાગણીને પ્રકાશ તેમજ છાયા વડે અથવા લંબાખામાં રૂપાકારની (Form) ફુલણ પ્રક્રિયા મારફત જગડી શકાય છે. કાલિધારના ચિત્રકારો ત્રીજા પરિમાણનો આભાસ પેદા કરવા માટે શેડ આપવાની પણીમની અકાદમિક પદ્ધતિનો એટલો વધુ ઉપયોગ નહોતું કરતા બલકે એમણે એવી ટેક્નીક અપનાવી હતી જેમાં આકૃતિદર્શન રેખાઓ (contour) પોતે જ છાયા-પ્રકાશનું સરળ વૃત્તાંત બની ગઈ અને એ રીતે એણે આશ્ર્યકારક એવી ચિત્રાસક અને સશક્ત વાઈનું કામ કર્યું. આ શૈલીની ચિત્રકુળાની મૂળ પ્રકૃતિ જ એવી છે કે એ આકૃતિદર્શક રેખા (contour) મારફત રૂપાકારનું ચિત્રાંકન – અને તેથે દરેર વિચાર્યે, ગપાટાબંધ થતું જાય છે, આપમેળે થતું હોય તેમ વસ્તુની લયક સાથે મેળ બેસાડતું જાડું-પાતળું થતું આગળ વધી જાય છે. બીજા શલ્લોમાં કહીએ તો રૂપાકારનું નિરૂપણ ચીતરવા કરતાં લયકવાળા પદ્ધાર્ણને ઘટ આપવા જેવું વધુ છે. ઘડનારની સેટિંગ એવી છે કે આકૃતિઓ પોતાની પાર્શ્વભૂમિથી અળગી દેખાય છે. હક્કિતમાં તો આવા સેટિંગ મુજબ જે જાતની પાર્શ્વભૂમિની જરૂર હતી એવી કાલિધારના કળાકારો બાબ્યે જ ચીતરસ્તા હતી.

એવી મતલબના કેટલાક ઉલ્લોખો મળે છે કે પટુઆ પડ ચિત્રકારો પરંપરાગત ચીતે માટીમાંથી ધાર્મિક મૂર્તિઓ બનાવીને કે બાળીને એમને ચીતરવામાં લાગેલા હતા. વળી તેઓ 'કુમોર' કુલારો માટે માટીની મૂર્તિઓને ચીતરીને કમિશન પણ લેતા હતા.

એમણે ઘડેલી ધાર્મિક મૂર્તિઓમાં કુખ્ખા-રાધા, કુખ્ખા-બલરામ, કાર્તિકેય, ગણેશ-જનની, દુર્ગા, વલ્લભી, સરસ્વતી, ગૌર-નિતાઈ, મહાદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ હોતી અને સાધારણ ચીતે કાલિધારના કળાકારો પણ આ જ વિષયો પર ચિત્રો બનાવતા પટુઆઓની દંતકથાઓના અભ્યાસને આધારે વિનય ભણ્યાર્યે એ બાબત ભણી ધ્યાન દોર્યું છે કે મૂર્તિઓની પૂજા કરતા એને બનાવવાનો અધિકાર પટુઆઓને પરંપરાથી હતો.

એ વાતની નોંધ લેવી જોઈએ કે ઓગણીતામાં સૈકામાં લંબાખામાં કુખ્ખાએ આવીને પકુવેલી મૂર્તિઓ કે વસ્તુઓને લાલ રંગ મેળવવા માટે સીસાથી રંગતા, પીળા રંગ માટે સોમલાથી રંગતા ને ભૂરા રંગ માટે ગળી વાપરતા, લીલા રંગ માટે સોમત અને ગળી બને લેતા અને કાળા રંગ માટે સૂકાયેલી ડાંગર અથવા નાળિયેરની કાચલીનો ઉપયોગ કરતા આ બધી વસ્તુઓને અંગલીના બીમાંથી નીકળતા ગુંદરમાં બેળવવામાં આવતી જરેખ કે ગુદરની આ ચીકાશ રંગને માટીની મૂર્તિઓ કે વસ્તુઓ(terracotta)-ની સ્પાદી પર સજીડ રીતે ચોંકડી હેતી આર. એન. ગંગાલીના કહેવા પ્રમાણે ચંડીમંગળના (ધાર્મિક પ્રતિકાર) પ્રતિકાર જોગેનપટુઆ - જેમનો જન્યુ ઓગણીતમાં સૈકામાં છેવટ્યા

ભાગમાં મિનાપુરમાં થયો હતો – એમણે પડચિત્રો માટે રંગ બનાવવાની આ જ પદ્ધતિનું વર્ણન નોંધિલું મળે છે

મારીની જૂની અને અધ્યરી મૂર્તિઓ તેમજ સમકાલીન કૃતિઓ એ વાતનું સ્પષ્ટ ઉદઘરણ પૂરું પાડે છે કે ચિત્રકાર પહેલાં મૂર્તિ પર ચૂનાનું કે ચોકનું એક થર (coated) લગાડતો ને ત્યારબાદ જ તેની પર એક એલી એક રંગ લગાડતો મૂર્તિના ચહેરાને અને એના ખૂલ્લા અવયવોને પહેલાં રંગ કરવામાં આવતો આ પ્રેરણ રસ્યાદ છે કે પટુઆ પડ ચિત્રકારો તેમજ કાલિઘાટના પટ ચિત્રકારો રંગ લગાડવાના અનુકૂમની એક જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હતા દાત, એક સમયે એક જ રંગ લગાડતા વળી ચહેરા પર તેમજ ખૂલ્લા અવયવો પર પહેલાં લગાડતા. આ મુદ્દાને વિક્લોરિયા તેમજ આલ્બર્ટ મ્યુલિયમનાં સંપ્રેષ્ણમાંનાં કાલિઘાટનાં અધ્યૂર્યે ચિત્રો સારી રીતે પુરવાર કરે છે.

ચિત્રકારો હવે કાગળ પર ચિત્ર કરવા લાગ્યા હતા છતાં મારીની આકૃતિઓના વળાંકવાળા રૂપાકારોને બનાવવાના એમના અનુભવો વળાંકવાળી રેખાકૃતિઓમાં સચવાઈ રહ્યાં છે, હુકીકતમાં તો એ સમકાલીન જીવનનું ડેરિકેચર (ઠક્કાચિત્ર) બનાવવાનું શક્તિશાળી સ્થાપન બની રહ્યું સુંમંત બેનજર્ના ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ ‘આ ટેક્નીક ડેન્ડી, પ્રોસ્ટીટ્યુટ, ઇંપોસ્ટર પ્રીસ્ટ જેવાં સમકાલીન ચરિત્રોના કટ્યકલબર્યા નિરૂપક્ષામાં ખૂબ જ ભાવ જગાડનારી ટેક્નીક હતી.’ એમનાં ફૂલાયેલાં અંગો અને ચહેરાઓમાં એમના સમાજના ખાલીપાની છાપ વરતાઈ આવે છે.

મારીની મૂર્તિઓમાં ચહેરાની અવયવોની ને વસ્ત્રોનાં (સ્પષ્ટ) ચોખ્યાં બીબાં (moulding) તો પહેલેથી જ હતાં કુલાર ચિત્રકારો અથવા પટુઆ ચિત્રકારો જ્યારે આ મૂર્તિઓને ચીતરતા ત્યારે એમને આકૃતિની મૂળભૂત ઉપરેખાઓ (outline)-ની વ્યાખ્યા પર ધ્યાન આપવાની જરૂર ન હતી આથી તેઓ ઝપાયાલેર બ્રશ ચલાવી શકતા અને એ રીતે ઝડપથી કામ કરવાને કારણે એમનામાં ભારે આત્મવિશ્વાસ આવતો જે એમની રેખાના અનકોલ્ડરિંગ – દઢ ચરિત્રનું નિર્ધારણ કરતો એમના કરતાં મૌટ કણાકારોના બનાવેલા તૈપાર પેન્સિલ ડ્રોઇંગ ચિત્રકારો માટે કુલારના બનાવેલા મારીના તેચાર અને એટલા જ બોલ્ડ (ballot) બ્રશથી ચીતરેલાં શિલ્પોનું જ કામ કરતા એક સમયે ટેમ્પર બજારના ઘરાડોની વધતી જતી માંગને પૂરી કરવા કુલારોએ ઝડપથી અને ફેલાલાંધ શિલ્પો બનાવી શકવા માટે સાંચા/બીબાં (mould)નો ઉપયોગ શરૂ કરી દીપેલો જે પરિમાણવાળા (two dimensional) પટુઆનું પ્રતિક્રિય (counterpart) હતી વિષેગ્રાફિક આઉટલાઈનવાળી એવી આકૃતિઓ જેની પર તેઓ ભારે સ્વતંત્રતાથી ચીતરી શકતા, એમને આગળ લાવવામાં આવી જેથી કલાશી ચિત્રોનું હિસ્પાન્ઝ, થર્ડ શર્ટે.

ચાલો આપજે કાલિઘાટ પટ (figure-1)માં મળી આવેલી કાર્ટિકેયની મૂરતને મારીની ચીતરેલી દેવમૂર્તિ (figure-2) સાથે સરખાવી જોઈએ. એમ કરતાં બંને જાતના કામની ખાસ શૈલી તેમજ બંનેની ખાસ લાક્ષણીક મુદ્રાઓમાં નવાઈ પમારી દે એવું સાદેશય મોરની હાલી બાજુ ફેરટેલી ડેક, કાર્ટિકેયના લાધની સ્થિતિ એમની નાનકડી મૂલ્ય, શોંલ ઓફલાની એમની રીત, એના લાંબા વાંકડિયા લાળ, એના યુરોપિયન સ્થાઈલના એડીવાળા બૂટ, અને પંખાની જેમ દેવની ફરતે આભાવલય રચતા મોરના પીછાના રિઝપ્ષનમાં દેખાય છે..

જ્યારે આપણે કાવિધાટના બલરામ ફુલના પટની (figure-3) સરખામણી મેળું પ્રતિકુપ (counterpart) માત્રીના શિલ્પ (figure-4) સાથે કરીએ છીએ ત્યારે પણ જેઠું જ અસાધારણ રિચાર-એક્સ જગ્યે થાય છે બનેનું સાદશય જેઠું પ્રકટે છે અન્ય કરતા ક્ષય વધુ છે, બનેની સમ્પ્રમાણ (symmetrical) એક પગ બીજા પગ પર આડો રખીને ઉભા રહેવાની રીત, ઉધી દિશામા શરીરનું સહેજ નમેદુ હોવું ફુલના શરીરનો રંગ ફુલનાં પીળા અધોવસ્ત્રો, બલરામની ડ્રિક્ઝિંગ હોર્ન પકડેલી ને ફુલની વાસ્તવી પકડેલું મુદ્રાઓ, ફુલના કાડા પરના ધર્મીના, ફુલની પીઠ પાછળ પહોંચતો બલરામનો હાર બેંગ ટેવોના કપળા પરના પવિત્ર ચિહ્નનોની જીવા, એનો આકાર અને સૌથી વધુ તો જે નીચે એમના ઉભા રહેવાની રીતમા એ ચોખ્યુ વરતાઈ આવે છે

૧૮૭૨મા પ્રભ્રાતકુમાર દાસે મિદનાપુરના કેટલાક પટુઓના ઈન્ટરવ્યૂ કરેલા, એમ પરથી જાણવા મળે છે કે પટ ચીતરવાની અને માત્રીની આકૃતિઓ ચીતરવાની લેગ્ન્ઝ્રોફ્લિર ઓગલ્ઝીસમા સૈકાના છેવટના ભાગમા અસ્તિત્વમા હતી અને વીસમા સૈકાના પહેલા કાંઈ સુધી તો ચોક્કસપણે ચાલુ રહી હતી. મિ. દાસના કથન પ્રમાણે મિદનાપુરમા ૧૮૮૨મ જુનેલા રજની ચિત્રકાર ખૂબ જ સફળ કળાકાર હતા એમને જમીનમાદિકોનું સરકાર પણ્યું હતું ૧૮૭૦ની એમની અધૂરી આત્મકથા એમના દીકરણ શિરીષ ચિત્રકારના કબજામ છે એમા રજની લેણ ખોલતા કરે છે કે મિદનાપુર જિલ્લાના તામલુક સબડિવિઝન મજનામુઢાના ઘનવાન જમીનદાર ચાજા જાદુદેન્દ્રયય ચોધરીએ પોતાની માલિકીની જમીનદારીમાથી એના પૂર્વજોને અહુલપુર ગામની સ્થાવર મિલકત એ શરતે આપી હતી કે હરે પછી એ લોકો દેવી દુર્ગાની મૂર્તિએ જમીનમાલિક માટે જ બનાવશે. રજની ચિત્રકારને જુન ૧૮૮૨મા થયો હતો અને એપના પૂર્વજોને દુર્ગાની મૂર્તિએ બનાવવા માટે જમીનની સ્થાવર મિલકત આપવામા આવી હતી, આ હકીકત પર વિચાર કરતો એ વાત પુરવાર પઈ જરો કે મિદનાપુરના આ પટુઓ કુટુંબને ઓછામાં ઓછુ ઓગલ્ઝીસમા સૈકાના પૂર્વદિંમા માત્રીના મૂર્ત શિલ્પો બનાવતા આવડતું હતું રજની ચિત્રકારના દીકરણ શિરીષ ચિત્રકાર કુમારસુલીના પ્રસિદ્ધ કુલાર હરભજન પાલ સાથે રજની ચિત્રકારના ગાઢ કીદ્યુનિક સબદ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જ ઈન્ટરવ્યૂમાં પ્રબીરચદ ચિત્રકાર (ત્યારે ૭૪ વર્ષના) તેમા શાનેન્દ્ર પાતીદાર (ત્યારે ૬૦ વર્ષના) મિદનાપુરના આ બેંગ પટુઓએ પોતાના કુટુંબન માત્રીની મૂર્તિએ બનાવવાના કીશલ બાબત વાત કરી છે

એવું લાગે છે કે દેવ દેવીઓની કેટલીક ધાર્મિક મૂર્તિઓ લોકરંગમણન નૃત્યનાટકાઓના કેટલાક લક્ષણો ધરાવતી હતી. દુર્ગા પૂજાની દિશાળ મૂર્તિઓ, જાત્રાન આલોહવાને લગતા દશ્યો અને દેવીના રાક્ષસને મારી નાભવાની વિષયવસ્તુને લગત છાઉલોક નાટ્યરજૂઆતોની ધર્શી નજીક આવી જાય છે પુરુષિયા છાઉની દુર્ગા અને દાનવરચક્ષસાને લગતી રજૂઆતોયા, પહેલા તો ગણેશ દાનવની શોધમા આજુબાજુ ભાગ્ય કરે છે ને પછી માહિતી લઈને દુર્ગા પાસે પાછા ફરે છે દુર્ગાના સ્થિરની પાછા પુછા દશ્યમા એક દાનવ પ્રવેશો છે પછી દુર્ગા પણ પ્રવેશો છે બનેની વર્ષે પુછ ખેલાય છે ને એમા દાનવ મૃત્યુ પામે છે બરાબર આ જ બિંદુ પર બધા જ સહભાગીઓ નૃત્યનાટક છે ને તરત જ દર્શક ભક્તો એની પૂજા કરે છે દુર્ગા પૂજાના દિવસો દરમિયાન બગળામા

થનારી દુર્ગાની સાધારણ પૂજા નૃત્ય-નાટકિકા સાથે ભારે સાદ્શય ધરાવે છે અને એનું પ્રતિબિંબ પાછું બંગાળના ઓગણીમાં અને વીસમા સૈકાની શરૂઆતનાં ચિત્રોમાં નજરે પડે છે.

ઉત્તર બંગાળમાં જાત્રાની નાટ્યભજવણીમાં જ્યારે કાલી અને દાનવ એનું જ યુદ્ધ લડી રહ્યા છે ત્યારે શિવ દર્શયમાં પ્રવેશે છે. તેએ કાલીનાં ચરણોમાં જૂકી પડે છે. ત્યારે હારી ગવેલા દાનવને એક ખથમાં પકડીને શિવને ખૂંદતાં કાલી નૃત્યમુદ્રા ધરણ કરે છે. એ જ સમયે ભક્તાદર્શકો એની પૂજા કરે છે. કાલિઘાટના ઘણાં પડ તેમજ કાલીની શિવને ખૂંદતી માટીની મૂર્તિઓ તેમજ માત્રા ટકી ચિત્રો અને ચીતરેલી, બીબંઢાળ ધાર્મિક મૂર્તિઓની દર્શે ધારણાની દર્શિએ અને દેખાવની દર્શિએ ભારે સાદ્શય જોવા મળે છે.

૧૮૫૪ અને ૧૮૭૧ની વર્ષ્યેના ગાળામાં - જે કાલિઘાટ ચિત્રકળાના ઉત્કર્ષનો શ્રેષ્ઠ ક્રણ પજી છે - કલકત્તાનું (હાવડા) જોડાજી રેલવેના રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક સાથે કરવામાં આવ્યું અને પરિશામે કલકત્તામાં જાત્રાળુંઓ, સહેલાણીઓ તેમજ વ્યાપારીઓની અવર-જવર કરી કેટલાય ગજી વધી ગઈ હતી. આથી કલકત્તાના - ખાસ કરીને કાલિઘાટ જેવાં જાત્રાના મુખ્ય સ્થળોની આજુબાજુ પાદગાર વસ્તુઓ(souvenir)-નો વેપાર પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગયો. દૂર દેશથી જેમ જેમ જાત્રાળુંઓ - સહેલાણીઓ કલકત્તા આવવા લાગ્યા તેમ તેમ એ લોકોની ઘરે પાછા ફરતાં સંભારણાંની વસ્તુઓ સાથે લેતા જવાની જરૂરિયાત વધતી ગઈ. મોય આકાર તેમજ બંશુરતાને કારણે જાત્રાળુંઓ ખાટે માટીની મૂર્તિઓને સાથે લઈ જવું જરૂર સગવડ ભરેલું ન હતું દેખીતી રીતે જ આ કારણસર તેઓ ચિત્રો ખરીદવાનું વધુ પસંદ કરતા. એક રીતે જોઈએ તો આ ચિત્રો, માટીની ધાર્મિક મૂર્તિઓનાં જ બે પરિમાણવાળાં રૂપો હતાં.

પદુભૂ પડ ચિત્રકારો

કાલિઘાટ શૈલીનાં ચિત્રોની ઉત્પત્તિમાં પદુભૂઓના માટીની ચીતરેલી મૂર્તિઓ બનાવવાની, લાકડામાં કોતરકામ કરીને ચીતરનારા ભાસ્કરોની તેમજ પદુભૂ પડ ચિત્રકારોની ચોક્કસપજો મહત્વની ભૂમિકા હતી. કાલિઘાટ ચિત્રોની બીજી ખાસિયતોની સાથીસાથ તેઓમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોનો ઉપયોગ પજ એક ખાસિયત હતી. ડબ્બ્યુ. જી. આર્ચરનું માનવું છે કે કાલિઘાટ ચિત્રોમાં આકૃતિના દરેકેદરેક વળાંકમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગો(shading)-નો ઉપયોગ થતો હતો, જે તદેશીય કામની સરખામજીમાં સાવ ઊલટ વાત હતી." આર્ચરનું આ કથન વાસ્તવિક પ્રમાણોની ચકાસણીમાં ટકું નથી. એ કથા તદેશીય (indigenous) કાપની વાત કરે છે ? જો 'તદેશીય કામ'નો અર્થ પડચિત્રોની પદુભૂ પરંપરા હોય તો 'ફરીથી કહેવું પડશે કે' ૧૮૨૦ પહેલાં પદુભૂ પડની તારીખવાળા પ્રમાણ ભાગ્યે જ મળે છે. આ જ ગાળામાં કાલિઘાટ શૈલીની એકદમ પહેલી શરૂઆત નોંધાઈ છે. આ કાળ પહેલાં જે પડ મળે છે તે ઈ.સ. ૧૮૦૦ના અને મુર્શિદબાદના છે. એને કાલિઘાટ શૈલી સાથે કરી ખાસ લેવા-દેવા નથી. આર્ચર જે પદુભૂ પડશૈલીની વાત કરે છે એમાં કાલિઘાટ ચિત્રોની પૈરૂક સંબંધી હોવાની જાણ થઈ છે કાલિઘાટના પડની પહેલાંના - પદુભૂઓના ભાગ્યે જ કોઈ પડચિત્રો પ્રકાશમાં આવ્યાં હોય. આ બાબત ચડતા-ઉિતરતા રંગોને (shading) (જે પહેલેથી અસ્તિત્વમાં હતા) 'તદેશીય કામ'ની ઊલટ મૂકનારી ટકી શકતી નથી. જ્યાં સુધી બીરભૂમ અને મિદનાપુરના પડની વાત છે, એ બ.

જોઈએ કે પહેલાંના જે પડ બચ્યાં છે એમના મોટાભાગના ઓગણીસમા સૈકાના ઉત્તરાધિના છે. વળી તે સમયે કાવિધાટની ભાષા પોતાના શિખર પર હતી કલકત્તાના ગુરુસદ્ધ ઘુણિયમના સંગ્રહમાં જે પડ છે એમાંનાં કેટલાંકમાં ચડતા-ઉત્તરતા રંગોવાળી (shaded) આકૃતિઓની ચોખી લાય મળે છે. આપણે બે દાખલાઓ લઈએ એક તો મિદનાપુરના ચંડીમંડળ પડનો ને બીજો બીરભૂમ (અહીં રજૂ કરવામાં નથી આવ્યો)નો મહાદેવના શંખનાદવાળો પહેલાંના દેવી દુર્ગા પોતાના સિંહ પર બેઠા છે, એમના ઘણા બધા લાય, એમના ચહેરા અને એમની સાડીનાં પડોમાં ઉત્તરતા-ચડતા રંગોનો ઊરીને આંદે વળે એટલો ઉપયોગ છે, જેવો કેટલાક કાવિધાટ ચિત્રોમાં પણ છે. એ જ રીતે મહાદેવના શંખનાદવાળા પડમાં યમનું ચિત્રણ - ખાસ કરીને એમના ચહેરાના ડાઢા ભાગનું - પહેલાં ઘણ છે, જે ધીમે ધીમે આણું થતું દેખાય છે. બેઉ પડમાં કપડાના પડને ગ્રાધાન્ય આપવાનો સાથા પ્રયત્ન દેખાય છે. એમના વર્તમાન સ્વરૂપમાં જો આ બંને પડને પહેલાંના નાના (કાવિધાટ પૂર્વના) માનવામાં આવે તો પછી કહેવું જોઈએ કે યુદ્ધેરિયન કળાપત્રાવોના આગમન પહેલાં જ બંગાળનાં ચિત્રોમાં ચડતા-ઉત્તરતા રંગોનો ઉપયોગ અસ્તિત્વમાં હતો અને એજો કાવિધાટ પડ માટે સૌતનું કામ કર્યું. આની ઉલાટ એવું પણ શક્ય છે કે પડ તેમજ કાવિધાટ શૈલીના પટમાં ચડતા-ઉત્તરતા રંગોનો ઉપયોગ ઓગણીસમા સૈકાની કળાત્મ આબોહવાના જાતજાતનાં વહેણો અને ત્યારની પ્રચલિત પ્રોક્રિસમાંથી, પુરુષાઓના માર્ગની મૂર્તિઓ બનાવવાના ને ચીતરવાના લાંબાગાળના અનુભવમાંથી, યુદ્ધેરિયન છાપાકળામાંથી અને તે કાળની જરૂરત કળા-પ્રોક્રિસમાંથી આવ્યો હોય.

બજારના ચિત્રો

કાવિધાટ ચિત્રશૈલીની એક ખાસિયત એ છે કે એનો જન્મ બજારમાં શથો હતો અને એનાં દેવ-દેવીઓને શૈરીના સામાન્ય લોકો કરતોં વહુ જુદ્દા નહોતો ચૌતરમાં આવતાં. ઝુમંત બેનજી સૂચલે છે તેમ લોકકાવ્યમાં 'કૃષણા પ્રેમ અને એની રિયા રાધાનું ખૂલું જ માનવીય ધરણાથ્ય અને દહ૱લની ભાષામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દેવોનું કૃદુંબિકરજ (Domestication) અને એમનાં પરાકમોનું વર્ણન લોકોની બોલ-ચ્યાલની ભાષામાં એણું છે જે પૂર્વના બંગાળી કવિ જ્યાદેવના સંસ્કૃતમાં લખાયેલ ઉર્મિકાવ્યો કરતાં સાપ જુદી છે. આ કર્દ અમસ્તા જ નથી. કે કાવિધાટ શૈલીના પટનાં દેવદેવી કોઈ પણ સામાન્ય મર્ત્ય માનવ જેવા અથવા પાંશોમાં રહેલા મધ્યમવર્ગના લોકો જેવા લાગે છે. આના ઉધારણાનો સફુદુંબ ફરવા જયેલા શિવના ચિત્રને (Figure) લઈએ. આમાં શિદ્વ નાકાની દુકાન પર લેઝનાર દુકાનદ્વાર જેવા લાગે છે, જેણે પોતાના બાળકને તેઢાં છે ને એમની પણી પાર્વતી સ્ત્રારણ બંગાળી વધૂની જેમ અનુસરે છે પોતાના ડમરુને ઘૂધરાની જેમ વગણીને બાળકને રમાડતા શિવનું અને તાળી પાડી બાળકને શંત પાડતી પાર્વતીનું ચિત્ર ચરણ રીતે દેવવામાં આવ્યું છે. ફિગર-૮ ખરેપર નવા પરણેલા દંપતીના સુખનું ચિત્ર છે. જ્યારે કે ફિગર-૯માં સુખી કુટુંબની છબીને કેદ કરી લેવામાં આવી છે. આમાં નંદ તેમજ યશોદાને બાળક કૃષ્ણ સાથે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, એ બધા પડદાની નીચેથી બધાર જોઈ રહ્યા

કાવિધાટના વિષય તરીકે સ્વૈચ્છારી બાબુ ટ્રેન્ડ પ્રમાણે ફેશનેબલ રીતે અલબર્ટ (Albert)

અલ્લર્ટની જેમાં સ્થાઈલમાં વાળ ઓળેલા, મૌખિક શોલ બજે નાખેલા, બજુકલવાળા બૂર્ડ પહેરેલા હોતા, એવું લાગી શકે તે એને પોતાની મૂળભૂત સામાજિક જવાબદારીઓ કરતો હોતાના ધોરણીની પાટલીઓ સાથે વધુ લાગે રહ્યો છે, અથવા બાબુ વિક્લોરિયન ખુરસીમાં બેઠા બેઠાં હુક્કો પીતો હોય ને વાળનું એના કાન રાફ કરતો હોય. કોઈ બીજા ચિત્રમાં કાનાતુર જમીનદાર ઘરીમાં પૌંધો દારુ પીવામાં ને ખાવા-પીવામાં લાગેલો હોઈ શકે ને એમતા નર્તકીઓ તેમજ બીજી નર્તકીઓ સાથે કામસુખમાં લિપ્ત પણ નજીરે પડી શકે છે. જેમ જાત્રા એને સ્વાંગ જેવી બજુવણીઓમાં, તેમજ કોઝી એને પંચલી ગીતોમાં ખાઈ બધીલા, ઘાંડી, ઘર્મિક, સાધુબાવાઓનો ઉપલાસ કરવામાં આવતો એ જ રીતે કાલિધાટના ચિત્રાએ પણ એમનાં ઠક્કાચિત્રોમાં એમની ઠેકડી ઉડાલી છે ને ભારે કટ્યા પણ કર્યો છે. આવા વાતાવરણમાં દોચાયેલાં આ ચિત્રોમાં દેવી સરસ્વતીને વાયોલિન વગાડતાં, શિવજીને મધ્યવર્ગના માણસ તરીકે ને કાર્તિકેયને કલકત્તાના કેન્દ્રીના રૂપમાં પ્રીતરવામાં આવ્યા હોય તો એમાં શી નવાઈ !

ઓગણીસમા એને વીસમા સૈકાની શરૂઆતના કલકત્તામાં નેતૃત્વકર્તા બાબત ઉપલાખના પ્રચારિત મતમાં એને એને પરિજ્ઞામે એકલી રહેનારી સ્ત્રીઓ વિષે બંધાનાર સ્થિરમાત્રમાં વેશ્યાઓ, ઊંચા દરજાની ગણિકાઓ, નર્તકીઓ, નવલકથાની નાયિકાઓ, તેમજ નાટકોની અભિનેત્રીઓ વચ્ચે બેદ પાડવા માટે કોઈ અવકાશ જ ન હતો એમને માટે તો એ બધી સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ હતી. છતાં આ વાતની નોંધ લેવી રસપ્રદ છે કે તે કાળનાં કાલિધાટ ચિત્રોનાં સંગ્રહકર્તાઓના એને પછીના કાળના આ વિષયના વિદ્ધાનોનાં દાખિબિદ્ધાં કરી ખાસ ફેર ન હતો કાલિધાટનાં ચિત્રોમાંની લગભગ બધી જ સ્ત્રીઓ દેવીઓ રિવાયની ગણિકાઓ કહેવાતી - ‘ગુલાબ એને અરીસા સહ ગણિકા’, ‘પોતાના પ્રિયતમને ખૂંદતી ગણિકા’, ‘મૌરની સારવાર કરતી ગણિકા’, ‘પોતાના વાળ ઓળાતી ગણિકા’ વગેરે હોરે પ્રિયા સંગ્રહનાં ઓછાંમાં ઓછાં બે ચિત્રોની નીચે આવી મતલબનાં લખાણો મળે છે. - “સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ” (India office Library) તેમજ બંગાળી સ્ત્રીઓ, સાર્વજનિક (Victoria and Albert Museum) આ લખાણો સંગ્રહકર્તાઓના હોવાની પૂરી શક્યતા છે, જે આ સ્ત્રીઓને ગણિકાઓ અથવા સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ તરીકે ઓળખાવે છે. આની ઉદ્દેશ આવા સંદર્ભોને લગતી ધરી બધી પુષ્ટિઓ મળે છે જે દર્શાવે છે, કે આ સ્ત્રીઓ ક્યાં તો જાહીતાં નાટકોની એને નવલકથાની નાયિકાઓનું અથવા બીલીઓનું, ક્યાં સંસ્કૃત મેજ સ્થાનિક કાલ્યોની નાયિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે.

કાલિધાટનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં - વિક્લોરિયન ખુરસી પર અધ્યુતી, હુક્કો પઢુંદેલી, મોરને પસવારતી અથવા સિત્પાર વગાડતી સ્ત્રીઓનું ચિત્રશ મળે છે બદ્ધાલાનાં આ જ વિષયને મળતાં લખાણો નવલકથાઓ તેમજ નાટકોને સુશોભિત કરવા માટે છાપવામાં અ. અમારુ ધ્યાન દીરવામાં આખ્યું કે આ ચિત્રો નાયિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ આવત્તા હતા. યુરોપિયન શેલીના બંગાળી રણમણે ૧૮૮૫ જેટલી વહેલી કરવા માટે સ્ત્રીઓને નાટકમાં લેવાની શરૂઆત કરી દીધેલી છાપાંઓમાં છાપવાને લીધે એમની લોકપ્રિયતા વધી. નાટ્યમુદ્રાઓમાં નાયિકાઓનાં

જોઈએ કે પહેલાંનાં જે પડ બચ્ચાં છે એમાંના મોટાભાગના ઓગણીસમાં સૈકાના ઉત્તરાર્ધન છે. વળી તે સમયે કાલિઘાટની બાખુ પોતાના શિખર પર હતી. કલકતાના અનુસાર ખુલ્લિયમના સંગ્રહમાં જે પડ છે એમાંનાં કેટલાંકમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોવાળી (shaded આકૃતિઓની રોખી છાપ મળે છે. આપજે બે દ્વારાભો વઈએ એક તો ગિફનાપુરન ચંડીમંડળ પડનો ને બીજો બીરભૂમ અહીં રજૂ કરવામાં નથી આબ્દોનો મહાદેવન શંખનાદવાળો. પહેલામાં હેવી દુર્ગા પોતાના સિંહ પર બેદ છે, એમના ઘણા બધા દ્વારા એમાં ચહેરા અને એમની આડીનાં પડોયાં ઉિતરતા-ચડતા રંગોનો ઊડીને અંદે વળાં એટલો ઉપયોગ છે, જેવો કેટલાક કાલિઘાટ ચિત્રોમાં પણ છે એ જ રીતે મહાદેવન શંખનાદવાળા પડયાં યમનું ચિત્રણ - ખાસ કરીને એમના ચહેરાના ડાઢા ભાગનું - પહેલ ઘણું છે, જે ધીમે ધીમે આછું યતું દેખાય છે. બેદ પડયાં કપડાના પડને ગ્રાધાન્ય આપવાને સજાગ પ્રથળ દેખાય છે. એમના વર્તમાન સ્વરૂપમાં જે આ બંને પડને પહેલાંના મૂળા (કાલિઘાટ પૂર્વના) માનવામાં આવે તો પછી કહેતું જોઈએ કે પુરોપિયન કણાપલાવોન આગમન પહેલાં જ બંગાળનાં ચિત્રોમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોનો ઉપયોગ અસ્તિત્વમાં હતો અને એજો કાલિઘાટ પડ માટે સોતનું કામ કર્યું આની ઊલટ ઐતું પણ શક્ય છે કે પડ તેમજ કાલિઘાટ શૈલીના પટમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોનો ઉપયોગ ઓગણીસમાં હૈકાની કળાત્મ આબોહવાના જાતજાતનાં વહેણો અને ત્યારની પ્રચલિત પ્રોક્ટિસમાંથી પદુઆઓના માટીની મૂર્તિઓ બનાવવાના ને ચીતરવાના લાંબાગાળાના અનુભવમાંથી, પુરોપિયન છાપાકળામાંથી અને તે કણાની જરૂરત કળા-પ્રોક્ટિસમાંથી આબ્દો હોય.

લીની એક ખાસિપત્ર એ છે કે એનો જન્મ બજારમાં થયો હતો
 સામાન્ય લોકો કરતાં બણું જુદાં નહોતાં ચીતરયાં આવતી
 લોકકાલ્યમાં ‘કૃષ્ણના પ્રેમ અને એની પિયા ચંપાનું ખૂબ’
 જી બાધામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે દેવોનું.
 પરાકમોનું વર્ણન લોકોની બોત-ચાલની
 રેના સંસ્કૃતમાં લખાપેલ ઉર્મિકાલ્યો કરતાં
 કાલિઘાટ શૈલીના પટનાં દેવદેવી કોઈ પણ
 રહેલા મધ્યમર્ગના લોકો જેવા લાગે છે. આ
 ચિત્રને (figure) વઈએ આમાં શિવ
 છે, જોસે પોતાના બાળકને તેજસું છે ને એ.
 એમ એને અનુસારે છે. પોતાના ડમુને ધૂઘરણની
 અને તાળી પાડી બાળકને શાંત પાડતી
 દિગ્ગર-૮ પરેખર નવા પરણેલા દંપતીના સુખનું.
 છબીને કેદ કરી લેવામાં આવી છે આમાં નંદ
 આબ્દો છે, એ બધાં પડદાની નીચેથી

વિષય તરીકે સ્વૈચ્છારી બાલુ ટ્રેન પ્રમાણે ફેશનેબલ રીતે -

અલ્બર્ટની જેમ) સ્યાહુલમાં વાળ ઓળેલા, મૌંઘી શોલ ખલે નાપેલા, બક્કલવાળા બૂટ પહેરેલા હોતા, એવું લાગી શકે કે એને પોતાની મૂળભૂત સામાજિક જ્વાબદ્ધતીઓ કરતાં પોતાના ધોતિયાની પાટલીઓ સાથે વધુ લાગે-વળગે છે, અથવા બાબુ વિક્લોરિયન ખુરસીમાં બેઠો બેઠો હુક્કો પીતો હોય ને વાળંદ એના કાન સાફ કરતો હોય. કોઈ બીજા ચિત્રમાં કામપતુર જમીનદાર પાર્ટીમાં મૌંઘો દારુ પીવામાં ને ખાવા-પીવામાં લાગેલો હોઈ શકે ને ખેમતાં નર્તકીઓ તેમજ બીજી નર્તકીઓ સાથે કાપસુખમાં લિપ્સ પણ નજરે પડી શકે છે જેમ જાત્રા અને સ્વાંગ જેવી ભજવણીઓમાં, તેમજ કોબી અને પંચલી ગીતોમાં ખાઈ બધેલા, પાંડી, ધાર્મિક, સાધુબાવાઓનો ઉપખસ કરવામાં આવતો એ જ રીતે કાલિઘાટના ચિત્રકારોએ પણ એમનાં ઠણુચિત્રોમાં એમની ડેકડી ઉડાવી છે ને ભારે કટ્યક પણ કર્યો છે. આવા વાતાવરણમાં દોરાયેલાં આ ચિત્રોમાં દેવી સરસ્વતીને વાયોલિન વગાડતી, શિવજીને મધ્યવર્ગના માણસ તરીકે ને કાર્ટિકેયને કલકત્તાના કેન્દ્રીના રૂપમાં ગીતરવામાં આવ્યા હોય તો એમા શી નવાઈ !

ઓગષ્ટીસમાં અને વીસમાં સૈકાની શરૂઆતના કલકત્તામાં નેતૃત્વિત્વ બાબત ઉપલા વર્ગના પ્રચલિત મતમાં અને એને પરિણામે એકલી રહેનારી સ્ત્રીઓ વિરે બંધાનાર સ્થિરમતમાં વેશ્યાઓ, ઊચા દરજાની ગણિકાઓ, નર્તકીઓ, નવલકથાની નાયિકાઓ, તેમજ નાટકોની અભિનેત્રીઓ વચ્ચે ભેદ પાડવા માટે કોઈ અવકાશ જ ન હતો એમને માટે તો એ બધી સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ હતી. છતાં આ વાતની નોંધ દેવી રસ્પદ છે કે તે કાળના કાલિઘાટ ચિત્રોનાં સંગ્રહકર્તાઓના અને પછીના કાળના આ વિષયના વિદ્યાનોનાં દાખિલિદુમાં કઈ ખાસ ફેર ન હતો કાલિઘાટનાં ચિત્રોમાંની લગ્નભગ બધી જ સ્ત્રીઓ (દેવીઓ સિવાયની) ગણિકાઓ કહેવાતી - ‘ગુલાબ અને અરીસા સહ ગણિકા’, ‘પોતાના પ્રિયતમને ખૂંદતી ગણિકા’, ‘ખોરની સારવાર કરતી ગણિકા’, ‘પોતાના વાળ ઓળઠી ગણિકા’ વગેરે વગેરે બિટિશ સંગ્રહનાં ઓછાંમાં ઓછાં બે ચિત્રોની નીચે આવી મતલબનાં લખાણો મળે છે. - “સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ” (India office Library) તેમજ બંગાળી સ્ત્રીઓ, સાર્વજનિક (Victoria and Albert Museum) આ લખાણો સંગ્રહકર્તાઓના હોવાની પૂરી શક્યતા છે, જે આ સ્ત્રીઓને ગણિકાઓ અથવા સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ તરીકે ઓળખાવે છે. આની ઊલટ આવા સંદર્ભોને લગતી ઘણી બધી પુષ્ટિઓ મળે છે જે દર્શાવે છે કે આ સ્ત્રીઓ ક્યાં તો જાણીતાં નાટકોની અને નવલકથાની નાયિકાઓનું અથવા બીબીઓનું, અથવા સંસ્કૃત ઐમજ સ્થાનિક કાલ્પનોની નાયિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

કાલિઘાટનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં - વિક્લોરિયન ખુરસી પર બેઠેલી, પોતાના વાળ ઓળઠી, હુક્કો પકડેલી, મોરને પસવારતી અથવા સિતાર વગાડતી (figure-10) એકલી સ્ત્રીઓનું ચિત્રણ મળે છે બદ્ધાલાનાં આ જ વિષયને મળતાં લખાણો તેમજ ચિત્ર-રચનાઓને નવલકથાઓ તેમજ નાટકોને સુશોભિત કરવા માટે છાપવામાં આવત્યે હત્યે આ વાત ભણી અમારુ ધ્યાન દીરવામાં આવ્યું કે આ ચિત્રો નાયિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાં માટે છાપવામાં આવતા હતા. પુરોપિયન શૈલીના બંગાળી રંગમણે ૧૮૭૫ જેટલી વહેલી સ્ત્રીઓની ભૂમિકા કરવા માટે સ્ત્રીઓને નાટકમાં લેવાની શરૂઆત કરી દીપેલી. છાપાંઓમાં એમનાં લખાણ છાપવાને લીધી એમની લોકપ્રીયતા વધી. નાટ્યમુદ્રાઓમાં નાયિકાઓનાં રોમેન્ટિક પ્રેર્ણે

જોઈએ કે પહેલાંના જે પડ બચ્યાં છે એમાંના મોટાભાગના ઓગણીસમા સૈકાન્પ ઉત્તરાધિના છે. વળી તે ખમયે કાલિઘાટની ભાષા પોતાના શિખર પર હતી. કલકત્તાના ગુરુસદ્ધ મુલ્લિયમના સંગ્રહમાં જે પડ છે એમાંના કેટલાંકમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોવાળી (shaded) આકૃતિઓની ચોખી છાપ મળે છે. આપણે બે ઘણવાઓ લઈએ એક તો મિદનાપુરના ચંડીમંડળ પડનો ને બીજો બીરભૂમ અથી રજૂ કરવામાં નથી આવ્યો)નો મહાદેવના શંખનાદવાળો. પહેલામાં ટેવી હુર્ઝ પોતાના સિંહ પર બેશ છે, એમના ઘણા બધું છાણ એમના ચહેરા અને એમની સાડીનાં પડોમાં ઉિતરતા-ચડતા રંગોનો ઉિરીને માંખે વળે એટલો ઉપયોગ છે, જેવો કેટલાક કાલિઘાટ શિત્રોમાં પણ છે. એ જ રીતે મહાદેવના શંખનાદવાળા પડમાં યમનું શિત્રભાસ - ખાસ કરીને એમના ચહેરાના ડાબા ભાગનું - પહેલાં ઘણ છે, જે ધીમે ધીમે આછું યતું દેખાય છે. બેઉ પડમાં કપડાના પડને પ્રાધાન્ય આપવાનો સાંચાગ પ્રયત્ન દેખાય છે. એમના વર્તમાન સ્વરૂપમાં જો આ બને પડને પહેલાંના નમૂના (કાલિઘાટ પૂર્વેના) માનવામાં આવે તો પછી કહેવું જોઈએ કે યુરોપિયન કળાભાવોના આગમન પહેલાં જ બંગાળનાં શિત્રોમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોનો ઉપયોગ અસ્તિત્વમાં હતો અને એજો કાલિઘાટ પડ માટે સોતનું કામ કર્યું આની ઉલટ એવું પણ શક્ય છે કે પડ તેમજ કાલિઘાટ શૈલીના પટમાં ચડતા-ઉિતરતા રંગોનો ઉપયોગ ઓગણીસમા સૈકાન્પ કળાત્મ આબોહવાના જાતજાતનાં વહેણો અને ત્યારની પ્રચલિત પ્રોક્રિસમાંથી, પટુઆઓના માટીની મૂર્તિઓ બનાવવાના ને ચીતરવાના લાંબાગાળાના અનુભવમાંથી, યુરોપિયન છાપાકળામાંથી અને તે કાળની જરૂરત કળા-પ્રોક્રિસમાંથી આવ્યો હોય.

બજારના રિંગો

કાલિઘાટ શિત્રશૈલીની એક ખાસિયત એ છે કે એને જન્મ બજારમાં થયો હતો અને એનાં દેવ-દેવીઓને શેરીના ચામાન્ય લોકો કરતાં બહુ જુદ્ધ નહોતાં ચીતરમાં આવતાં. સુધ્યંત બેનજી સૂચયે છે તેમ લોકકાવ્યમાં 'કૃષણા પ્રેમ અને એની પિયા ચથાંનું ખૂબ જ માનવીય, ઘરગાઢું અને વધાલની ભાષામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દેવોનું કૌઠુંબિકરણ (Domestication) અને એમનાં પરાકપોનું વર્ણન લોકોની બોલ-ચાલની ભાષામાં થયું છે જે પૂર્વના બંગાળી કરિ જીવદેવના સંસ્કૃતમાં લખાયેલ ઉર્મિકલ્યો કરતાં સાવ જુદી છે. આ કરી અમસ્તા જ નથી. કે કાલિઘાટ શૈલીના પટનાં દેવદેવી કોઈ પણ સામાન્ય મર્યાદા જેવા અથવા પાડોશમાં રહેલા મધ્યમવર્ગના લોકો જેવા લાગે છે. આના ઉદાહરણાં સફુટુંબ ફરવા ગયેલા શિવના રિંગો (figure) લઈએ. આપણા શિવ નાકાની દુકાન પર બેસનાર દુકાનદાર જેવા લાગે છે, જેણે પોતાના ખાળકને તોડું છે ને જેણે પટ્ટી પાર્વતીની સાધારણ બંગાળી વધૂની જેસ અને અનુસરે છે. પોતાના ડમ્પુને ધૂધરાની જેમ વગાડીને બાળકને રમાડતા શિવનું અને તાળી પાડી બાળકને શાંત પાડતી પાર્વતીનું શિત્ર સરસ રીતે દોરવામાં આવ્યું છે. ફિગર-૮ ખરેખર નવા પરસોલા દંપતીના સુમનું શિત્ર છે. જ્યારે કે ફિગર-૮માં સુખી કુઠુંબની છબીને કેદ કરી લેવામાં આવી છે. આપણા નંદ તેમજ પશોધને બાળક કૃષ્ણ સાથે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, એ બધાં પડધાની નીચેથી બધાર જોઈ રહ્યા છે.

કાલિઘાટના વિષય તરીકે સૈરાચારી બાબુ ટ્રેન્ડ પ્રગાડો ફેશનેબલ રીતે અલ્બર્ટ (Albert)

અલબર્ટની જેમ) સ્વાધીનમાં વાળ ઓળેલા, મૌંથી શાંત ખભે નાખેલા, બક્કલવાળા બૂટ પહેરેલા હોતા, એવું લાગી શકે કે એને પોતાની મૂળભૂત, સામાજિક જવાબદારીઓ કરતાં પોતાના ઘોટિયાની પાટલીઓ સાથે વધુ લાગે-વળગે છે, અથવા બાબુ વિક્લોરિયન ખુરસીમાં બેઠાં બેદાં હુક્કો પીતો હોય ને વાળંદ એના કાન સાફ કરતો હોય કોઈ બીજા ચિત્રમાં કામાતુર જમીનદાર પાર્ટીમાં મર્યાદો દર્દુ પીવામાં ને ખાવા-પીવામાં લાગેલો હોઈ શકે ને જેમતા નર્તકીઓ તેમજ બીજી નર્તકીઓ સાથે કામસુખમાં લિપ્ત પણ નજરે પડી શકે છે. જેમ જાત્રા અને સ્વાંગ જેવી બજીવણીઓમાં, તેમજ કોણી અને પંચલી ગીતોમાં ખાઈ બધીલા, પ્યાર્ટીની, ધ્યાંગિક, સાધુભાવાવોને ઉપહાસ કરવામાં આવતો એ જું રીતે કાલિઘાટના ચિત્રકારોએ પણ એમનાં ઢાઢાચિત્રોમાં એમની ઠેકડી ઉડાવી છે ને ભારે કટાક્ષ પણ કણ્ણો છે. આવા વાતાવરણમાં દોરાયેલાં આ ચિત્રોમાં દેવી સરસ્વતીને વાયોલિન વગાડતું, શિવજીને મધ્યવર્ગના માણસ તરીકે ને કાર્તિકેયને કલકાતાના કેન્દ્રીના રૂપમાં મીતરવામાં આવ્યા હોય તો એમાં શી નવાઈ !

ઓગણીસમા અને વીસમા સૈકાની શરૂઆતના કલકાતામાં નેતિકતા બાબત ઉપલા વર્ગના પ્રચાલિત મતમાં અને એને પરિજ્ઞામે એકલી રહેનારી સ્ત્રીઓ વિષે બંધાનાર સ્થિરમતમાં વેશ્યાઓ, ઊચા દરજજાની ગણિકાઓ, નર્તકીઓ, નવલકથાની નાયિકાઓ, તેમજ નાટકોની અલિનેત્રીઓ વચ્ચે લેણ પાડવા માટે કોઈ અવકાશ જ ન હતો. એમને માટે તો એ બધી સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ હતી. છતાં આ વાતની નોંધ લેવી રસપ્રદ છે કે તે કાળનાં કાલિઘાટ ચિત્રોનાં સંગ્રહકર્તાઓના અને પછીના કાળના આ વિષયના વિદ્ધાનોનાં દસ્તિબિંદુમાં કઈ ખાસ ફેર ન હતો. કાલિઘાટનાં ચિત્રોમાંની લગભગ બધી જ સ્ત્રીઓ (દેવીઓ સિંહાયની) ગણિકાઓ કહેવાતી - ‘ગુલાબ અને અરીસા સહ ગણિકા’, ‘પોતાના પિયતમને ખૂંદતી ગણિકા’, ‘મોરની સારવાર કરતી ગણિકા’, ‘પોતાના વણ ઓળખતી ગણિકા’ વગેરે વગેરે બિંશ સંગ્રહનાં ઓછાંમાં ઓછાં બે ચિત્રોની નીચે આવી મતલબનાં લખાણો મળે છે. – “સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ” (India office Library) તેમજ બંગાળી સ્ત્રીઓ, સાર્વજનિક (Victoria and Albert Museum) આ લખાણો સંગ્રહકર્તાઓના હોવાની પૂરી શક્યતા છે, જે આ સ્ત્રીઓને ગણિકાઓ અથવા સાર્વજનિક સ્ત્રીઓ તરીકે ઓળખાવે છે. આની ઊલટ આવા સંદર્ભોને લગતી ઘણી બધી પુષ્ટિઓ મળે છે જે દશાવે છે કે આ સ્ત્રીઓ ક્યાં તો જાણીતાં નાટકોની અને નવલકથાની નાયિકાઓનું અથવા બીબીઓનું, અથવા સંસ્કૃત મેજ સ્થાનિક કાબ્યોની નાયિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

કાલિઘાટનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં - વિક્લોરિયન ખુરસી પર બેઠેલી, પોતાના વાળ ઓળખતી, હુક્કો પકડેલી, મોરને પણવારતી અથવા સિતાર વગાડતી (figure-10) એકલી સ્ત્રીઓનું ચિત્રજ્ઞ મળે છે. બણાલાનાં આ જ વિષયને મળતાં લખાણો તેમજ ચિત્ર-રચનાઓને નવલકથાઓ તેમજ નાટકોને સુશોભિત કરવા માટે છાપવામાં આવતાં હતાં. આ વાત ભણી અમારું ધ્યાન દીરવામાં આવ્યું કે આ ચિત્રો નાયિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાં માટે છાપવામાં આવતા હતા યુચેપિયન શૈલીના બંગાળી રંગમંચે ૧૮૭૫ જેટલી વહેલી સ્ત્રીઓની ભૂમિકા કરવા માટે સ્ત્રીઓને નાટકમાં લેવાની શરૂઆત કરી દીધેલી છાપાઓમાં એમનાં લખાણ છપાવાને લીધી એમની લોકપ્રિયતા વધી નાટ્યમુદ્રાઓમાં નાયિકાઓનાં રોમેન્ટિક પોર્ટર

છપાવા લાગ્યાં આ ચિત્રણમાં દેખાવ પર એકબીજાની અસરને લીધે સ્ત્રીની નવી છલી બીબાંઢાળ બની ગઈ.

કહેવાનો અર્થ એ નથી કે પાંગરતી ગણિકાસંસ્કૃતિએ કાલિઘાટ ચિત્રકણમાં નવી સ્યાંલિશ સ્ત્રીની છબીને સાકાર કરવામાં કોઈ મહત્વની ભૂમિકા નહોતી બજવી અથવા એમ કે કેટલાંક પોટ્રોટ્રસમાં ગણિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ન થયું હોત.

જ્યુડિથ મારા જૌતમના કથન મુજબ ઓગઝીસમા સૈકાના પૂર્વિના છેવટના ગ્રણમાં કલકત્તામાં ફોટોગ્રાફી માત્ર આવી જ નહીં બતકે ૧૮૬૦માં કલકત્તામાં ૧૩૦ જેટલા બંગાળી ફોટોગ્રાફર હતા અને ૨૦૦ જેટલા યુરોપિયન ફોટોગ્રાફર હતા. કળાકારની ભડકતી આંખો જો રંગમંચના પડદાને, વિક્રોરિયન ખુરસીને, ગણિકાઓ અને નાયિકાઓના બોલવાની ખાસ લફ્ઝને, બાબુઓ અને બીબીઓની જીવનશૈલી સમજાલિક સામાજિક નિધકર્મ તેમજ યુરોપિયન ચિત્રોથી માર્કેટના ઊભરાઈ જવાને, જોવાનું ન ચૂકી હોય તો પછી એવું માનશૈને કોઈ કારણ નથી કે ફોટો સ્ટુડિયોની બનાવેલી છબિઓને જોવાનું એ આંખો ચૂકી ગઈ હશે. કાલિઘાટના ચિત્રોને ‘બજારચિત્રો’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રી જૌતમે ઘ્યાન દોર્યું છે કે જ રીતે “બજારે, ભારતમાં ફોટોગ્રાફીના વિકાસ માટેય વાતાવરક પૂરું પાડ્યું હતું.. બજાર-જીવને ભારતની કલ્યાણને જીવંત રખી છે... એષે ફોટોગ્રાફીના દર્શકોનેથી સુદૃઢ કર્યા છે... કુલીન લોકો બજારના ફોટોગ્રાફરો પાસે કામ કરાવતા હતા... બજારે ફોટોગ્રાફી માટે જગ્યા કરી, અને ખાસ ભૂમિકા દીધી અને કામ સોંપીને અને ભારતના સામાજિક માળખામાં ઉત્તારી દીધી.”

ગણિકાઓ, નાયિકાઓ અને ફેશનેબત સ્ત્રીઓની કેટલીક અતિસૂચક મુદ્રાઓ, એમના ગોઠવેલા પોશરો તેમજ સ્થિર નજર, પગ પર પગ રખીને યુરોપિયન ડિઝાઇનની ખુરસીઓ પર બેસવાની એમની રીત (ખુરસીના હાથ પર હાથ રખીને) અને જે કઈ નોંધપાત્ર હતું એ બધાનું બતાડીને પ્રદર્શનિ – જેમ કે એમની સાડીની પાટલીઓ, એમના કુમતી શોલ, બજ્જલવાળા ભૂટ, હુક્કા, એમના હાથમાંનું ફૂલ અને વાધીને વગાડવાની એમની ક્ષમતા વગેરેની સ્થિર થઈ ગેલી (frozen) પળો ફોટોગ્રાફીની ભાષાની (idiom) અને કલ્યાણસૂચિની વાત આંશિક રૂપે કરે છે (figure-૧૧).

આ રસપ્રદ વાત છે કે ૧૮૬૦ની શરૂઆતમાં કાર્ટેન-ને-વિલિએના રૂપમાં પ્રાય્યત લોકોના ફોય જેવાં પોટ્રોટ્રસ કલકત્તામાં ખાસાં લોકપ્રિય થયા હતાં અંગના પારેખના સૂચય્યા મુજબ કાર્ટેન-ને-વિલિએ તેમજ પ્રાય્યત લોના ફોયઓ સંઘરવાની નવી ફેશનને લીધી સ્ટેરનરીની દુકાનો પર આજે વેચાતાં પિક્ચર-પોસ્ટકાર્ડની જેમ જ આ ફોયઓ પણ વેચાતા થઈ ગયા. લોકની માગને કારણે ફોટોગ્રાફરોને જૂનાં ફોયાઓ, ચિત્રો તેમજ કોતરેલાં કાઈ છાપવાની ફરજ પડી.

આ દસ્તિએ જોઈએ તો કેટલાક કાર્ટેન-ને-વિલિએમાં જે વિષયો છે જેમકે હાથમાં ફૂલ અથવા હુક્કો પંકડેલી સ્ત્રી અથવા વાધ વગાડતી સ્ત્રી, એમની અને કાલિઘાટના ચિત્રો તેમજ બજાલાનાં પોટ્રોટ્રસની કોટિના નકશીકામ (engravings)ની વચ્ચે સામાન્ય ખંબંધ છે. આ રસપ્રદ એટલા માટે છે કે આમાંના મોયભાગનાં ચિત્રો ઓગઝીસમા સૈકાના છેલ્લા ન્રણ દાપકાના અને વીસમા સૈકાના શરૂઆતના રણ દાપકાના છે. આ કાળ કાર્ટેન-ને-

વિક્રિએ તેમજ પ્રખ્યાત લોકોના ચિકાર પેસ્ટકાડોની લોકપ્રેયતાનો કાળ પણ છે.

કાલિઘાટનો ચિત્રકાર નાવિકાઓ, તારિકાઓ, સાહિત્યની કાવ્યનાયિકાઓ, ફેશનેબલ સ્ત્રીઓ તેમજ ગુણીકાઓ જેવી નવી તરેહની સ્ત્રીઓનું ચિત્રજ્ઞ કરી રહ્યો હોત. જે મોડેલો પહેલેથી જ અસ્તિત્વમાં હતા, જેમકે દેવીએના અને દેવી-જોડિદારના, એમની પસેથી પણ એ ચિત્રકાર પ્રેરણા મેળવી રહ્યો હતો. કેટલાક કેસમાં આની સાવ ઊલટ વાત પણ એટલી જ સાચી હોઈ શકે : દેવીએ તેમજ દેવી જોડિદારના ચિત્રણમાં અને ગણીકાઓ, નાવિકાઓ તેમજ કલકતાની ફેશનેબલ સ્ત્રીઓના ચિત્રજ્ઞાં, એમના પોશર, સંયોજન, સાડી પહેરવાની રીત, કે હથ-પગ જેવા અવયવોને ઢાંકવા કે ઉધાડવાની ઢબ અથવા સામાન્ય શક્તગારની દસ્તિએ ભાગથે જ કોઈ ફેર હતો. રૂપકની બાધામાં વાત કરીએ તો એ સમયે સીતાઓ, પાર્વતીઓ, અન્નપૂર્ણાઓ, સરસ્વતીઓ, લક્ષ્મીઓ તેમજ ગણેશ જનનીઓએ પોતાનાં મુકૂટો, આભા-વલથો, ધાર્મિક મૂર્તિઓનાં પ્રતીકો, પોતાનાં વાહનો અથવા પેસ્ટલોને ત્યજીને એમની જગ્યાએ વિક્લોરિયન ખુરસીઓ, ફેન્સી સ્ટ્યાઇલનાં વસ્ત્રો - કેશસજજાઓ, નવાં પ્રતીકો જેમકે પાછીપ પીવો, વધુ રીજવનારી ભાવબંગીઓ અપનાવવી વગેરેને પોતાના નવા ચિત્ર-અવતારમાં ગણીકાઓ, નાવિકાઓ અને સિને તારિકાઓ તરીકે અપનાવી લીધી.

* આ લેખમાં જેના સંદર્ભો છે તે ચિત્રો મળી શક્યાં નથી. - તંત્રી

ચરિત્ર

ભારતના ઘડતૈયા : ચૌદ્દશેખર આઘાદ, મિરાચ ગાલિબ, જવાહરલાલ નહેરુ, મહારાજા પ્રતાપ, છત્રપતિ શિવાજ મહારાજ, ચાઢી લક્ષ્મીબાઈ, સાગાર અશોક, વીર સાવરકર, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, ડૉ. કેશવબલી હેડગેવારકર, ગોપાલકૃષ્ણ ગોલ્ડે, સ્વામી કિરેકાન્દ, હંદિય ગાંધી, અટલબિહારી બાંજોયી, જૈતમ બુદ્ધ, ચાંદગામ મોહનગામ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગુરુ ગુણેંદ્રસિંહ, બાળગંગાધર ટિણક, લાલા લજ્જપત્રગામ, ગુરુ નાનકદેવ, સરદાર વલલભભાઈ પટેલ, ખુદીગામ બોડ, શયમજી કૃષ્ણવર્મા, ચામપસ્યાદ બિસ્મિલ, બાબાસાહેબ આબેદકર : આ દરેક પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા : ૧૬, દરેક પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૦/-, નવલગ્રંથાવલિ પંડ.-૧ : નવલગામ લ. પંડ્યા, ૨૦૦૬, એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ, સુરત, પૂ. ૩૫૨, રૂ. ૩૦૦/-.

શીતન

ગાંધીનાં ચચ્ચાં : ગુજરાત શાહ, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કિંમત (બુંબઈ-અમદાવાદ), પૂ. ૧૬+૨૬૪, રૂ. ૧૬૦/-.

‘પોટકુ’ – એક મમીવિશેખણ | પ્રા. ડૉ. કે. જી. વાળ સુવલેશ

ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનું કલેજા બદલાયું છે. જૂની વાર્તા ઘટના, કથાનક, પાત્ર અને એની રજૂઆતમાં મહદૂંઝાંશી સુસ્પષ્ટ અને સુગ્રાબ હતી. આપણી ટૂંકી વાર્તા છદ્ર દ્વારા આપતી થઈ કવિતાની જેમ વાર્તામાં પ્રતીકીનો વિનિયોગ થવા લાગ્યો.

‘નવી વાર્તા’ના સંદર્ભમાં શ્રી રધુવીર ચૌધરીની ટૂંકી વાર્તા ‘પોટકુ’ જોઈએ અહીં વાતકારે આપણા પરિચિત વાસ્તવને બરાબર જાળવ્યું છે. લેખકની પરિચિત વાસ્તવને નિખાળવાની ‘ગીણી દસ્તિ’ પણ સર્વત્ર જોવા મળે છે. ઘડીભર તો એમ લાગે કે જાણે ઉપાડ, પરિસ્થિત, પાત્ર અને વર્ણનખંડો, બાણી – બધું પરંપરાને અનુસરે છે. પણ એવું નથી. વાર્તાના જીતરી સ્તરોમાં ઘણી સંકુલતાઓ છુપાઈ છે. વાતકારનું લક્ષ્ય તો તદ્દન દૂરનો સંકેત છે.

આપણે આ વાર્તા વાંચીને એનું કથાનક કોઈને કહેવા જઈએ તો ટૂંકમાં કહી દેવાય એવું છે. અજાણ્યા કોઈ ગામનાં ડોશીમા એક પોટકુ લઈને બસસ્ટેશને આવ્યાં છે. મારી ખરેખર તો ખરવાની અણી ઉપર આવેલા પાન જેવાં છે. પૂરું સાંભળતાં નથી, બોલી શકતાં નથી અને પોતાના ગામનું નામ પણ એમને ઘાંઠ નથી! પોટકુ લઈને પોતાના ગામની બસ શોધી રહ્યાં છે. મુસાફરો કે કદક્કર કોઈ એમને ઘાંઠ આપતાં નથી. કોઈ એક ભાવનાશીલ મમતાળું યુવ નને ડોશીમાઓ પોતાના ગામની જે અંધારી આપી એના પરથી એને બસમાં લેસાડે છે. કદક્કર પણ એક્સપ્રેસ બસ હોવા છતો સહયુભૂતિથી માણને બસમાં લઈ દે છે. ડોશીમા પોટકાની ગાંઠ વારેવારે છોડવા મધે છે. ચાલુ બસે એ છૂટતી નથી. એવામાં એમણે આપેલી નિશાનીવાણું ગામ આવી જાય છે. એક અન્ય અજાણ્યો ઉત્તારું પણ એમની જાયે એ અંતરિયાળ જગ્યાએ ઉત્તરી જાય છે. માણને મદદ કરવા પૂછે છે, પણ ડોશીમા એની પાસેપ સ્પષ્ટ થઈ શકતાં નથી પેલો જતો રહે છે. આ અંતરાલના સ્થળે ડોશી એકુલાં પોટકાની ગાંઠ છોડવાનો પ્રયાસ કરતાં રહી જાય છે! વાતકારે ત્યાં પોતાનું વૃત્તાંત પૂરું કરી વાયક-ભાવકની પોતાની સજજતા પર આ કથાનકનાં રસ અને રહસ્યને પામવાળું છોડી દીધું છે! અહીંથીં સ્થળ અને ગામનાં નામ દર્શાવ્યાં નથી.

આ વાર્તામાં સરળતાથી મનમાં ઉત્તરી જાય એવું એનું આંતરવહેણ નથી. લેખકને રૂઢ એવું પાત્રાદેખન કરવામાં પણ રસ નથી. વાર્તામાં કોઈ ઉદ્દેશ કે હેતુનો ધજાગરો વહેરાવવાની પણ હોંશ નથી! વાર્તાનું વાતાવરણ થોડાં પાત્રો વર્ણને તુટક તુટક વાતો, સ્થળ-સમયનાં તમે જીવી શકો એવાં વર્ણનો – આ બધું છે, પણ સમગ્ર કૃતિ એક સમસ્યાની જેમ તમારી ભાવકચેતના સમસ્ક ઉપરિયત થાય છે. તમને પોતાને જ વાર્તામાં સંડોવાઈને અહીંતરી ધોડું ઉમેરીને એના રસાત્મક અંશને માણવાનું મન થાય તેમ છે, એટલે તમારે એમાં સર્જક તરીકે

પ્રવેશીને એને ઉકેલવા-માલાવાની રહે છે આ વાર્તાની એ અનોખી ખૂબી છે વાર્તાના ઉપાડમા બસ-સ્ટેશનના ચોગાનનું બારીકાઈથી થયેલું વર્ષન અત્યત વાસ્તવલક્ષી છે સૌ કોઈનો અનુભવ એની સાખ પૂરે તેમ છે પજા તરત વાર્તાલેખક પ્રશ્ન પૂછવા ઉત્સુક ડોશીનો પ્રવેશ કરાવે છે સામાન્યત લોકલબસના મુસાફર જેવી ડોશીને કંડકરે ‘આ તો એકસ્પેચ બસ છે’ – કહીને આગળ ચાલતી બધ કરી દીધી ડોશીમા એકલા જ છે, નિસ્બાત છે, અરજી અને ઓશિયાળા છે, એવી લાગજી અહીં તરત જ આપણે અનુભવીએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિમા એક યુવક અને ડોશીને લેખક નજીક લાવે છે એ અન્યમનસ્ક યુવક પ્રતિ સહજભાવ પ્રગટવાથી ડોશી એનું બાવડું પકડી કરીક ગ્રાત કરવા તત્પર થાય છે એક અજાસ્યા યુવકનું આ રીતે બાવડું પકડવું – એ વૃદ્ધોની ખાસિયત છે, એવી ચેષ્ટા સહનુભૂતિ જીત્તું કરવાનો પ્રયાસ હોઈ શકે પરતુ ડોશી બોલતા હતા, તે પેલા યુવકને કશુ જ સમજાતું નહોતું ડોશીનું સતત બોલવું પજા કશુ સ્પષ્ટ ન સમજાવું – એ પરિસ્થિતિમા યુવકને ડોશીમા એક સમસ્યા જેવા થઈ પડે છે આખરે તે તેમને મુકામના સ્થળ વિશે પજા પૃથ્બી કરે છે બે જલના અસ્પષ્ટ વાક્યોમાથી માત્ર એટલું ફલિત થાય છે કે ડોશીને ફરી પાછા પોતાને ગામ જતું છે અહીંયા લેખકે ડોશીના ગામનું નામ સાદ્દિગ્દ રાખ્યું છે ડોશીની માત્ર એક ફરિયાદ છે કે એમને કોઈ ‘બસમા બેસાડતું નથી’ આવા વૃદ્ધ માજને જોઈ પેલા પરગજુ યુવકના ચિત્તમા જે અનુમાનો જાગે છે –

ડોશીએ સ્વાસ્થ્ય ગુમાયુ હોય.

તે ભૂલા પડ્યા છે,

અથવા તો એમને ભારે આધ્યાત્મ લાગ્યો છે

આ બધી સભાવનાઓ એ પેલા યુવકના મનની તારવજી છે પરતુ ડોશીમા જે બોલ્યા એમાથી યુવકને જે સમજાપું તે આ પ્રકારનું છે –

- તેઓ દીકરાને મળવા આવ્યો હત્તે,
પજા કોઈએ ઓરડી જ બતાવી નહિ !
- આજ્જા કરવા છત્તા કોઈ તેમને દીકર
સુધી પહોંચાડી શક્યું નહિ.
- થાકેલા છે, પાછા પોતાને

ગામ જવા ઠુઢે છે

અહીંયા વાર્તાલેખક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ ડોશીમાની સાદ્દિગ્દ પરિસ્થિતિ દ્વારા એક સકેતો આપ્યા છે – એ બધું ઊડાસભ્રયું બન્યું છે સ્વજન છે, છત્તાં એને મળી કે પામી શકતું નથી ! આ વિસ જ એવું વિકટ અને દુલોધ બની ગયું છે કે અહીં તમે ધારેલા મુકામે પહોંચી શકતા નથી. આધુનિક જગત એવું આત્મકેન્દ્રી અને સહનુભૂતિ વિદ્યોદ્યું બન્યું છે કે અહીં તમારું કોઈ સાભળી શકે તેમ નથી. સાપ્ત પરિસ્થિતિમા હવે એકબીજા દરચે જાણે સવાદ-સપ્ક (કાચ્યુનિકેશન) શક્ય નથી. અહીં સ્થળના નામો જ નથી અપાયા. જ્યા એક સ્થળ બીજાથી જુદું જ નથી લાગતું ત્યા એની નિરાળી કરી ઓળખ હોઈ શકે ? ડોશી સદનો આવા સકેતો સહેજે સ્ફુરી રહે છે

આવા બધા સકેતો ન તારવીએ તો પજા એક સમર્થ પ્રતીક વાતાકારે આ નવાલિકામાં

બગબર 'સ્થિર' ('સેટ') કર્યું છે. જીણે આ ડોશી પોતે જ એક પોટકું છે ! તેઓ પોટકાની ગંડ વારેવાર છોડવા મધે છે, પણ છોડી શકતાં નથી. તેમને પોટકાની જેમ પેલા યુવાન અને કડકટે બેસાડ્યાં અને પોટકાની જેમ ઉત્તરા પણ મૂક્યાં છે ! શું માણસ પોતે જ દાંસીને ભરેલી અનેક અજાહિકલી ગડમથલ અને વિચિત્રતાઓનું પોટકું નથી ? ડોશી 'ઘ્રાન્સાફરેલ' ગુરુજાની જેમ અહીં બસપ્રવાસ કરે છે ! અડવી રસ્તે ઉત્તરે છે, પેલા સાથે ઉત્તરેલા મુસાફર સાથે જ સંવાદ સ્થાપી શકતાં નથી. નીચે બેસી પડે છે અને પોટકાની ગંડ છોડવા મધે છે ! અહીંથાં વેખે અનોખી છદ્રથી અને આગઠી શૈલીથી કૃતિને નંબું જ રૂપ આપ્યું છે. વાતાવરણ પોટકાની સંદરનું રહસ્ય અકબંધ રાખીને વાયક-માવકની તર્કબદ્ધતા અને વિચારશક્તિ પર છોડી દીધું છે. આમ 'પોટકું' એક કલાકૃતિ બની રહે છે.

એક સાચા બાલસાહિત્યકાર | શ્રીના વિવેદી

શ્રી કલાધર વૈષ્ણવ છેલ્લાં સાતાંથી ગુજરાતી બાલસાહિત્યક્ષેત્રે સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે. પણ થોડો રંજ એ બાબતનો છે કે તેમને - તેમના સાહિત્યને જોઈએ રેટલી પ્રતિષ્ઠા મળી નથી. તેમની પાસેથી પાઠકપુસ્તક નિમિત્તે 'કથા એક જ્ઞામની' અને 'મામો, ભાણોજ અને ભૂતા' - એ બે પુસ્તકો મળેલ છે. અને એ શિવાયના તેમના બાલસાહિત્ય વિશે થોડી વાત કરવી છે.

સૌપ્રથમ તો તે બાળકની વયના સંદર્ભમાં થબાન છે ને તે રીતે તેમજે સાહિત્ય રચ્યું છે. બીજું, પોતે જ ચિત્રકાર છે. આમ બે કલાનો - શબ્દ અને ચિત્રનો - અહીં ઉપયોગ થયો છે. તે જણાડે છે, "બાળકો પહેલાં ચિત્ર જોશે, ત્યાર પછી વાંચશે. વાંચ્યા પછી ફરી ચિત્ર જોશે" એટલે કે બાલસાહિત્યમાંના ચિત્રની હિંમતની તેમને પૂરી જાણ છે, હવે આ સંદર્ભમાં જ તેમજે આપેલ 'શિશુ મલકમલક', 'પીતુડાં', 'આપણાં પંખીઓ' વગેરેની રચના કરી છે.

'શિશુ મલકમલક' એ કાબ્યસંગ્રહ શિશુ માટે જ છે. તેથી જ તેમાં જોઈ રચના ચાર પંક્તિથી લાંબી નથી શબ્દપસંદગી પણ સરળ છતાં અર્થગભર ! બાળકનું કુતૂહલ, વિસ્મય, આનંદ આ બધું જ તેમાં વ્યક્ત થયાં છે. જેમકે,

"વર્ષ જલક જલક, વીજ પલક પલક;

ગીત હલક હલક, શિશુ મલક મલક.

તથા

"ચાજ પડે ને સૂરજદાદ પોતાને ધેર જાય,
દાદાનું ધર કેવું હશે ! જોવાનું મન થાય"

અન્ય ઉદા જોઈએ :

"કૂવડો તેરી ઝોરામ જોવા હળવા કૂવ થઈએ,
પવનની પુષે બેસીને ચુલો ફરવા જઈએ"

*

“જાગીને જોવું વહેલી સવારે
 આભામાં વાદળ એકે નહિ,
 તરણે તરણે અકળબિંદુ/
 કોણ વેરી ગવું અહીંતાઈ !”

તો બાળકની ચતુરાઈની રચના આપને મર્માણુ હાસ્ય પૂરું પાડે છે. જેમ તે :

“બા કહે : “કોઈ બોલશો નહિ. લાંબો સૂઈ જયો છે.”

બોલ્યો આખો ખોલી : પણ બા ! તુ કેમ બોલી ? ”

બાળકની વાદળ પર ચઢી જગતમાં ધૂમવાની ઠથણ કે પ્રલુઝને તેમજે કરેલી પ્રાર્થના – આ સર્વમાં શિશુભાવ શિશુભોગ્ય બાધામાં લયબદ્ધ રીતે રજૂ થયો છે

‘પીઠુડાં’ એ થોડા મોટાં બાળકો માટેનો ઉછ ગીતોનો સંગ્રહ છે. પહેલું જ ગીત પ્રલુને આવકાર આપતું છે પ્રલું ! આવો આવો આવો – આમ આગ્રહ કરે છે ને અતે કહે છે : ‘નાનકડી અમ આંગળી ગ્રલી, ફરવાને લઈ જાઓ.’ અહીં ચં ચી મહેતાનાં કાલ્યોની યાદ આપાવે તેવાં બાઈ-બહેનના હેતનાં સુંદર કાલ્યો છે, ‘ભોલુ’, ‘ભઈલો’ વગેરે. તેમાંય ‘ભઈલો’ કાલ્ય તો બીજી રીતે પણ ધ્યાનપાત્ર છે છ

“ચકલી બોલે ચી... ચી... ચી...
 ભઈલો હસે ખી... ખી... ખી... ”

*

કબૂતર બોલે ધૂ... ધૂ... ધૂ...
 ભઈલો માગે ભૂ... ભૂ... ભૂ... ”

આમ બાધાકર્મ અને બાલસંવેદના બંને સરસ રીતે એકરૂપ થઈ વ્યક્ત થયેલ છે. કુદરત, ઋતુ, માતા – વગેરે વિશે તો રચનાઓ છે જ ‘અમે’ કાલ્ય આ અર્થમાં થોડી અતિગ ભાત પાડે છે અહીં જુદી જુદી વસ્તુ વેચનાર આવે ને તેની પાસેથી બાળકો શું લે ને તેનું શું કરે તેનું સુંદર આવેખન થયું છે તો ‘લહેરમાં’ કાલ્યમાં ખેતરમાં અનાજ પાકે, તેનાં ફગતા થાય, તેના ગાડાં ભરાય ને તે શહેરમાં જાય – આમ આ આખી પ્રક્રિયા રજૂ કરી છે એમનું કોઈ પણ કાલ્ય લો, શબ્દોની રમજાઈ જમતી હોય, અર્થસભરતા પણ હોય, કોઈ એકાદ ઘટનાય બનતી હોય ને બાળકો આનંદકિલ્લોલ કરતાં હોય ! આ કાલ્યો બાળકોનું શબ્દબંધોળ સમૃદ્ધ કરી દે તેવાં છે. જેમકે, ધબડિયાં, છબડિયાં, ફીજફીજિયાં, જીલજિયાં, કટકટ, તટતટ, વગેરે. ‘ઢીંગલી નાચે’માં વાંદ્રિનો કેવા સૂર કાઢે છે તેની રજૂઆત કરી છે “તબલાં વાગે ધન ધન.. ધન, સિતાર વાગે ટીન.. ટીન.. ટીન..” ટૂંકમાં શબ્દ અને નાદ બંનેનું સૌદર્ય અનુભવાય છે ‘નજરે ચડે નહિ’ એ એક વિશિષ્ટ કાલ્ય છે. એમાં ઋતુ, તેમાં મળતી વસ્તુઓ, તેમાં આવતા તહેવારોની વાતો સાંકળી છેલ્લે બાળક/કવિ કહે છે “સમય વહી કાંયાં જાય ! નજરે તો ચડે નહિ” ટૂંકમાં બાધાસૌદર્ય – નાદસૌદર્યનો અનુભવ કરાવી બાળકોને જ્ઞાન આનંદ આપતો આ એક સુંદર બાળકાલ્યસંગ્રહ છે

‘આપણાં પંખીઓ’માં પક્ષીદિદ્દ કરિએ બાળકોને પક્ષીઓનો રંગ રૂપ-આકાર વગેરેનો ખ્યાત આપી, દરેક પંખીની વિશેષતા કાલ્યો દ્વારા સમજાવી છે જેમકે, મોર એ ચાખીય પક્ષી છે કે સારસ પંખીની જોડમાં જો એક મૃત્યુ પામે તો બીજું પણ પ્રાણ છોડે – એમ

માહિતી આપી છે. અહીં ચકલી, કાગડો, કબૂતર વગેરેની તો થોડા ઓછા જોવા મળતાં હીયેડી, મોહુકી, વન-વેલુ, કલકલિયો વગેરે વિશે પણ કાબ્યપરિચય આપ્યાં છે. આવાં કાલો કદાચ આપણને ગુજરાતી બાલસાહિત્યમાં જવલે જ જોવા મળે છે. આ સુગેય રચનાઓ હોવાથી બાળકી માટે વધુ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

પાવલાં ભીનાં ભીનાં - એ તેમનો બાલકથાસંગ્રહ છે. અહીં ચાર વાર્તાઓ છે. લેખકની ભાષા સાફસૂધરી છે. અહીં લેખકે માનવધર્મ, કર્તવ્યપરાયણતા, પ્રામાણિકતા, પુરુષાર્થ જેવાં જીવનમૂલ્યોનો બોધ કરે તેવી વાર્તાઓ આપી છે. જેકે તેમનાં કાલ્યો જેવો ઉછાળ-ઉદ્ઘોળ કે જીવંતતા અહીં ઓછાં જોવા મળે છે. પણ એક સાફ ગધનો પરિચય જરૂર થાય છે.

આમ સાચા કલાકાર, કલાધિર વૈષ્ણવ દ્વારા મળેવ આ થોડું પણ સત્ત્વરીત બાલસાહિત્ય ખરેખર બાળકો માટે મનજર અને મનહર સાહિત્ય બની રહે છે. તેમાંથી તેમનાં કાલ્યો તો ખરેખર સુંદર છે આવાં શુદ્ધ બાલભોગ્ય કાલ્યો આપવા માટે, વયાનુસારી રચનાઓ માટે, કૃતિને અનુરૂપ ચિત્રો આપી પુસ્તકને મૂલ્યવાન બનાવવા માટે, સ્વનામ ધન્ય કરનાર તેના સર્જકને હાર્દિક અમિતાંદન !

૧. શિશુ મલક મલક, ૧૯૯૮, ડિ. ૩ ૧૫; ૨. પીતુડા, ૧૯૯૮, ડિ. ૩ ૧૫, ૩ આપણાં પંખીઓ, ૨૦૦૩, ડિ. ૩ ૧૫; ૪. પાવલાં ભીનાં ભીનાં, ૨૦૦૦, ડિ. ૩ ૧૫.

નવવિકા

નિશિનાયિકા : અનુ. કલાના વેરા, શાહ ૨૦૦૬, જાણુ નવરાં કાંગ્ય મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ પૂરો, રૂ ૧૨૦/- વર્તુળ બાળસાહિત્ય : ધર્મનાનંદસિંહ ચઠોડ, ૨૦૦૪, સેખડ પોટે, ૬૮/૧૦૩, રેસકોર્સ પાર્ક, ચાંકોટ-૩૬૦૦૦૫, પૂ. ૧૭૫, રૂ. ૫૦/- શરૂઆતની વરસાદ : મુનિકુમાર પંડ્યા, ૨૦૦૪, રંગદાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૂ. ૧૪૪, રૂ.૭૦/- એ વાદગાર સાંજ : સ્નોનલ મોટી, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કંપની (સુંબર્ઠ-અમદાવાદ), પૂ. ૬૬, રૂ. ૪૫/- કુલી : મોહન પરમાર, દિતીય-૨૦૦૫, આર. આર. શેઠની કંપની (સુંબર્ઠ-અમદાવાદ), પૂ. ૨૪૪, રૂ. ૧૩૦/- પ્રવેશદાર : દીવાન ક્લોર, ૨૦૦૬, ગુજરાતી સાઈન્ટ્સ પરિષદ, અમદાવાદ, પૂ. ૧૨+૧૪૦, રૂ. ૮૦/- કોલાહલે : મોહન પરમાર, દિતીય-૨૦૦૫, આર. આર. શેઠની કંપની (સુંબર્ઠ-અમદાવાદ), પૂ. ૧૦૬, રૂ. ૫૫/-

કોકશી સાહિત્યના વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર મનોહરચાવ સરકેરાઈ હપ્તાં જ આપણી દર્શેદી ગયા મહેન્ડ પરમારે એસ. એમ. એસથી સમાચાર આપ્યા ને મન બારેક વર્ષ પહેલાંના પણજીના એ અનુવાદ શિબિરમાં પહોંચી ગયું. અનુવાદ શિબિરમાં ખરા અર્થમાં તેમના સાન્નિધ્યમાં રહેવાનું થયું ભોળ્યાબાઈ આવવાના હતા પણ આવી નહોત્રા શક્યા. અનુવાદ શિબિરના તેઓ કોઓર્ડિનેટર પહેલી જ મુલાકાતે મને પાંખમાં લીધો હજો કોકશી કવિતાઓને ચાણી અનુવાદ માટે પચાસેક પસંદ કરેલી. કોકશી તેમની માતૃભાષા ગોવામાં રહે એટલે પોર્ટુગીઝ અંગ્રેજ જાણે જ. સંશોધન માટે પેરિસ રહ્યા એટલે ફેંચ પર પ્રભુત્વ ભગીની ભાષા મરાકી તો ખરી જ પણ મુંબઈમાં અધ્યાપન નિવાસને કારણે ગુજરાતી પણ જાણે પિતાએ કોકશી શબ્દકોશનું ભગીરથ કામ કર્યું તો તેમણે કવિતાના અનેક સંગ્રહો અને બીજા પુસ્તકો આપ્યાં. કેન્દ્રીય અકાદમી, દિલ્હીનું પારિતોષિક મળેલું ને કોકશી સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ રહી ચૂકેલા.

આ બધું છતાં મોટી વાત તો એ કે વિદ્યાનો જ્યાય ભાર નહીં. સહજ બિજીત્વ વિનોદવૃત્તિ પણ એવી જ. આપણા સારસ્વતોને ભદ્રતાના સીમાડા ઓળંગપાં દેખાય તેવી જોક્સ પણ સિતેર વરસે મસ્તીથી કરે અને બીજી જ કષે ગંભીર થઈ અનુવાદપ્રક્રિયામાં શબ્દની છાયા, અર્થચાયા, ભાવચાયા, સંદર્ભો વિશે સૂક્ષ્મતાથી વાત કરે. શિબિરના છેલ્લા દિવસે તેમને ઘરે પ્રેમથી જમવા નોતર્યા તે તેમનું છેલ્લું દર્શન. કોકશી પરંપરા પ્રમાણેની ખાલી અને ગોવાનિઝ રિવાજની પીલી મસ્તી-મજાકબારી વાતોમાંથી અચાનક ગંભીર ચર્ચા યુરોપ અનુભવના અનેક પ્રસંગોની કહેણી-કથા કોકશી; ગુજરાતી કવિતા - ગીતો અને વાતો.

એ છેલ્લી મુલાકાત પછી ય પત્રથી અને ફીનથી નિયમિત સંપર્ક રહ્યો. નાના એવા પોસ્ટકાર્ડમાં ય પ્રેમભર્યા આવિંગન જેવી જ લાગણી નીતરે. ફીન પરની ટૂંકી વાતમાંય બેચાર મસ્ત લસરકા માસ્ટરસ્ટ્રોક લગ્નાવે. થાય કે એંસી વરસે ય ચિત્ત ચીતન્ય જીવનરસમાં હજી તદ્દુપ છે. વાતવાતમાં રિચારસ્ટ્રુલિંગો વેરી દે. માટે જ તો કલ્યાં હશે ને કે વિદ્યાનો સાથેની વાતો એ પણ વ્યાખ્યાન-ઉપનિષદ છે.

એક વાર મેં કહ્યું, “મનોહરચાવજી, મરને સે પહેલે એક બાર ફિક્શન લિખના છે, પર ડર લગતા છે” તો એ પ્રત્યુત્સનમતિ વિદ્યાને તરત જ હળવાશભરી ગંભીરતાથી જવાબ વાળ્યો. ‘ધોશ, ફિક્શન સે ક્યા ડરના ? ડરના છે તો રિયાલિટી સે ડરો’ અને સાર્યે જ કલ્યાનાને પણ પાછી પાડી દે, દબાવી મારે તેવું વરવું વાસ્તવ વધારે ભયાવહ નથી ? કલ્યાના અને વાસ્તવને જુદી રીતે જોવાનો એક ઉધાડ કરી આપ્યો.

વાતવાતમાં ફંસાની વાત નીકળી તો એક પ્રસંગ કલ્યો. એક વાર આપણું તેલિગેશન પેરિસ ગયેલું મહેમાનગરિની પરંપરા પ્રમાણે ફેંચ જતાવાળાઓએ બાસ્તીલનો ડિલ્લો,

નોત્રધમ દેવળ અને એવાં બીજાં ઐતિહાસિક સ્થળોએ તેમની ટુર ગોકરવાની પ્રપોઝ સાથે ગયા ત્યારે આપણા ઉલિગેટ્રસમાંથી કેટલાક બોલી ઉક્ખા . 'We don't want to see historical monuments or old ruins We would like to visit living ruins ' તેમને રસ હતો living ruins એટલે કે જીવતાં ખંડિયેરો જેવી પ્રોસ્ટિટ્યુટ્સમાં । મૌન્યુમેન્ટ્સ - સ્પારકોની વાત સાથે જ વિકાસોની વાત સાંકળી વિકાસોની પલીભે ડાયવોર્સ માર્ગથા આવા જગવિષ્યાત, દંતકથા સમ ચિત્રકારની પલી ડાયવોર્સ માર્ગે ? કારણ પૂછ્યું તો વિકાસોની પલી કહે, 'I don't want to live with monument ' જીવતી વ્યક્તિને બદલે સ્પારક થઈ ગયેલા માસ્ટસ સાથે જીવવાની મજા શી !

છેલ્લો વાત થયે ય વરસેક થયું તભિયત લથડી હતી પણ પ્રાણશક્તિ એ જ હસતાં હસતાં કહે : મારા લઘડતા પગને જોઈ દીકરીને મારી પડી જવાની ચિંતા થાપ છે પણ દીકરીને મેં ધરપત આપી છુ કે 'ધ્યાં લઘડડાતે જરૂર હું પર ગલત જગ્યા પર નહીં પડેગા' અંસી વરસેય ખડખડાટ હસી પડ્યા. પત્રમાં પણ જરીરિત દેહને સંબાળવાની વાત, નેરે ધ્યાં હમારી આજા નહીં માનતે. 'ધ્યાં' બા સકતા હું ઉત્તાપ છિ બસ હે 'આવી તકલીફેમાં ય શરીરમાં મહોરી ઊઠેલા સ્વર્ણ વાર્ધક્ય પ્રત્યે ફૃતાર્થતા હતી. શેક્સપિયરને યંતીને કહે : 'Ripeness is all' - પદ્ધતા જ સર્વસ્વ. સર્વ ખટરસનું પરિષ્ણમન પક્વતામાં-મિષ્ટતામાં થયું હોય તેવા હતા મનોહરરચાવ.

અણદીઠેલી લોમ પર પાંખો વીજાત્તા યૌવન પર તેમને ભારે શ્રદ્ધા એ યુવાનો જ વિકાસના જ્યોતિર્ધરો. તેમના પરાકમ, શૌર્યવીર્ય, શક્તિમાં વિશ્વાસ રાખવો એ આગતી એઢાનો ધર્મ આસંદર્ભમાં રોમન ઠિકિયસની એક કથા ક્રેન પરની વાતચીતમાં કહી. એક પુષ્પન રોમન રોનાપતિ સ્કીપિયોએ ઉત્તર આફિકામાં પ્રદેશો જીતી રોમન સાયાજ્યનો ધ્વજ લહેરાવ્યો. તેના પરાકમની કદર કરવા કેટલાક ડાઢ્યા લોકોએ રોમની સેનેટને સલાહ આપી કે તેને આફિકાના રોમન સાયાજ્યના સૂખા તરીકે નિમણૂક કરી જવાબદરી રોપો. ત્યારે વૃદ્ધ સેનેટરોએ સહેજ ઉપેક્ષાથી કહ્યું : 'He is too young' સ્કીપિયોએ કલીરની અવળવાણી જેવો કંઈક ઉપાલંબલખ્યો ઉત્તર વાખ્યો 'Youth is a defect which is being corrected everyday' - યુવાની એક ક્ષતિ છે જે રોજ સુધ્યરવામાં આવી રહી છે , યુવાનોના શક્તિસામણ્યને પારખવા-પોરસવામાં એ વૃદ્ધ સેનેટરો ઊઝ્ખા ઊતર્યા. મનોહરરચાવ જેવા માટે યુવાની એ ભૂલ ન હતી. કાખ્ય હતી. તેથી જ તો આઠ દાયકા પછીય એ સ્ફૂર્તિવંત ઉમ્ભગથી જુવાનની જેમ જીવી શક્યા. એક પત્રમાં તેમજે લપેલું : 'Years were turned to hours and I became younger Time does not matter if heart keeps young '

તેમજે અનેક કૃતિઓના અનુવાદ કર્યી હશે. મારી નાની કવિતાઓનો અનુવાદ પણ સાથે બેસીને કરવાના હતા અનુવાદપ્રવૃત્તિથી યાક્યા હશે કે કેમ પણ તેમજે લપેલું . 'તર્જુગા કરતે કરતે હી હમારી જિંદગી ગુજર ગઈ જિંદગી હી એક અનુવાદ રી હો ગઈ' મળવાની હંચા તો મનમાં જ રહી ગોવા આવવા સાથે રહેવા આમત્રણ હુમેશાં આપતા : 'જોવા કલ્યી મૌકા મિલે તો જરૂર આના. જરૂર મૌકા નિકાલના' બે વરસ પહેલાં રાજેશ પંડ્યા, મહેન્દ્ર પરમાર અને મિત્રો યુવાસાહિત્યકારો - માટેની શિખિરમાં જોવા-પદ્ધત ગયેલા ત્યારે

મેં સપેતરુ મોકલેલું તેમનો પ્રેમાળ જવાબ તરત આવ્યો. અંતે લખ્યું તું ‘આજ મેરા જન્મદિન હૈ | આપકો યહ ખત ભેજને સે મૈને હી મુજકો તોહ્કા દિયા હૈ |’ મને પણ જાણે લેટ મળી ગઈ

આવો રિલ્ફાજ પ્રેમ હવે કોણ આપશો ? દૂર હતા છતો નશ્ચક જ લાગ્યા બારેક વરસથી મળ્યા ન હતા પણ સંવાદનો લાગણીનો તંતુ તૂટ્યો ન હતો. તેમને રૂ.૩૦.૩ મળવાનો મોકો તો હું કાઢી ન શક્યો પણ તેમણે તેમની કેટલીક કવિતાના હિંદીમાં કરેલા અનુવાદનો > ગુજરાતી અનુવાદ તેમને અંજલિકૃપે .

તમને એક્ષીઓ ગમે છે ?

ઘરમાં પાંજરું ન રાખો

ઔંગણ્ણમાં વૃક્ષો વાવો.

*

તેના શર્ટ પર એક પણ કરચલી નથી

છે બધી તેના ચહેરા પર

*

કાંચથી કાંચો કાઢતો હતો

પણ બીજો કાંચો પણ હદ્યમાં જ રહી ગયો.

*

જ્યારે મારુ ઓરડામાં

ધમાચકડી મચાવે છે મારુ કાળજાળા છોકરાઓ – મારા શાબ્દો

ત્યારે કહું છું

છોકરાઓ, જાવ, બહાર કાગળના ઔંગણ્ણમાં રમો.

લેખો

સેવાગ્રામથી શોધગ્રામ : ડૉ. અભય બંગ, ૨૦૦૬, ઈમેજ પલ્બિકેશન (મુંબઈ-અમદાવાદ), પૃ.૩૬, રૂ ૧૦/- મારું ચિય પુસ્તક. સુરેશ દલાલ, ૨૦૦૬, ઈમેજ પલ્બિકેશન (મુંબઈ-અમદાવાદ), પૃ ૧૬+૩૭૫, રૂ ૨૨૫/- મુકામ શાન્તિનિકેતન લે. પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ અરુણ જોડેજા, ૨૦૦૬, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પૃ ૧૦૪+૧૭૮, રૂ ૧૦૦/- તત્ત્વીકેનોની ભાષા : એક અધ્યયન : પરીક્ષિત જોશી, ૨૦૦૫, આર. આર. શેઠની કંપની (મુંબઈ-અમદાવાદ), પૃ ૧૮+૧૩૮, રૂ ૧૦૦/-

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

અન્યાય-શૈખશ્રા-દંભ-જુલમ સામે તલવાર તંત્રી કવિતા | દ્વારા વ્યાસ

સણગતી હવાઓ : સરૂપ ધૂવ, પ્રકા. સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચ 'હિંગંત', ૮, રૂપોશ સૌસાયરી, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૫૧, પૃ. ૧૭૫, ૧૯૮૫, ૩ ડિઝન્યુ

ગુજરાતી કવિત્રીઓમાં સશક્ત સ્વર છે સરૂપ ધૂવનો. અનુભાવનિક કવિઓમાં પણ એનો સ્વર સૌથી બળવાન અને પ્રભાવક છે તેની પ્રતીતિ એમના તમામ સંગ્રહોમાં આગળ તરી આવે એવા સંવેદનસમૂહ સંગ્રહ 'સણગતી હવાઓ'માં થાય છે. સંગ્રહની કવિતામાં જેટલું દેવત છે તેટલું જ પ્રસ્તાવના 'અગનપંચી'માં છે. એ અનેક રીતે મહત્વની છે. એમાં કવિત્રીના ઘડતરનો છિત્યાસ વણાયેલો છે, પોતાના લોકાભિમુખ વલણ અંગેની ડેફ્ઝિયત છે, એક રીતે એ સ્વાતંશ્યોત્તર ગુજરાતી કવિતાની અનુભવપૂર્ત સમીક્ષા છે, એ કવિતા અંગેના કેટલાક તત્ત્વિક મુદ્દાઓ પજ ઉકેલે છે. સમજણ, પરિપ્રકતા અને આત્મપ્રતીતિનો રણકો એમાં ચંભળાય છે.

"જે હવાઓમાં હું જીવી છું, મરી છું અને પુનઃ પુનઃ જીવિત થઈ છું એ સણગતી હવાઓનો આ દસ્તાવેજ છે." એવા દ્વારા સાથે રજુ પણેલો આ સંગ્રહ પાંચ લાગમાં વહેચાયેલો છે. દરેક વિભાગનું વિગતે નામકરણ થયું છે. પ્રથમ વિભાગ 'બંધ મુઢી : રાજ્ય, સત્તા, લોકશાહી અને હુંએ અજીવાર જેટલી રૂચનાઓ છે. એમાં 'સણગતી હવાઓ', 'સવાર', 'ધોસ્તો' અને 'આપણા હાથની વત' વિષયવસ્તુની પ્રબળ રજૂમાત, સંક્ષમ અભિવ્યક્તિ, દાડકતા અને બંધ્ય-કવાકના કાડુઓથી તરત ધ્યાન ખેંચે છે. 'સણગતી હવાઓ' અનુભૂતિની સરચ્ચાઈ અને આકમક મિજાજને એવી બળવાન અભિવ્યક્તિ આપે છે તે એમાં રહેલી પ્રાસંગિકતા ગૌણ બને છે અને કવિતા પ્રધાન :

સણગતી હવાઓ શરૂ હું હું મિશ્રો !

પથ્યરથી પથર પશુ હું હું હું મિશ્રો !

*

સવારે સવારે શું શરતો ઉચ્ચારુ હંદેલીમાં કરદેતનું ક્રીયત કશું હું,

પછી કાળી ચાતે, અજીવર બનીને, મને પૂછારીથી ક્રશું હું હું મિશ્રો ! (૩)

જનસ્થાન્યની વેદના, અયનની વિષમતા, મજબૂરી અને આત્મધ્યાતક મનોદ્યાનું અહીં આવેશસભર, આધાતક અને પ્રતીતિપૂર્વ સંવેદન કિલાયું છે. આત્મપ્રતીતિની રીતી અહીં કલાત્મક પ્રયુક્તિ તરીકે પજ લેખે લાગી છે. એ જ સંવેદન 'આપણા હાથની વાતામાં મુખર બનીને ઉદ્ભોધનાત્મક રીતે બે વક્ત થયું છે.

ટૂકુમાં આપણને ચોપના, બે પણ્ઠ, પખાળા, પૂજણા બનાવીને

શિંગડે લેરવી દેખાયા છે, મારા સાહેલો ! (૧૫)

અહીં મદારીના ખેલના સ્વર અને ભાષાભંગિ આપણા કાનને સરવા કરે છે, માત્રાસ માણસ મટીને 'ડાલ્યો ડમરો ડાગલો' કે હેવાન બની રહ્યો છે તેની સામે ખુલ્લાખુલ્લો આકોશ કરીને જ કવિત્રી અટકતાં નથી, આ ભૂખી ભૂતાવણ સામાન્ય માનવીને પૂર્ણપક્ષે ઓહિયાં કરી જાય તે પહેલાં શું કરવું જોઈએ તેનો ઉકેલ દર્શાવીને ફૃતિને આદેશાત્મક બનાવે છે :

શબ્દ એવી આગ છે કે જરવી જતી નથી,

એટલે તો 'એમના' આ ધમપણાડું દીસ્તો ! (૧૪)

કવિતામાં કવિને શ્રદ્ધા ન હોય તો શોમા હોય ! પૂર્વસ્થુરિઓએ 'ઘણુંક ઘણું ભાંગવા' ઘણ ઉઠાવ્યા હતા, પથ્થરને થરથર ધૂજાવ્યા હતા - તેનું અહીં સહજ સ્મરણ થવાનું 'હવે રામાં સરૂપ સુંદરમુને સામે છે' જઈને 'પૂતળાંને પથ્થરનું નામ દેવાનો નિર્ધાર બન્તા કરે છે તો 'સવાલ'માં મેઘાણી શીલીએ માનવીની હૃદશાનું ગાન કરે છે.

સરૂપને કવિતામાં પ્રાચ - ઝડપક ડેટલાં સહજ છે તેની પ્રતીતિ અહીં ઠેર ઠેર થવાની એ એમના ભાષાપ્રભુત્વનો પરિચય આપે છે. કટક, વંંય, વકતાના કાદુઓ આ કવિતામાંથી સતત ઉઠાવ્યા કરે છે ને કોરડા વીજાયા કરે છે.

બીજો ખંડ ગ્રાસંગિક . ઘણાઓ, દુર્ઘટનાઓ, રાજનૈતિક મુદ્દાઓ અને હુંમાં બાવીસ રચનાઓ છે. પહેલા ખંડની 'સાબર પૂછે સવાલ'માં રજૂઆત કરીક કાવડી, ગાંધીયુગની છાયાવાળી જાણાશે. અહીં 'સાબરમતી પૂછે છે' - માં અસખિત, વેધક, વિવિધ કાદુઓ અને સંદર્ભોથી સમૃદ્ધ વાક્પ્રવાહ દ્વારા વારંવાર ફાટી નીકળતાં કોમી હુલ્લડો અંગે આકોશ બન્તા કરતી આધુનિક કવિની વાણીનાં બળ અને ઓજસ માણવા મળે છે. એમાં પેલા કસબીની સહાઈ કરતાં ખાશમાંથી સીધા નીકળેલા હીરાના પથ્થરની અસલ ભાત પ્રગટે છે. ફૃતિના પૂર્વિધમાં સાબરમતી આમજનતાનું પ્રતીક બની પ્રશ્નો કરે છે, ઉત્તરધમાં પ્રશ્નો સીધા આમજનતાના મુખમાં મુકાયા છે. વિવિધ ક્ષેત્રોના કહેવાતા હિતવ્યાધુઓ - સ્થાપિત હિતો - 'એ લોકોને પુછાયેલા આ પ્રશ્નો મર્મસ્યર્થી છે -

શાના ધૂમાવો છે તમારા નાગ્યા નફ્ફટ કેમેરાને અમારી આંસુ નીંગળતી આખો સામે ?
ધન્ય છે તમને ધુરધયો ! ધન્ય છે !

અમારા ભાગેલા ચૂલ્હા પર કેરિયરની કેક બેક કરનારાઓ ! (૨૪)

વંંય-વકતાના બળવાન કાદુઓ આ કવિતાની એક આગવી લાક્ષણિકતા બની રહે છે. નહિ જનેલા ભગવાનની નહિ નીકળેલી શોભાયાત્રાંમાં ધર્મને નામે પાખંડ આચરતી અને લોકોની અંધશ્રદ્ધાને બહેકાવતી કાચબા અને શાહમૃગોની ઔલાદોની કવિત્રી અટકણી કાઢે છે :

એ લોકોએ આગવા ને પાછવા જન્મોની જલેબીઓ જમાડી જઆડીને
આપજો મો ભાંગી નાખ્યા છે જેણી

આપજો કદીએ બીજું કશું માંગીએ નહિ, કદીએ જાગીએ નહીં ! (૨૭)

સ્યાષ છે કે સર્જક પોતાને આ વંચિતોથી અલગ અનુભવતા નથી. તેથી તાદત્ત્મ્ય એનું રચાય છે કે ઠેરઠેર આકોશ તીવ્રતમ કષાઓ પહોંચે છે. 'હિંદુ મરો કે...; સાહિત્ય-ગૌરનું તરભાસું ભરો' માં એ ચીડ-ગોચ-આકોશ આત્મનિક, મુખર અને ગાળીગતોચથી ભરપૂર રૂપમાં પ્રગટે છે, એમાં સીધું વિક્તિને જ નિશાન બનાવાય છે. 'અકલબ્યના

વારસદ્ધારને' 'એ લોકો'ની ઓળખ તેઓ આવી કરતી બાનીમાં કરતે છે :

તારા જ લાકડામાણી એ લોકો હુંદા બનાવે છે,
પછી અનાથી તારા પત્ર કાપે છે -

અને પછી તને સમજાવે છે કે હુંદાનો તારો છે ! (૩૫)

ચાબ્બા શૈલીની આ અભિવ્યક્તિમાં સતતું એક પ્રકારની પ્રગતિમત્તા, વિદ્યધત્તા, તિર્યક્તા અને ઉદ્દેશ્ય પ્રગટ થતી રહે છે. શ્રમિકોની જિંદગીનું સરવૈયું કાઢતાં તેઓ તું વાસ્તવનું નિર્મભ ચિત્ર આ રીતે આંકે છે.

આપજો ઘર માર્ગથી તારે અમણે બૂલ્લર આપ્યા,

ગરરને બદલે કુભ્યૂટર આપ્યું; (૩૬)

૧૯૮૬માં બાળમજૂર ધારો સુધારો ખરડો રજૂ થયો તે સંદર્ભે રચાયેલી કૃતિ 'બચપન હલાલ - બગ્યા હમારા' જેવી કૃતિઓ માણસીં સમજાય છે કે સર્જકની કરડાકી ઉડા વેદનામાંથી, નરી નફયર્ણના પ્રદર્શનમાંથી જન્મી છે જનમતાંની સાથે જ મજૂરમાં પરિષમતા બાળપણની હુર્દશા કરતી સરકારી નીતિરીતિમાં રહેલી વિડિબના અહીં ખુલ્લી પડે છે :

પછી મણમજા હૂધનાં ખાલી તપોલા ધોઈ વીચણી, ઉધા પાડી જેના પર

માસું મૂસુ, એટાં પગ ધાલીને ઊંઘા જાય છે તારે...

અમને માટે સરકાર માલાપ તૈયાર ચાપે છે કેડબર્સિલ ફાઈવટ્રાર, મેળી,

બુસ્ટ, બોર્ડવિલ, બેકગેન ને જિયનિયાન્ય દૂરદૂસીનીં કાપનાં ! (૩૭)

આ કવિતા માત્ર ડંબ મારવામાં જ ઈતિકર્તવ્યતા માનતી નથી; કશુંક પ્રેરક, પ્રોત્યાહક બણ પૂરું પાડવા માટે પજ પ્રયત્નશરીર છે. 'મશાલ જલશો', 'ચાલોને કાઈક કરીએ', 'હવે નાથશું દરિયો હાથે', 'દુષ્કાળ-૮૭' વગેરે રચનાઓ વિધાયક દિશાસૂચનો છે. અનો હેતુ વંચિતોને શિક્ષણ આપવાનો, અન્યાયના પ્રતિકાર માટે પ્રતિબદ્ધ કરવાનો સમજાય છે. આવ પ્રેરક ભાવબીધમાં વાણી નરમ અને ઠાવકી બને છે

ગ્રીજા બંડ 'જ્યા તો સોચો : પૂર્વજી, સમજાલીનો, બાધાબાજી અને હું'ની કૃતિઓ તથા ભાધાનું પોત આધુનિક મન-મિજાજ અને 'મારા હાથની વાત' સંગ્રહ સાથે અનુસંધાન સાપ્તી જરૂરારો. 'લોહી-ઝાણ જીવ્યા કે દાયકા' પછી દુવિધાગ્રસ્ત, જાતને ફણિશરી નાગરિકા ઠંચા. કુવરીનું અહીં વિસર્જન થાય છે અને મિચાકુવરીનું નવું પાત્ર ઘડાય છે 'છક્કી અનુભૂતિને આકારવા વળી પાછા એ ઓઠાં' જ ઉપયોગી થાય છે. મિચા ઠંચાને પૂછે છે -

'હેઠું' ને દેખાવું અણગ્યું શે ચખવા ?

અવતર જ્યાં કાળ એક 'ધનરૂ' જ રે ! (૩૮)

મિચાકુવરીને અખંડ થવું છે, પણ 'ટેરવાં ટંચાં' પડે છે ! -

ઉછીની હવાઓએ ભૂસી નાખેલા માર ચહેરાને ચીરીને

આજ સુધી વણવપગયેલી વાગ્નીઓની કરપત્વવીના

વાદરિક સેકેતોથી કડારવું છે એક આખેભાખું

સ્વરૂપ

નમશિખ આખા અખંડ થઈ જવાના આ સપનારે

શુદ્ધ પર ચડાવીને બેસું છુ.

સ્ત્રીય ઓન કરવાની જ વાર છે.

પણ...

આને-આને-આને જ કહે છે આ લોકો ટુનિકેટ પાલ્ભી (૮૭)

પંગુતા-વંધ્યતાનો અનુભવ અહીં સચોટ રીતે બજ્જત થાય છે. એક વાપક છલનાની અનુભૂતિ 'કૃષાં સુધી રામાં પણ અભિવ્યક્તિની તાજગી, ચોટ અને ચમત્કરિ સાથે પ્રગતી છે.

કવિનો જાત સાથેનો, શબ્દ સાથેનો સંઘર્ષ - કવિતાનું મિથ્યાત્મ - 'ઉટબાઈની બોધકથા યાને કવિની કરમકથા'માં અને પછીની કૃતિઓમાં પણ વકવાશીમાં બજ્જત થતો રહે છે -

આત્મપરિખાસ, આત્મતિરસ્કારના મિજાજમાં લખવાની કિયા મિથ્યા બની રહે છે :

લખીએ છીએ... 'લખવું' કિયાપદનો ઉપયોગ કરવા પૂરતુ ! (૮૪)

વિદોહી કવિની છાપ લઈને પ્રગટેલો આ કૃતિઓમાં અરુઢ અને પ્રલંબ શીર્ષકો, વડીલશાહી-દલ-દેખાડા સામેનો રોષ, વિલક્ષ્ણ ભાષા પ્રયોગો, અદ્ધાસ સુધી લઈ જતા વિંબનાના કાકુઓ, ધીર અભિવ્યક્તિ જેવાં આધુનિક કવિતાનાં ઘણાં લક્ષણો વરતાય છે

પૂર્વજો તે કોણ કોણ ?

અહો ! અહો ! ઠેઠ ઉત્તર ધ્યુવથી આવેલા

ને દક્ષિણ ધ્યુવ સુધી દુનિયાને દબડાવતા, ઘોડાને દઢબડાવતા

હજીતા, હજીપતા, હજીવતા, હજીહજીવતા...! (૮૫)

કવિતા કરવા જતાં પૂર્વસૂરિઓને 'પૂછી પૂછીને પાછી' પીધું, 'શબ્દાળુ શામણા' જોયાં, 'હોશે હોશે જીહજૂરી' કરી અને કવિતાને માત્ર 'ઊનની કરામત' બનાવી મૂકી તેનો કવિત્રીને અફસોસ છે અને એ જંજરોને તોડવાની તાલાવેલી છે; જેકે પૂરી તૂટી શકી નથી.

શુદ્ધ કવિતાની ઉપાસનાની લગ્ન અને વ્યવહારજીવનની ભીખણ વાસ્તવિકતા કવિમાંથી કર્મશીલ બનેલાં કવિત્રીને બીસે છે 'કવિ તને કેમ ગમે ?' એવો પ્રશ્ન પૂછતા મેઘાશીની પેઠે કવિત્રી અહીં પ્રોત્પાને પૂછે છે કે સંસ્કૃતિના ધમરોળપતા અડીખમ આધ્યારસત્તબો, માણસજીતની ચરરરરર ઉત્તરડાતી ચામડી, બેચોરે બૂડી મરવાનું આશ્રયસ્થાન કૂવો, લહાકાંડો, હચમચી ઉઠેલી વ્યવસ્થા નામની વિઝ્ઞ - આ બધું 'જોતાં રહેવા, કહેતાં રહેવા, લખતાં રહેવા હું કવિ - છુ તૈયાર ?'

ચોથા ખંડનાં નારીજીવનને લગતાં પરંપરાગત શીલીનાં આડ જીતો બોયાદકરનાં ગૃહજીવનાં ગીરેદેનું સ્વરણ કરાદે છે ચકડરી જમરરીશાં જ્ઞાનીજ જારીનું આ સ્વભાવોક્તિચિત્ર આસ્વાય બન્યું છે.

'પાણી' આ વિભાગની સૌથી વધુ સ્વર્ણક્ષમ રચના છે. અહીં રજૂ થતી નારી તે 'સોનલા હંડોણી ને રૂપલા બેડલું'વાળી જોપિકા નથી એની પાસે તો છે માટીની મટુકી :

નથી જમનાને પદ, નથી નટખદ, ના પનઘટ

માને ગાઉ ગાઉ ચાલી ચાલી પાણી ભરવું છેલું... (૧૧૮)

અહીં દિકરીની આંખે માતાની છવિ અંકાઈ છે 'કૂવાકાંડો'નો ઉપાડ કાબ્યમય છે

એમાં ને બહેનપણીઓના સંવાદરૂપે ગીત વિકસે છે - તો 'અનાદતા'માં બાપુ દીકરી અને માની ઉક્સિ રૂપે માતા પેતીકામમાં મદદ કરતી હોય છતાં પોતે જ બધું કરતો હોય એવો દેખાવ કરતા પિતાને માતા પ્રત્યેના અન્યાય અંગે દીકરી પ્રશ્ન કરે છે માને પણ પૂછે છે કે તે આ અન્યાય કેમ સથ્યો ? કવિનીએ એક સમજશપૂર્વક નારીજીગૃહિનાં કિરણો દીકરીમાં ફૂટતો દર્શાવ્યાં છે

આ વિભાગની સૌથી સં-રસ રચના છે, 'બીજો પગ પણ' : એમાં નારીવાદી વિચાર એક બાળવાતની આધારે ઉદ્ભોધનાત્મક શૈલીમાં સચોટ રીતે ઉત્ત્યો છે સિન્દ્રેલાને ગળખદી પરીકથાની પાંખ કાપીને, આસપણ વીચાપેલા કોશેચામાંથી ત્યાર કાઢી પોતાનો પહેરવેશ પોતે જ વણવા એમાં ઉદ્ભોધન છે નારીયંત્રણાનું દાહ્ક, ફદ્યવિદારક ચિન્ત 'લડાઈ ઉબરની આ તરફ, પેલી તરફ અને... 'માં ઉપસ્યું છે :

શેજે શેજ ગરગડીએ વીચાતી રહી છું બોળગોળ

ને તીજા કિચૂડાટ આથે

ઉરે ઉરે અંદર

અંધારિયા ભમારિયા હવડ ફૂવાને તળિયે

ઠે તળિયે શેકેશેજ

પછાતી રહી છું ને લોછીલુણ્ણા થતી રહી છું શેકેશેજ. (૧૬૮)

ઉબરની અંદર આ દશા છે તો ઉબર બહારની દુર્દશાનોય પાર નથી

જહેરાતી જીસનધોરણોમાં

એક પણી એક મારી વસ્ત્રો

ઉત્પારવામાં આવે છે... .

(૧૫૦)

આ રચનાઓ નાટ્યાત્મક અભિવ્યક્તિથી જીવંત બને છે અલબજા અંતે જગ્ઘુમવાન નિર્ધારને વ્યક્ત કરતાં વિદ્યાનો એમાં સહજ રીતે ગોઠવાઈ જતાં નથી તથાપિ આ રચનાને વિશ્વાળ નારીસમાજને વિશ્વાળ કાળખંડના સંદર્ભો સાથે આવરી લે છે તે નોંધપાત્ર છે

પાંચમો ખંડ : 'આપણા ધાર્થની વાત : સંઘર્ષ એકતા સંગઠન અને કાર્તિ' પૂર્ણપણે વિચારલક્ષી ને પ્રેરક છે. 'હક ન મળો તો જુંટવનો'ની ઉચ્ચ શીખ તેમાં અપાય છે. ભાવિ આશા ફળવાનો, સોનેરી સુખો સાકાર થવાનો શ્રદ્ધાભર્યો ચાચિયારો આપતાં આ જીતો ગ્રામોદારની ગાંધી પ્રવૃત્તિન્યાં ગીતોને મળતાં આવે છે. કાવ્યતતની રીતે બહુ સ્પર્શી ન શકનાચા આ જીતો બહેનો સહેલાઈથી ગાઈ શકે તેવાં, અનુરૂપ ભાષા અને અભિવ્યક્તિવાળાં તથા એક સમૂહના અવાજરૂપે ભાવપ્રાકટય કરનારાં બન્યાં છે. આ નારીસમૂહ પોતાને અગનપણી તરીકે ઓળખાવે છે : 'અમે પંખીડાં આગનાં ને ખાકનાં'

કવિની કહે છે : 'કાર્તિકારી આંદોલનો અને કાર્તિકારીઓ અભિનગર હોય છે, અગનપણી હોય છે' આ આગની દાહ્કતા અર્હી સતત વરતાય છે. તેઓ કહે છે તે રીતે આ કૃતિઓ 'સણગતી હવાઓનો' દસ્તાવેજ બની રહે છે. ઓ સરૂપની આપ-ઓળખ પણ આવે છે.

વિલદ વહે રાગોયો

દ્રુષુ છું શેજ, ત્રણ છું

(૧૧૪)

આમ જુઓ તો, આ કવિતા નરી મુખર અને વાચણ જણાશે જોકે સરૂપ અહીં પારદર્શક છે, પણ ધારીએ એટલાં સરળ નથી અહીં વાસ્તી સતત ભાવાવેશગ્રસ્ત હોઈ ધસમસતા ધોધ પેઠે એક અસ્થલિત પ્રવાહદુરે વહે છે. એના જોશમાં ભાવક સહજ રીતે તણાઈ જાય કવિત્રીનું ધૈર્ય શોષિતોને જાગ્રત કરવાનું, અન્યાયના પ્રતિકાર માટે તૈયાર કરવાનું છે. આ વંચિત પ્રજા અણાન-અભણ ને બોળી છે તેથી બધું સ્પષ્ટ રીતે, ખરા અર્થમાં કોણિયો સમજ શકે તે રીતે વ્યક્ત કરવાની સમજણથી વખાયેલું છે. બાકી એમની પાસે વંગ્ય, વક્તા કે વાગ્વૈભવની મજા નથી. દણાંતો વગેરેનો આશ્રય લઈને કથણે વંજક રીતે કહેવાની ક્ષમતા છે. આ કવિતા માત્ર પ્રચારલક્ષી કે જગ્યાતિવાચક નહીં, ઉશ્કેરનારી - “પાર્થને કહો ચઢવે બાણ” - કહેનારી છે. એનો સંદેશ બધું જડમૂળથી માત્ર નેસ્તનાબૂદ કરવાનો નહીં, જગવાનો - નવસર્જન કરવાનો છે. અહીં સર્જકી સતત રચનાસંદર્ભ આપ્યા છે છતાં સંદર્ભો વિના પણ ધણી ફુલિયો આસ્વાધી બની છે. - એમાં સનાતનનાં તત્ત્વો, કવિત્વનું તેજ પ્રગટ્યાં છે. સરૂપ ડેઝિપ્ટમાં કહે છે તેમ, કહી શકાય કે કવિતા માત્ર પ્રાસંગિક હોય છે; એટલું જ નહીં એક અર્થમાં કવિતા માત્ર પ્રતિબદ્ધ પણ હોય છે. અલબત્ત કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિબદ્ધતા આત્મંત્રિકતાએ તાદૃત્યનું પલ્યું નમાવી દે છે ને તેટલે અંશો તે કવિતાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

સરૂપની અભિવ્યક્તિમાં વિશેષ પ્રકારનાં બલ-ખુમારી-મિજાજ-પ્રગટ્યતા અને વિદ્યાધતાનો સમન્વય થયો છે પ્રબળ ભાવાવેગ અને ભાષાવેગનો અનુભવ આપતી આ કવિતા સ્વૈરપણ રિક્સો છે. એનાં એક વિચારન્તરંગના અનુસંધાનમાં કે વિરોધમાં વલણ/ ઊથલાની રીતે વિચારકૂદકો આવ્યા કરે છે. જેમકે ‘કચ્ચરધાણ’ શબ્દ આવતાં જ ધનિસાદશ્યે ‘ધાણી’ શબ્દ સ્મૃતિમાં ફૂટે; કવિત્રી એને મૂળ વિચાર કે મિજાજ સાથે જોડે અથવા એના સહારે એક વળાંક કે મરોડ લઈ લે. એ સહજ લાગે. અપૂર્વ ભાષાપ્રભુત્વ અને મેધાવી સતર્કતા વિના એ શક્ય ન બને. સર્જકની સર્જનપદ્ધિયાના એમાં સગડ શોધી સકાય. સાંપ્રત સમસ્યા અને વંચિતોની યાતનાઓનું આ બુલંદ નિરૂપણ ભીતરથી ઘોળાઈ-વલોવાઈ - ને આવે છે અને પ્રભાવિત કરે છે.

ફૂલવાડીનાં મહેકતાં ફૂલો | નટવર પટેલ

[ફૂલવાડી : જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ, પ્ર. લેખક, ૨૦૦૪, પૃષ્ઠાં ૩-૫૦]

‘ફૂલવાડી’ના કવિ શ્રી જગદીશ ધાં ભટ્ટના આ અગ્રાઉ ને બાળકાલ્યસંગ્રહી - ‘ઝોરમ ત્યો’ અને ‘પત્રંગિયાં’ બાળવાચકોને મળી ચૂક્યા છે આ તેમનો ત્રીજો બાળકાલ્યસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં કવિએ નાની-સોટી ૪૦ રચનાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. અહીં કવિનું વિષયવૈવિધ્ય ઊરીને આંખે વળાંકો છે વળી બાળપણની ગલીઓમાં ખોવાયેલ કવિનું મન સુદર બાળકલ્યનો લઈ આવ્યું છે કયાંક કવિ પંખી થઈ વિશાળ આકાશમાં વિહય્યા છે, તો ઉમરમાં ઘદા થઈ જવેલા કવિ નાના કિકલા બની ઘદાની સોડમાં સેંતરી જવાનો આંદં પણ માસે છે. બાળકોનાં પ્રીય પાત્રો બિલ્લી, મોરલો, પત્નંગિયું, ફૂતરો વગેરે પરની સહજ

રચનાઓ અહીં મળે છે. ગીતોના આ કવિને ગૈયત્રા સહજ રીતે વરી
છ. આ જુઓ :

‘નાનાં નાનાં બાળ અમે સૌ કાલે ભોગ થાશું

ભારત ભોમની રક્ષા કાંઈ ગીત મજાનાં જાશું (પૃ. ૧૩)

‘કોઈ આપે વરદાન તોભાં કવિએ કલ્યાણોહૃદયન દ્વારા
બાળકની મહેચ્છાને સાકાર કરી છે. ‘બાલુભાઈની જાડી’ જેવાં
રમ્ભૂજ ગીતો બાળકોને સત્તિશૈષ ગમે છે. આવી રચનાઓ
વધારે મળે તેવી અપેક્ષા છે.

ક્યાંક કવિને પતંગિયું વધારું લાગે છે તો ક્યાંક અમને
ભેણો. પણ ગમે છે. કવિ ફૂટારા સાથે પણ રમવા બેસી જાય છે. તો
વળી, આ જુઓ :

‘આંખ મારી જુબે છે ફુદરતના પેલ,

જાહુ શા ખેલ આજે મળતો ના મેળે (પૃ.૩૦)

આમ કહી કવિ અચરજ પણ પામે છે. કવિમાં સમતો બાળ અમની પાસે આવી
રચનાઓ કરવા પ્રેરે છે ને તેથી કોઈ કોઈ વાર સારી રચના પણ મળે છે.

અહીં કવિ ગાંગેત-વિજાનને લગતી સીધીસાદી એક-બે રચનાઓ આપવાના લોભને
રોકી શક્યા નથી. જેમકે ‘બે ગુણ્યા બે’ અને ‘કોણ એનો શૈષ્યક ?’ આવી રચનામાં શાન
મળે, ગમત નહીં. વળી એવી રચનાઓ પરનાં કાબ્યો જામે પણ નહીં. બાળભોગ્ય
રચનાઓમાં કેવળ પદાર્થ, વસ્તુ કે પણ-પંખીનાં વર્ણનો (narration) કરવાથી સારી રચના
ભૂગ્યે જ નીપજે એ માટે રચનામાં કથા-તંતુ હોય, થોડાં ટોળટ્યાં હોય, કલ્યાણોહૃદયન હોય
કે બાળસહજ નિર્દોષ મહ્સૂસ હોય આવું બધું હોય તો તેવી રચના ચિરંજિવ બની રહે.

યાઈટલ-ચિત્ર સુંદર છે, પરંતુ દરેક કવિતાની શરૂઆતમાં જે ચિત્રો મુકાયાં છે તે
બાળવાચકને ગમશે કે કેમ, સવાલ છે ક્યાંક કાર્ટૂન-ચિત્રો છે તે સારાં બન્યા છે. તો વળી
ક્યાંક-ક્યાંક જોવા મળતા જોડલીદીષ આંખને કઠે છે. બિનજુરી શબ્દોની તોડ-મરોડ પણ
બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં ન ચાલે. બાળવાચકો બાળસાહિત્યના વાચન દ્વારા ભાષાજ્ઞાન અને
શબ્દભંડોળ પણ પામતાં રહે છે કવિએ અહીં તળપદ ગામણી શબ્દો પ્રયોજ્યા છે તે સારી
વાત છે, છતાં રગિયું, પૂર્ગિયું, તરણિયું ઔચિત્યભર્ણ કરે તે શીતે પ્રયોજ્યા છે ‘અમાનું’ ‘અમે’
કરીશું કે ‘અમ જા’ રખવું સારું ? ક્યાંક ક્યાંક અંત્યાનુપ્રાસો સહજ લાગતા નથી.

ઇતાં કવિના આ સંગ્રહમાં બાળસહજ રચનાઓ ઘસી છે. વળી પ્રત્યેક રચના જેય છે
બાળકોને વાંચવી ને માશવી ગમે તેવી છે. ફૂલવાડીનાં આ મહેકતાં ફૂલવોને હું વધારું છું

નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ

સર્જનાભિમુખ થયેલા અને સર્જનોત્કર્ષ નવોદિત સર્જકોની લેખન-પ્રવૃત્તિ સતત પાંગરતી રહે એવા ઉમદા હેતુ સાથે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપના દિન નિમિત્તે પમી જુલાઈ, ૨૦૦૬ને બુધવારના રોજ ગુજરાત પરિષદના ઉપકરે 'નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ'નો કાર્યક્રમ ગુજરાત પરિષદ ભવન ખાતે પરિષદ-પ્રમુખ શ્રી બકુલ ત્રિપાઠીના અધ્યક્ષપદે યોજાયો હતો જેમાં આપણા જાણીતા સાહિત્યસર્જકો સહિત સૌ જેટલી સંખ્યામાં નવોદિત સર્જકો અને સાહિત્ય-રચિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

કાર્યક્રમના પ્રથમ સત્રના આરંભે પરિષદના પ્રસારમંત્રી શ્રી અનિલાભુહેન દલ્લાલે ઉપસ્થિતોનું સ્વાગત કર્યું હતું ત્યારબાદ પરિષદના વહીવારી મંત્રી શ્રી રતીલાલ બોરીસાગરે કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધતાં દર મંગળવારે સાંજે નવોદિત સર્જકો બેંગ્યા મળે અને સિદ્ધહસ્ત સર્જકોના માર્ગદર્શન હેઠળ મથ્યમજા કરતાં કરતા કંઈક મૌલિક અને ઉત્તમ લખતા થાય એવો પ્રસ્તુત કાર્યક્રમનો હેતુ સ્પષ્ટ કર્યો હતો ઉપસ્થિતોના સ્વ-પરિચય પછી નવોદિતોની સર્જનયાત્રામાં અગુલિનિંદ્શ બની રહે એ સીતે આપણા જાણીતા સર્જકોએ પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે વાત કરી હતી.

મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર અને પરિષદના દ્રસ્તી શ્રી રધુવીર ચૌધરીએ સર્જન સંદર્ભે આ પ્રકારની શિબિરોની મહત્ત્વાનું સ્પષ્ટ કરતાં સર્જનમાં ઉપકારક નિરીક્ષણવૃત્તિ, સાહસ અને વિવિધ ક્ષેત્રોના અનુભવોની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂકી 'Open to attack'નું સૂત્ર અપનાવવા નવોદિતોને કલું હતું.

વિશેષ ઉપસ્થિતિ દ્વારા નવોદિતોને પ્રોત્સાહિત કરનારા હાસ્યકાર શ્રી વિનોદ ભટે ખડુખડાટ હસાવીને, તો નિબંધકાર-સર્જક શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે 'ફરેક રચના સર્જકની પહેલી જ રચના હોય છે' કહીને નવોદિતોને સર્જનપ્રક્રિયાના પાઠ ભષ્ણાવ્યા હતા.

નાટ્યવિદ્શ શ્રી સતીશ વ્યાસે નાટ્યલેખનમાં વર્કશોપનો મહિમા દર્શાવી દર મંગળવારે નવોદિતોની આ શિબિર માટે પોતાની ઉપલબ્ધિની વાતથી નવોદિતોને હર્ષ પામવાનું કારણ આપ્યું હતું આ ઉપરાંત અનિલ ચાવડા અને તથાગત પટેલ જેવા નવોદિત કરિઓએ પણ પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે વાત કરી હતી.

બીજા સત્રમાં નવોદિતોએ સ્વ-રચિત કૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું, તો ઉપસ્થિતોએ તેમને ખુલ્લા દિતથી નિરદાવ્યા પણ હતા.

કાર્યક્રમના અંતભાગમાં પરિપદપ્રમુખ અને કાર્યક્રમના અધ્યક્ષ શ્રી બકુલ ત્રિપાઠીએ આ કાર્યક્રમના આયોજનમાં સહભાગી બનેલાઓનો અને ખાજર રહેલા સૌનો આભાર માની આ સભાના અનુસંધાનમાં હવે પછી યોજાનારી બેઠકો માટે સૌને ઉમળકાય

પાઠ્યુ હતુ. તા કાવકમના આયાજનમા સહભાગી બનેલા, પણ હજર ન રહી શકેલ
વાર્તાકાર શ્રી કિરીટ દૂધાતનો પણ અત્રેથી આભાર માનવામાં આખ્યો હતો.

પરિષદ્ધના ઉપાયમુખ શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્રકાશનમંત્રી શ્રી ભારતીયહેન ર. દવે,
ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિરના નિયામકશ્રી અને સર્જક શ્રી રમેશ ર. દવે પણ આ પ્રસંગે ઉપરિષિત
રખ્યા હતાં. કાર્યક્રમનું સંચાલન પરિષદ્ધના કોશાધ્યક્ષ શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ પટેલે કર્યુ હતું

- ગેસ્ટવાખી દેવેન્દ્ર પી. (અમ.અ-૨)

આપણો સાહિત્યવારસો

તા. ૧૧-૭૦૬ના રોજ સાંજે 'આપણો સાહિત્યવારસો' અંતર્ગત દિવંગત
ગાંધસર્જકોની રચનામાંથી અંશોના પઠનનો એક કાર્યક્રમ શ્રી બદ્ધુલ ત્રિપાઠીની અધ્યક્ષતામાં
યોજાયો. આપણા સાહિત્યની પરંપરાનું પરિશીલન થાય અને સાતત્ય જગતાય, તેમજ સંપ્રતિ
સંદર્ભો અતીતના સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરતા રહીએ એ ડેશુથી આ શ્રેષ્ઠી શરૂ કરી છે એમ
આરંભમાં અનિવાબહેને ભૂમિકા સ્થાપી આપ્યો. આપણા સાક્ષર ગોવર્ધનનામ ત્રિપાઠીની
નવલક્ષ્યા 'ભરસ્વતીયંદ'માંથી આજના પ્રચીદ નવલક્ષ્યકાર રધુવીર ચૌધરીએ અંશોની
પસંદગી કરી અને તે પસંદગી સરસ્વતીયંદ-કુમુદસુંદરીના અંતરસંબંધોને લક્ષ્યમાં રાખી
કરી હતી, એ કારણે પઠન રસપ્રદ રહ્યું. પઠન તાજેતરમાં વિદેશથી સ્વદેશ સ્થાપી થયેલા
દસ્તિ ચૌધરીએ કર્યુ હતું. પઠનનો પ્રવાહ અસ્થાવિત હોઈ શ્રોતાઓને પકડી રાખ્યા હતાં
અમના અવાજની વિશિષ્ટતાથી પણ પઠન-શ્રવણમાં મધુરતા બળતી હતી. શ્રોતાઓ મન
થયેલા હતાં અને આપણા ભૂતકાળના સાહિત્યની દુનિયામાં જાણે પહોંચી ગયા હતાં
શ્રોતાઓની હજરી નોંધપાત્ર બની રહી. ભારતીયહેન દવેએ આભારવિધિ કરી

ઉમાશંકર જોશી જન્મ-જયેષ્ઠ

તા. ૨૧-૭૦૬ના રોજ ભાંજે ઉમાશંકર જોશીના જન્મદિન નિમિત્તે પરિષદ્ધના રા
મિ. પાઠક સભાગૃહમાં કાર્યક્રમ યોજાયો. આરંભમાં કરિની સાહિત્યસૂચિમાં ડેક્ઝિયું કરી
ઉત્સવ મનાવ્યો. તેમાં પ્રથમ પ્રકાશ ન. શાહે ઉમાશંકર જોશીની 'સમાજનિસભત' વિશે
વાત કરી. ઉમાશંકરે આયુષ્યના અંતિમ વર્ષમાં ઈશ્વાવસ્યોપનિષદ પરન્યા આજીવન
અભ્યાસના નિયોગરૂપ જે પુસ્તક આપ્યું અન્ય વિશેષોલ્લોખથી શરૂઆત કરી હતી. ઈશનો
આવાસ અંતે તો આ પૃથ્વી જ છે અને મોકા એ કોઈ પારલોડિક બાબત નથી એ લક્ષ્યમાં
રાખીને જોઈએ તો ઈશ્વાવસ્યની અમની પરિકલ્પના અને સાધનાને સમજવામાં સરળતા
રહેશે. એમનું સર્જક હોવું, જાહેર બાબતોમાં રસ લેવું ને જિનસંપ્રદાયિક અર્થથી
ફર્મચ્યુપ્લિફાઇન્ડ રહેવું આ વંશે મળ્યાને ઈશ્વાવસ્યમુખી અધિતાઈ રહે છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં
એમજે જે શીતે અકાદમીની સ્વાયત્તતાની તાકીદથી માંડીને દ્વારા સાહિત્યના વિશેષકરૂપ
સર્વનામાં લખવાની તાત્ત્વાત્ત્વી પ્રગટ કરી તે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા જેમાં અનુસ્થૂત
છે એવી નવી દુનિયા માટેની અમની નિસભત ઘણવે છે. આપ પ્રકાશ શાહે વ્યાપકપણે
કરિની સમાજનિસભતને બિરદાવી. બીજા વક્તા લોળાભાઈ પટેલે ઉમાશંકર જોશીની
ગીતકવિતામાં કેવી રીતે કરિની પ્રતિભા ઉત્તમ ઉન્નેષ પ્રકટ કરી રહી રહી નથી તે ઉદ્ઘાટનાની
સાથે જણાવ્યું. કેટલાંક ગીતો જોડકણાં જ રહે છે, તો કેટલાંક સ્ટોન્ટરૂપ ગીતરચનાની

મધ્યાદિત ચિદ્રિ અત્યં તેમજે કવિનાં 'ભોમિયા' વિના, 'ગીત ગોત્યું ગોત્યું' વગેરે ગીતોની પ્રશંસા કરી.

આ પછી શ્યામલ-સૌમિત્ર અને કલાકારોએ ઉમાર્ણકર જોશીનાં ગીતોનું જાન રજૂ કર્યું પહેલા જ જાન 'ભોમિયા' વિના મારે... થી શ્રોતાઓ મુગધ થઈ ગયા ગીતના શબ્દ, ગીતની સ્વરરચના અને શ્યામલભાઈનો કઠ - નજોનો સુંદર યોગ સધાર્યો. પછીનાં ગીતોએ પણ પ્રેક્ષકોને ડેલાબાં 'જુજુરાત મોરી મોરી રે' જાનની પ્રસ્તુતિ પણ એટલી જ પ્રભાવક નીવડી મોરી સંખ્યામાં શ્રોતાઓ હજર રહ્યા હતા બકુલભાઈ વિપાઠીની અધ્યક્ષતા હતી. રાજેન્દ્રભાઈ પટેલ આભાર માન્યો હતો.

*

શ્રી સંચિદાનંદ સન્માન

ઈ.સ્. ૨૦૦૪ના વર્ષના 'શ્રી સંચિદાનંદ સન્માન' માટે શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ અને ઈ.સ્. ૨૦૦૫ના વર્ષના એ જ સન્માન માટે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વરણી કરવામાં આવી છે. બંનેને ખૂબ ખૂબ અલિનંદન.

યશાલક્ષ્મી પુસ્તકસહાય :

યશાંત પંડ્યા પરિવાર તરફથી પ્રતિ વર્ષ અપાતી યશાલક્ષ્મી પુસ્તકસહાય પેટ વર્ષ ૨૦૦૫માં બારોડેલ વાઈબ્રેની, બંધૂકા (જિ. અમદાવાદ)ને રૂ. ૫૦૦૦/-ની કિંમતના પુસ્તકો ઐટ રૂપે આપવામાં આપ્યાં.

*

તા. ૨૬-૭-૦૬થી તા. ૩૦-૭-૦૬ દરમિયાન સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગથી યોજવામાં આવેલા વાચનપર્વનો પ્રારંભ તા. ૨૬-૭-૦૬ના દિવસે થયો રધુવીર ચૌધરી ઉદ્ઘાટક તરીકે અને બકુલ વિપાઠી અધ્યક્ષસ્થાને હજર રહ્યા આ પર્વના સંયોજકો છે સતીશ બ્યાસ અને પારુલ દેસાઈ. ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ શિબિરમાં જોડાયા છે.

*

તા. ૧૧-૮-૦૬ની સાંજે 'આપજો સાહિત્યવારસો' અંતર્ગત શ્રી જ્યંત ગાડીત સ્વરચનાભોમંથી અંશોનું પઠન કરશે.

*

તા. ૨૪-૮-૦૬ની સાંજે પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં જ્યંતિ દલાલ સ્વૃતિ સંધ્યાનું આયોજન કર્યું છે. આ મહાગુજરાત અંદોલનનું સુવર્ણજ્યંતી વર્ષ હોઈ એના વિશેષ સંદર્ભમાં 'જ્યંતિ દલાલની ભૂમિકા' વિશે પ્રકાશ ન. શાહ વક્તવ્ય આપશે. પ્રવીજી પંડ્યા અને મિત્રો જ્યંતિ દલાલના એક એકાંકીની રજૂઆત સાહિત્ય કાર્યક્રમ રજૂ કરશે.

*

રૂ. ૫૦૩૩ માંડીને રૂ. ૧૫૦૦/-, સુધીની રુમ ભરીને જુદ્ધ જુદ્ધ સમયે પરિષદના આજ્ઞાન સભ્યો ધ્યેલા સૌ સરજનોને પરિષદના આજ્ઞાન સભ્યપદની ધરની રુમ રૂ. ૨૦૦૦/-ને ધ્યાનમાં લઈ સ્વેચ્છિક રીતે કરેલી વિનંતીનો બહુ ઉમળકાભર્યો પ્રતિસાદ સાંપડતો જાય છે. આ માટે આભાર અને આનંદની લાગણી પ્રાપ્ત કરું છું આ પ્રતિસાદનું સાતત્ય જણવાનું રહેશે મેરી શક્તા છે.

- ચન્દ્રલાલ બોરીયાભાઈ

જુલાઈ પચ્ચીસમી તારીખ સુધીમાં જેમના તરફથી કણો મળ્યો છે તેમની નામાવકિ નીચે મુજબ છે :

૧. અદિન મહેતા	તીથલ	૨,૦૦૦ ૦૦
૨. યુનુસ કે. બાદુવાલા	મુંબઈ	૫૦૦ ૦૦
૩. કિશોરભાઈ કે. મહેતા	અમરેલી	૭૫૦ ૦૦
૪. વાલ્યિક મહેતા	અમદાવાદ	૫૦૦ ૦૦
૫. જનાર્દન જાની	અમદાવાદ	૧૦૦૦ ૦૦
૬. મનોહર ક્રિષ્ટી	દસા	૧૦૦૦ ૦૦
૭. રમણીક સોમેશ્વર	નાય અંજાર	૫૦૦ ૦૦
૮. ઉમા રાંદેરિયા	અમદાવાદ	૧૦૦૦ ૦૦
૯. નીતિનભાઈ મોડી	નવસારી	૧૦૦૧ ૦૦
૧૦. રમેશભાઈ દવે અને ભારતીબહેન દવે	અમદાવાદ	૫૦૦૦ ૦૦
૧૧. કે. સી. મહેતા	મુંબઈ	૧૦૦૦ ૦૦
૧૨. ચંદેન્દ્ર બી. પટેલ	અમદાવાદ	૧૧૦૦ ૦૦
૧૩. વિમનલાલ ક્રિષ્ટી	અમદાવાદ	૧૧૦૦ ૦૦
૧૪. ભોણપાંચાઈ પટેલ	અમદાવાદ	૧૭૦૦ ૦૦
૧૫. અનિલાબહેન દલાલ	અમદાવાદ	૧૭૦૦.૦૦
૧૬. રતિલાલ બોરીસાગર	અમદાવાદ	૧૮૫૦ ૦૦
૧૭. બીમેશ ભટ્ટ	અમદાવાદ	૧૦૦૦ ૦૦
૧૮. મહીપત અસ. જાજલ	અમદાવાદ	૨૦૦૦ ૦૦
૧૯. પારુલતાબહેન એમ. રાહેદ	અમદાવાદ	૫૦૦૦ ૦૦
૨૦. નિરોધ ડગલી	અમદાવાદ	૧૦,૦૦૦ ૦૦
૨૧. જનક ક્રિષ્ટી	અમરેલી	૨,૦૦૦ ૦૦
૨૨. ડૉ. સુધીર સી. મોડી	અમદાવાદ	૫૦૦ ૦૦
૨૩. જ્યંતીલાલ નાઈ		૧,૦૦૦ ૦૦
૨૪. જ્યંતભાઈ પંડ્યા	અમદાવાદ	૧,૫૦૦ ૦૦

પરબ 'વર્ષ-૧' 'અંક-૨' !

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું મુખ્યપત્ર 'પરબ' ૪૮ વર્ષમાં પ્રવેશે છે. અગ્નાઉ આપને જૂન ૨૦૦૬ તથા જુલાઈ ૨૦૦૬ના અંકો મળ્યા હશે. પરબના પ્રકાશન સંદર્ભે તેના રજિસ્ટ્રેશન બાબત ધોરી ગૂચ ઊલ્લી થતાં તેનું રજિસ્ટ્રેશન નવેસરથી કરવું છે.

સબ-સિવિનાલ મેજિસ્ટ્રેટની અમદાવાદની ઓફિસના આદેશ મુજબ 'પરબ'ના અંકોને કમ બદલાય છે. જુલાઈ ૨૦૦૬થી 'વર્ષ-૧' 'અંક-૧' કમાંક મુજબ 'પરબ' પ્રકાશિત કરવાનું છે. એ રીતે આ અંક (એપોગ્સ્ટ) 'વર્ષ-૧', 'અંક-૨' એવા કમાંકથી પ્રસ્ત કરી રહ્યા છીએ.

ભારતી ૨ દવે (પ્રકાશનમંત્રી)

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ ચાવલ

દર્શક કાઉન્સિલ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપકમે નવલેખક કાર્યશિબિર : સર્જકોની સનિધિમાં

તાજેતરમાં દર્શક કાઉન્સિલ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપકમે વિવેકીતીર્થ કળસાર મુક્કમે ૨ જૂનથી ૮ જૂન દરમિયાન નવલેખક કાર્યશિબિર યોજાઈ આ શિબિરની એક ખાસિયત એ છે કે તેની બધી જ જ્ઞાનબદ્ધારી શિબિરચર્ચાઓને સૌંપી દેવામાં આવે છે.

બપોર પછીની બેઠકમાં શ્રી અશોક ચાવડાએ ચંદ્રકાન્ત શેઠના કાવ્યસંગ્રહ 'પડધા અને પડધાયા વર્ણે' (સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ) પર અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્ય આપ્યું શેઠસાહેબે 'કાવ્યતત્ત્વ' વિશે પોતાની આગવી શૈલીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. હર્ષદાલાઈ વિવેકીએ ગજરાનું સ્વરૂપ અને તેની વિકાસરેખા પર અસરકારક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ચાજેન્દ્ર પટેલે લાભરાંકર ઢાકરની કવિતા પર અભ્યાસપૂર્ણ ઉદ્ભોધન કર્યું હતું. જાણીતા કવિશ્રી સંજુભાઈ વાળાએ 'કવિતામાં લય' વિષય પર કવિની અદ્યાધી વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કિરીટભાઈ દૂધાતે શિબિરચર્ચાઓની વાતાઓ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું. મહેન્દ્રસ્થિત પરમારે ચાજેન્દ્ર શુક્લની કાવ્યસૂચિની પોતાની આગવી શૈલીમાં વૃદ્ધિ કરવી. ચાજેશાલાઈ પંડ્યાએ સ્વ. રમેશ પારેખના કાવ્યવિશ્ય પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. નીતિન વડગામાએ 'મનોજ ખંડેરિયા'ની ગજલોનું પઠન કરી તેની કાવ્યતત્ત્વક્તવ્યને બિરદારી હતી.

ઘયાટોપ ઝડના છાંયડા નીચે ખુલ્લી હવામાં ગોઠવાતી અમારી દરેક સભાની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી થતી. શિબિરમાં દરરોજ સાંજે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ છોય, જેમાં શિબિરચર્ચાઓને પોતાની અદર પડેલી શક્તિઓને ખીલવવાની તક મળતી. કાવ્યપઠન, ગાયન, જોક્સ, એકપાત્રિય અભિનય, નાટક ને એવું તો કઈ કેટલુંય નામ ન નોંધાવ્યું છોય તેને પણ ઓચિંતુ કઈ રજૂ કરવાનું મન થાય અને આવી જાય મંચ પર. આટલી સહજતા ક્ષ્યા છે બીજે ?

શિબિરસ્થળની નજીકમાં જ દરિયાંકિનારો. વાતો બંધ થાય એટલે સંભળાય પક્ષીઓનો કલરવ અને દરિયાનો ધૂઘવાટ સાંજના મુક્તવિહારમાં બાજુના દરિયાકિનારે ફરવા જતા. શિબિરચર્ચાઓની કૃતિઓનું જાહેરમાં પઠન થતું અને તે વિશે ચર્ચાઓ થતી. એક-એક વાતા, એક-એક કવિતા ધ્યાનથી સાંભળી સૌ ઉપયોગી સૂચનો કરતા આરી બાબતોની પ્રશંસા થતી તો નબળાઈઓની પણ નોંધ લેવાતી. અમારી કૃતિ આવા મોટા સર્જકો સાંભળો અને અભિપ્રાય આપે તેનાથી વિશેખ જોઈએ પણ શુ ?

- રમજાન હસ્તિયા

'શબ્દની શક્તિ' વિષે વાતરીલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત 'સાહિત્યસૂચિ'ના ઉપક્રમે ડો. લવકુમાર દેખાઈએ 'શબ્દની શક્તિ' વિષે વાતરીલાપ આપ્યો હતો. સંઘોજક અવિનાશ મદલપાર હતો.

રવિસભા

ગોધરામાં દર રવિવારે નહેરુ ભાગમાં રવિસભા યોજાય છે. જેમાં કવિઓ પોતાની ફૂટિનો પાઠ કરે છે દાટાત્રેય ભણ, પ્રિજ પાઠક, નિલોક મહેતા, તપતસીંહ સોલંકી, મહેશ પટેલ ઇત્યાદિ કવિઓ વૃક્ષ નીચે બેસીને કાવ્યપાઠ કરે છે.

યુવા નવલેખકો માટે વાતરીશિબિર

ગુજરાત રાજ્યના યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના વિભાગ, ગાંધીનગર દ્વારા નિરિનગર સાપુત્રારમાં રટમેથી ૪ જૂન દરમિયાન લેખકો માટેની એક વાતરીશિબિર યોજાઈ હતી જેનું સંચાલન જાહીતા સાહિત્યકાર શ્રી રાધવજી માધડે કર્યું હતું. આર. કે. ચૌધરી અને રાવજીભાઈ પટેલ શિબિરની સફળતામાં ફાળો આપ્યો હતો.

'દિલહર' સંઘવીનું નિધન

કવિશ્રી 'દિલહર' સંઘવીનું ૨૪ એપ્રિલ ૨૦૦૬ના રોજ નિધન થયું છે. વર્ષોથી એ એમની શીરે સાહિત્ય શાખે સંકળાપેલા હત્યા.

ગ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે બે કાર્યક્રમો

ગ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરાના ઉપક્રમે ૨૪ જૂનના રોજ મહેમદ પુસુરું પેદે - 'અગમ'ના બે ઇતિહાસલક્ષી પુસ્તકોની લોકાર્પણ વિધિ શ્રી રમણ પાઠકની અધ્યક્ષતામાં થઈ હતી. 'કેદ્ધિયત-૧'નું લોકાર્પણ અંગીજ ટેકારવી અને 'કેદ્ધિયત-૨'નું લોકાર્પણ હર્ષદ વિવેદીના હસ્તે થયું હતું ત્યારબાદ મુશ્યાયગનું આપોજન થયું હતું. જેનું સંચાલન ચક્ષેપ બાસ - મિસ્કિને કર્યું હતું

માંડલમાં કાવ્યનું ઠન્દધનુ

માંડલની મહાત્મા ગાંધી વિનયમંહિર - શાળામાં અમેરિકાસ્થિત કવિ ઠન્દ શાહના સહયોગથી માંડલમાં વસતા ને આપ્યાનિત કવિઓની કવિતાના પઠનનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. જેનું સંચાલન કવિ શ્રી ધૂની માંડલિયાએ કર્યું હતું. કાર્યક્રમના અધ્યક્ષ શ્રીકાન્ત શાહ હત્યા.

'ભગતસીંહની પત્રસૂચિ' પર વ્યાખ્યાન

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ વિભાગમાં પ્રકૃત્તિ રાષ્ટ્રે 'ભગતસીંહની પત્રસૂચિ' ૫૨ ૧૭ જુલાઈએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

• શું ગુજરાતી પ્રજા આટલી બધી બૂડી છે ?

ધારો કે કોઈ ગુજરાત વિશે કહે કે આ લોકોમાં વિદ્ધાનું પ્રમાણ ઓછું છે તો સ્વીકારી લઈએ, નમિદિ ત્યારે કહેલું કે ભાઉ દાજુ જેવા આપણે ત્યાં નથી કોઈ એમ કહે કે ગુજરાતીઓમાં સંગીત, નૃત્ય, નાટકના ક્ષેત્રે જાણું કશું નથી તો એ પણ સ્વીકારી લઈએ. કોઈ એમ કહે કે ગુજરાતીઓ માત્ર પાસબૂક જ વાચે છે તો એને પણ મજાક તરીકે સ્વીકારી લઈએ. આપણી અપૂર્ણતાઓનો સ્વીકાર કરવો એમાં કશી નાનમ નથી.

એ પણ સાચું છે કે છેલ્લા ઘણા સમયથી ગુજરાતમાં વારે વારે ડિસા ફાટી નીકળે છે પરંતુ એને માટે જવાબદાર કોણ ? માત્ર ગુજરાતીઓ – ગુજરાતી ભાષા બોલતા લોકો ? ગુજરાતમાં જે કોઈ વસે છે તે બધાં ? ગુજરાતમાં ગોધરાઘણના અને તે પછી જે બન્યું તે બનતું જોઈતું ન હતું એનો કોઈ બચાવ કરવાનો ન હોય. પણ આવું વાતાવરણ ફરી ન સર્જાય એ માટે રૌંધે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ પણ એને બદલે ગુજરાતના કેટલાક બૌદ્ધિકો અને અંગ્રેજી પત્રકારોને તો આ ધા દૂઝતો રહે એમાં રસ છે ગુજરાત બહારના લોકો પ્રત્યક્ષ કશી જાણકારી વિના જ ટિપ્પણો કરતા રહે છે, પરિણામે ગુજરાત તો નંક છે એવી છાપ ઊભી થઈ રહી છે

તેમાં છેલ્લે વડોદરામાં બનેલી ઘણના પાછળ કોઈ કારણ હતું જ નથી, પણ લોકોને બહેકાવવામાં આવ્યા. ચોક્કસ ઠિશારે ઉબાડિયા ચંપાયા આ લખનારે તો પોતાના જીવનનો ખાસ્સો સમય વડોદરાના કુખ્યાત પાણીગેટ વિસ્તારમાં ગાળ્યો છે હજુ આજે પણ બધાં સ્વજનો ત્યાં જ રહે છે એટલે આ શહેર વિશે જ્યારે કઈ પણ લખું ત્યારે દૂરના સલામત સ્થળે ‘પરદેશી’ કે ‘પ્રવાસી’ તરીકે રહીને ઘણાઓ વિશે આપું જ પ્રતિભાવ આપનારાઓ-માંનો હું નથી.

અત્યારે આ વિશે લખવાનું નિમિત્ત પૂરું પાણું તહેલકાના કોઈ અકમાં પ્રગટ થયેલી જણેશ દેવીની ગુજરાતીઓ વિશેની એક નોંધી. વડોદરા વિશે, ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ વિશે ભારીભાર ચાગદેખથી ખરડાયેલા તેમના વિચારો જાણીને ભારે અસ્વસ્થતા અનુભવી કદાચ દસ-ભાર વરસ પહેલા આવો પ્રતિભાવ જાણ્યો હોત તો વધારે આધ્યાત લાગત હવે આજે તો ગુજરાત વિશે આવો જ પ્રતિભાવ હોય, ગુજરાતને ભાંડવાની એક પણ તક કેટલાક ના જ ગુમાવે એની દફ પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે પણ પ્રશ્ન એ થાય કે ગુજરાતની પાચ કરોડની પ્રજાએ એવું તો શું બગાડયું છે કે આટલો બધો રોષ, દ્રેષ આપા ગુજરાત સામે ઢાલવવો પડે ?

તેમણે પોતાના લખણની શરૂઆત આ રીતે કરી છે ‘ગુજરાત, ઓછામાં ઓછું, મારી દસ્તિએ, તો અકારો પ્રદેશ બની ગયો છે અને આજા ગુજરાતમાં બહુ ઓછા લોકો સાથે હું સવાદ કરી શકું છું, કારણ કે તેઓ પાયાની કેટલીક બાબતો સમજ્યા જ રૈપાર

ત્યા પણ ફરી શકાય છે. ખાતરી ન થતી હોય તો હમણાં જ જઈ આરેવા પ્રફાર સુરેણ જોખીને કાશમીર વિશે તે ગૌરી રતન પારિમુને પાકિસ્તાન વિશે પૂછી જુઓ. આવી ખોરી છાપે ઉભી કરવા પાછળ પણ કેટલેક અંશે આપણું પત્રકારત્વ જવાબદાર નથી,

આપણને એમ લાગશે કે હવે ગજોરણ આટલેથી અટકશે. પણ ના હતે તેઓ નર્મદા પ્રશ્ન છે છે. ગુજરાતમાં મુખ્યમંત્રી તરીકે ચીમનબાઈ પેટેલ હતા ત્યારથી નર્મદા વિશે ગુજરાતની પ્રજા માનતી થઈ ગઈ છે કે નર્મદા ગુજરાતની જીવાધોરી છે. ઘણી બધા દસ્તિભે ખોટ બંધ નહીં હોવા જોઈએ એ વાત સ્વીકારી લઈએ આજે હવે ભાક્તરાંગતનાં અનિષ્ટે નજરે પડવા માંડ્યાં છે. પણ એ વાત સમજવા બહુ ઓછા તૈયાર છે. મેદા પાટકરને ગુજરાતીઓ નહીં સંભળે. તેથી બંધનું શું? બીજી કોઈ વાત કરવાને બદલે ફરી ટેવીઝે મેદા પાટકરના વિરોધીઓને અને મુસ્લિમ-વિરોધીઓને સાથે મૂક્યા મેદા પાટકરના ગુજરાતપ્રવેશ પર પ્રતિબંધો ન જ પૂરી શકાય. વાણીસ્વાતંત્ર્ય પરના અધિકારો પર તગાપ મારી ન શકાય. બને કે પચાસ વર્ષ પછી ગુજરાતની પ્રજાને નર્મદાબંધનાં અનિષ્ટે અમભાષે પણ ખરાં. મૂળ પ્રશ્ન એ પૂછવો જોઈએ કે શા માટે આપણામાં અનિ બ્યાપકપણે (સમગ્ર વિશ્વમાં) અસહિભૂતાની ભાગ્ય વધી રહી છે. આપણી જહેર સંસ્થાઓમાં, દિવાયીય સંકુલોમાં શા માટે ભાજપીકરણ કે કાંગ્રેસીકરણ થઈ રહ્યું છે. એનું નુકસાન બધાને રહ્યાનું છે. મતના રાજકારણે બધાને ધૂતરાષ્ટ્ર બનાવી દીધાં છે.

એમને એ પણ પ્રશ્ન છે કે આટલા બધા મુસ્લિમો હોવા છતાં અહીં ઉર્દૂ છાપું નથી ગુજરાતના એકેએક મુસ્લિમને ગુજરાતી ભાષા લખતાંબોલતાં વિચારતાં આવડે છે. ભલે કેટલાક જાણીકરીને ડિલીમિશ્રિત ચિત્રવિચિત્ર ભાષા બોલતા કેમ ન હોય? એ જ લોકો જ્યારે ગુજરાતીમાં બોલે છે ત્યારે જાણે તેઓ માતૃભાષામાં જ વાતચીત કરતા લાગજે. એમની દુકાનોનાં પણિયાં પર ભાગ્યે જ ઉર્દૂમાં લખાણ જોવા મળશે, ભલે વિસ્તારો એમના જ હોય, ભલે તેઓ માંસ જ દેચતા કેમ ન હોય! કેશકર્તનાલયમાં પણ તેઓ વધે છે કે અહીં ખુલા (સુન્નત) કરવામાં આવે છે. આવા ખોટ પ્રશ્નો ઉભા કરીને ખરેખર તેઓ શું સિદ્ધ કરવા માગે છે?

તેમને એક સાચી વિંતા એ પણ છે કે ગુજરાત ગંધીજીને ભૂલી ગયું છે. આમો પ્રશ્ન પૂછી શકાય કે ભાગ્ય ગુજરાત? સમાચાર ભણ્યા કે ફાન્સ સાર્ની ભૂલી રહ્યું છે. ગંધીવિચારને જીવંત રહેવું જ પડશે, એને જીવંત રાખવો જ પડશે. નારાયણ દેસાઈ શું કરી રહ્યા છે? જીવંત ગાડીત ગંધીયુગ વિશે એક બૃહદ નવલક્ષ્ય લખી રહ્યા છે. કોઈ કરતો કોઈ ગુજરાતી લેખકે જૂના જમાનાનું પણ ઓહું લઈને મુસ્લિમ શાસનની ટીકા કરી છે? 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' (લે. હરાંગ્રેવિદ્યાસ કાંયાવાળા) ગ્રંથમાં તો મુસ્લિમશાસ્કોએ નહિ પણ અંગ્રેજોએ પ્રજાને પીડી હતી એમ સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે, શાકતસ્પદ્યના હોવા છતાં બાલાશંકર કંથારિયાએ 'આઈને અકબરી', 'મિગ્રે સિક્કદરી' જેવી કૃતિઓનો અનુવાદ આપ્યો. ભાજપ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં બળવત જાની ખોજ, મેમજ કોમોરી, સાહિત્યરેવા વિશે સંશોધન કરી રહ્યા છે. એટલે મુસ્લિમદ્વારા વ્યાપક છે એવું શા માટે માની રહ્યું? ડિફુતરફી કે મુસ્લિમતરફી હોવું એમાં કોઈ અપરાધ નથી, અપરાધ છે કોઈનાય આવા વિરોધી હોવાનો. કોઈનું મૃત્યુ આપણને અપૂર્ણ બનાવે છે એવી જીવીન ઊની વાત

કેટલી બધી સૂચક છે ! ગોધગ અને ત્યાર પછી જે હિસ્સા ચાલી એનાથી વધિત થઈને 'એતદ' (એપ્રિલ, ૨૦૦૧ તે અંક બહુ મોડો પ્રગટ થયો હતો એટલે આવી વિચિત્ર તારીખ છે)માં સંપદકીય લેખ લખ્યો, જેના પર ગુજરાતના બૌદ્ધિકોનું ધ્યાન બહુ ઓછું ગયું હતું એ યાતનાપર્વ હતું, એમાંથી બે વાર્તાઓ લઈને બહાર આવ્યો.

હુદે તેમને એક બીજો પ્રશ્ન પૂછીએ ગજોશ દેવી ધારો કે મહારાષ્ટ્ર કે બંગાળમાં રહેતા હોત તો તેઓ ત્યાંની પ્રજા વિશે આ પ્રકારનું લખી શકત ખરા ? ગુજરાતમાં રહીને તેઓ આવું લખી શકે છે એ જ ગુજરાતીઓની ઉદારતા અને સહનશીલતાનું પ્રમાણ નથી ? ખરેખર તો એવું લાગે છે કે આવા બૌદ્ધિકો જ કોમી સંઘર્ષના પ્રશ્નને સળગતો રાખવા માગે છે. ગુજરાત ક્યારેય પ્રાંતીય અભિમાન ધરાવતું ન હતું અને આજની તારીખે પણ એનામાં પ્રાંતીય અભિમાન નથી. શું દેવીજી એવું ઈચ્છે છે કે ગુજરાત પણ એવું રાજ્ય બને ? ગુજરાતના માનીતાજાસીતા કવિ ઉમાશંકર જોશીએ તો ઉલટબેર ગાયું છે : એ તે કેવો ગુજરાતી જે હોય કેવળ ગુજરાતી ? ગજોશ દેવી તો તુલનાત્મક સાહિત્યના બહુ મોટા વિદ્યાન છે. તેમને જાણ છે કે ગુજરાતે બીજે બધીથી કેટલું બધું અપનાવ્યું છે ! સંસ્કૃતાઓ તો આ જ રીતે સમૃદ્ધ થતી હોય છે. ગુજરાતે તો કૃષ્ણકનેયાને પણ જરૂરી જામા પહેરાવી દીધા છે. હજુ સુધી તો આ વાધા બદલવાની કોઈએ ભલામણ કરી નથી.

તેમની આ નોંધ ધ્યાનપૂર્વક વાંચીએ તો એક બીજી હકીકત ધ્યાનમાં આવશે. તેમજે ક્યાંય પણ 'આપણા ગુજરાતમાં' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો જ નથી. દાયકાઓથી ગુજરાતમાં રહેતા હોવા છતાં તેઓ પોતાની જાતને ગુજરાતના કહેવડાવવા તૈયાર નથી ! ગજોશ દેવી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પોતાને અંગજો એટલે કે તેજગઢ બોલાવવાના છે. તેમજે આદિવાસીઓ માટે ઘણું સારું કામ કર્યું છે એની ના પાડું તો હું નગુજો પુરવાર થાઉ. વાસ્તવમાં તો જો તેઓ આવા વિચારો ધરાવતા હોય તો આ 'દ્રેષ્ટીલા' ગુજરાતીઓને બોલાવવા જ ન જોઈએ. તેઓ સ્વાગતપ્રવચનમાં ગુજરાતીઓને આવું બધું સંભળાવશે મને પરિષદની એક બેઠક માટે આમંત્રણ છે પણ ગુજરાતીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હવે આ યજમાન સામે ડેવી રીતે ઉભો રહ્યું ? મને ખબર નથી કે કેટલા ગુજરાતીઓ દેવીજના લેખ વિશે જાણે છે ? જાણ્યા પછી તેઓ પ્રતિભાવ આપશે ? પરિષદનું વલણ કેવું રહેશે ? ગુજરાતી સાહિત્યકારો મરાઠી કે બંગાળી સાહિત્યકારો જેવા સ્વમાનના આવા વિચારો જાણ્યા પછી હું તો ત્યાં જવામાં ભારે સંકોચ અનુભવું મરાઠી કે બંગાળી પ્રજા તો વિરોધ કરવાની સાહિત્યકારોને પણ ફરજ પાડે. કદમ્બ મારી જેમ ઘણ્ણા સાહિત્યકારોની લાગકી ન પણ ઘવાય કોઈ એમ પણ કહી શકે કે હું વધુ ભાવક બની ગયો છું. કેટલુંક તો સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવું જોઈએ. આવું બધું તો ચાલ્યા કરે આપણે શું કામ ભૂડા બનવું ? મને તો મારો અંતરાત્મા કહે છે કે આજા ગુજરાત અને ગુજરાતના લોકો વિશે આવો અભિઆય ધરાવનાર યજમાન હોય તો ત્યાં ન જઉ ભલે હું એકલો પડી જઉ.

આપણા સૌના ઉત્કર્ષ માટે ઘણે મોરચે લડવાનું છે. શાસકો તો પ્રજાના વર્ગોને એકબીજા સામે લડાવતા જ રહેવાના, માત્ર શાસકો જ નહીં, બીજા ઘણા બધા શાસકો છે જે શ્રીપદ્યારિક શાસકોને કઠપૂતળી બનાવી રહ્યા છે. આ બધા વિશે ચર્ચાચોચ માડવાની

જીરું નથી ?

અને છતાં મારા જેવો એક સરેરાશ ગુજરાતી તો ઠચ્છશે કે ગજોશ દેવીને બધા જ પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળે, બધું લૂલીને પણ ગાઈશ, 'તેરી રોજ બને દિવાલી, દિવાલી...'.

૨૫-૬-૨૦૦૬

- શિરીષ પટેલ

*

સોહી સંપાદકશ્રી,

'પરબ'ના જુલાઈન્અંકમાં (પૃષ્ઠે ૮૨) શ્રી સતીશ વ્યાસે, 'જળને પડદે'ની મારી સમીક્ષા (જૂન ૨૦૦૬) વિશે કરેલી પત્ર-ચર્ચા વાંચી નિખાલસ સ્વીકારની કે તાર્દીક પ્રસ્તિવાદની કશી તૈયારી ન હોવાથી સતીશભાઈ નર્સિ અતાર્દીક બચાવમાં સરી પડ્યા છે - ને મૂળને જરાય અડ્યા કિના જાડી પ્રતિક્રિયા આપી છે - એટલે જ આ પત્ર બાકી તો, સમીક્ષા જ પર્યાપ્ત હતી.

'ક્યાં છો કાન્ત ?' એ તો મને એક ભાવક તરીકેની ખોજમાં મળેલી નિરાશાનો ઉદ્ગ્રાર છે અને એ, ભજવાયેલું જોયા પછી અને એમનું પુસ્તક વાંચ્યા પછી કરેલો છે - એમાં 'પૂર્વગાળા' એમજો શી રીતે જોયો, એ આશર્ય ! 'વાલ્મીકિ... ભવભૂતિમાં મૂળ ચાન ન જ હોય' એ એમનું તુલના-દસ્તાવેજ-પણ અસંગત છે. કાન્ત myth ન હતા, કેટલું વર્ષો પહેલાં અહીં હૃપાત હતા - જેમની સતીશભાઈએ ખોટી લખેલી જન્મતારીખ સુધારવી પડી છે. એટલે કે આ ચારિત્રનાટક છે.

નાટક સાહિત્યનો પણ પ્રકાર છે એ, સતીશભાઈને કહી, હવે કઈ નવેસરથી રિદ્દ કરવાની બાબત નથી. અમે તો, બોળપણના માર્યાં, એમ સમજુઓ છીએ કે, 'નાટ્યપત' તો એ કે જે હિંદુસ્કિના હ્યાપમાં હોય ને જે એની પેન્સિલનો સંલાર પામી હોય; અનેક વાચકોના હ્યાપમાં (અનેક પ્રતો રૂપે) મુકાયેલી ને વંચાતી નાટ્યકૃતિ એ 'સાહિત્યકૃતિ' પણ ગુણ્ય. ને એને એ રૂપે વાચવાનો - માન્યવાનો ને નાન્યવાનો હક ભાવકને છે. પણ ચાલોને, સતીશભાઈ કહે છે એમ માત્ર નાટ્યપત જ કહીએ - પણ એથી, એની સમીક્ષા કરવી એ 'શૈલીસુખ' થઈ ગયું, એમ ? મેં તો ભજવણીની વાત પણ કરી છે ને એમાં શું સાંદું છે ને શું નાટ્યરૂપ નથી પામતું એ પણ બતાવ્યું છે. વિચાર નાને ભાષ્ય જેવા (જુઓ : 'સારસ કહેતાં કમળા' વગેરે) અને વળી નવલકથા-નિબધનાં દર્શનો જેવા (જુઓ : 'ચંદ્રનું મહિમાં પ્રતિભિંబ પડે છે ને જાણો... કોઈ કરિશી સૂરસરિતામાં ન સરતી હોય', પૃ. ૧૬ વગેરે) ઝંગાદો (૧) બોલતા પડે એ કેંદ્રું કષેમય ! મેં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, શું આ 'નાટ્યભાષા' છે ? તો આને 'નાટ્યપત'ની પણ સમીક્ષા ન કહેવાપ ? એટલે જ જીયારે સતીશભાઈ વ્યાપક રીતે કહે છે કે 'આપણું નાટ્યવિવેચન દરિદ્ર રહ્યું છે' ત્યારે એ શેર્ઝી લાગે છે.

સતીશ વ્યાસ કહે છે કે, 'ક્યાં છો કાન્ત ?' કહેવાને બદલે મારે 'આ છે નાટક ?' એમ કહેવું જોઈનું હતું - તો એ પણ, મેં આપ, પરોક્ષ રીતે કલ્યું જ છે. સુશો આજણ બધુંય સ્પષ્ટ શું કરેવું વળી ! સતીશભાઈ, તમે સંવાદ-સંગતિ ન સાચવો, વિવિધ પ્રસંગના નાટ્યનિરૂપણમાં પાત્ર-સંગતિ ન સાચવો, છંદમાં પણલય-સંગતિ ન સાચવો - એ બધું, દખાંતો આપીને લખ્યું છતાં એ 'અભિગમભ'ને 'અનાવશ્યક' ગણવાનો ? એટલે શું નાટક વિશે સમીક્ષા લખનારે કોઈ ખાસ પરવાનો કઢાવવાનો, એમ એમનું કહેવું છે ? ભજવણીની

અને મુદ્રિત કૃતિની પણ કેટલીક આસ્વાધી કષોની વાત પણ મેં કરી છે ને જે અનાસ્વાધી રહ્યું છે તેથી બતાવ્યું છે.

પણ લાગે છે કે સતીશભાઈ એ બધું ‘વાંચી શક્યા’ નથી, નથી વાંચી શક્યા....

છંદની વાત તો, ન કરીએ તો સારું – એટલા બધા લયગ્રહજના પ્રશ્નો છે. ‘સુધારેલો અનુષુપ’ મને મળ્યો છે (જૂનની શરૂઆતમાં, જ્યારે સમીક્ષાં છપાઈ ગયેલી.) – એમાં લયના ખાડા પૂર્યા છે. કોઈની સહાયથી હશે, કેમ કે નહીં તો પહેલેથી જ આટલા બધા ખાડા ન રહ્યા હોત. ને વળી ખાડા બધા જ પુરાયા નથી. જેમકે જેસ ને પાઘડી કાઢું, ત્યારે ગણવો માંબિલો’ (પૃ. 2) અધોરેખિત ચરણ-રમાં (ને પછી ચરણ-જ્યાં પણ) છંદ તૂટે છે. ‘દીજો એક કહું કિસ્સો નર્મદા સગર્ભી હતાં’ (પૃ. 12) ‘સગર્ભી’ શબ્દમાં સતીશભાઈ ‘જાને લઘુ ગણે છે ! એટલે કે તેઓ લિપિથી છંદ ઓળખે-લખે છે, ઉચ્ચારણ-શ્રવણથી નહીં !

મને તો એમ કે સતીશભાઈ, કાન્તનાં બીજાં પત્ની નર્મદાએ ઝીડુસનો અનુવાદ કરેલો કે કેમ એવા મારુ સંદેહનો સાધાર ઉત્તર આપશે, મને એમ કે પુનઃ ધર્માન્તર વખતના કાન્તના વલખનો કોઈ પ્રતીક્રિકર ખુલાસો એ આપશે. પણ એ તો ન જ થયું.

સ્પષ્ટતાને નામે ચર્ચાપત્ર દ્વારા એમણે જે દોદળાં ચણતર કર્યા તે ન કર્યા હોત તો ‘સ્વસ્થ’ વ્યક્તિ હોવાની એમના વિશેની મારી છાપ કાયમ રહી હોત. જેર.

વડોદરા : ૧૬ જુલાઈ ૨૦૦૬

– રમણ સોની

અદશ્ય, કલા જ્યાં સુધી એની શિક્ષણકાર્યતાને લાગેવળું છે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનથી આ પ્રમાણે લિન છે કે એની શક્તિ માત્ર આદાનપ્રદાન થઈ શકે એવાં તથ્યો ઉપર જ આધ્યારિત નથી, પરંતુ એવી મનોભૂમિ ઉપર પણ, જેને કેળવવી પડતી હોય છે. કલા એ પ્રપલપૂર્વકના વિચારવ્યાયમથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી તેમજ માત્ર વક્તવ્યની સ્પષ્ટતા થઈ સમજાવી શકતી નથી. કલા એવી શક્તિનું સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય પરિણામ છે જે પેઢી દર પેઢીના મનસમાં જે વિકસાવી શકાય છે અન્યથા નહીં, અને જેમ ઠિન્ડિય પ્રણાનો વિત્તિભિત્તિ ગતિથી વિકાસ થતો રહેતો હોય છે એવી જ ગતિઓ વિકસતી સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કલા સંહસ્ય સજીવન થઈ ફૂટી નીકળે છે.

જ્યોતિ રસ્કિન [કલાવિદેશક, સમાજ-આલોચક, ઈ.સ. ૧૮૧૮-૧૯૦૦] (અનુવાદ : કુખ્યાદિત્ય)

‘અનિયત અંગે જ્યોતિ રસ્કિન’ (સંપદક : જ્યોતિ રીતાનવર્ત).

યુનિવર્સિટી પ્રેસ ઓફસ વર્કિનિવા, શાલોટવિલ, ૧૯૭૭

આ અંકના લેખકો

અનિલ દવાલ	: ૩૪, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ઉભા ચંદ્રશેખર	: 'મિતાલી', સદ્ગ સોસાયટી પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ડે. જે. વાળા	: 'ચાંદિંદિર', શ્રી જલારામ કો-ઓપ. હા. સોસાયટી, દેલવાડા રોડ, ઉન્ન.- ૩૬૨૫૬૦
જિતુ ભોડી	: ૧૬, જિતેન્દ્રપાઈ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
Dr. Jyotindra Jain	: 110, Uttarakhand, Jawaharlal Nehru University, NEW DELHI-110067
દ્વારા વ્યાસ	: ૩૫/ચે, રામકૃષ્ણનગર, સેટેન રોડ, વ્યારો-૩૬૪૬૫૦
નાનવર પટેલ	: ૪૮, સનારિલે રોડ-હાઉસ, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
પ્રકુલ્તિ ચાવા	: ૩, ચાંભહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમણામ- ૩૮૨૧૫૦
Preetam Lakhani	: 65, Falcon Drive, West Henrietta, NY : 14586, U.S.A.
બુકુલ ત્રિપાઈ	: ૮, નિવાર કોલોની, સેન્ટ એવિયર્સ કોલેજ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
મનસુખ સલ્લા	: સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રેમચેન્નાગર રોડ, અમદાવાદ- ૩૮૦૦૧૫
ઘોશ દવે	: C/O. ડૉ. ગોપાલ વ્યાસ, બે/૮, કિરણ સોસાયટી, રેસકોર્સ, ચાંકોડ- ૩૬૦૦૦૧
ઘોશ જોધી	: કે/૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપાર્ટમેન્ટ, અખબારનગર સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
ઘોશેશ મેકવાન	: સી/૪, સનશાહીન એપાર્ટમેન્ટ, પોલિટેકનિક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
રત્નલાલ સથવાર્ય	: 'શુક્રન', રેસિડન્સી, ડી/૩૦૩, સહજનાન્દ ડોમ્પલેક્સ સામે, ન્યૂ સીઝ. રોડ, ચાંદપેઠ-૩૮૨૪૨૪
રમણ ચોની	: ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, વાગોસનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
રતીન્દ્ર પટેલ	: ૧, પુનિપનધાર, સર્જન સોસાયટી પાસે, મોદીબંગલા, અઠવાલાઈન્સ સુરત-૩૮૫૦૦૭

લાલશંકર ટાકર	: એ/૨, કેપિટલ કોમર્ચિયલ સેન્ટર, સંન્યાસ ભાષ્રમ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬
શિરીષ પંચાલ	: ૨૩૩, ગાજલક્ષ્મી સ્વીચ્છાપટી, જૂના પાદગ રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	: એફ/૩૧, નંદનવન, ઉ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
સતીશ વાસ	: રો-હાઉસ-૭, અભિલાષા કોમ્પ્લેક્સ, આનંદનગર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
સંકળાંગદ પટેલ	: ૧૧, પંચવટી એપાર્ટમેન્ટ, બાળયોદય બેંક પાસે, રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦
હરિષ્ઠ પાટક	: પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭
હરીશ મીનાશ્રુ	: 'સુમિરન', હ/એ, સૌરભ, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫
આશ્રિષ કથરિયા (ઝ્યાવરશ)	: બી-૧/૧૦૩, સ્વતંત્રતા-૩, રજવાંદું હોટલ પાસે, જીવરાજપાઈ,
	અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧

પ્રવાસ

અમેરિકા પ્રવેશ : દિલ્હી પટેલ, સુરતા મહેતા, ૨૦૦૫, રંગઢાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૂ.૨૦૮, રૂ ૧૦૦/- રિવોઝન : વર્ષા અડાલજા, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કિપની (સુબઈ-અમદાવાદ), પૂ.૮+૧૧૪, રૂ ૧૦૦/- ગગનપથગામી : જ્યોતસા તન્ના, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કિપની (સુબઈ-અમદાવાદ), પૂ.૧૧૪, રૂ ૭૦/-

૧૧૨૫

વારસી ક્રોયલ : (એકાંકી) વર્ષા અડાલજા, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કિપની (સુબઈ-અમદાવાદ), પૂ.૭+૧૫૮, રૂ ૮૦/- મહોર્ણ ઘણા રહેરાં : રાજું દવે, આર. આર. શેઠની કિપની (સુબઈ-અમદાવાદ), પૂ.૧૧૫, રૂ ૮૦/-

પ્રક્રિયા

જોપીયદ-ભરથરીની વારતા : ડૉ ભગવાનધાર પટેલ, ૨૦૦૫, શિવશંકર જોશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, સુબઈ, પૂ.૫૬+૪૬૦, રૂ ૨૫૦/- ઉત્તર બુજુચતની કહેવતી : ભરત ક દવે, ૨૦૦૫, પ્રકાલ ભરત ક દવે, પાટક્ષે પૂ. ૧૪૮, રૂ ૧૦૦/-

ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન

(અધ્યયન અને સંશોધન પ્રતિષ્ઠાન)

એમસ્ટી બી કોલેજ કેન્દ્રસ, ચોપાટીની સામે, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૮૫૦૦૧

૧	નવલગ્રથાવાલી, ખડક ૧	નવલગ્રથ લક્ષ્મીરામ પેર્ઝા	રૂ ૩૦૦
૨	દ્વારામકૃત કાવ્યસગ્રહ	સ. કરિ નર્મદાશકર	રૂ ૩૨૫
૩	શ્રીમદ્ ભગવત્ દશમસ્કર્ણ (કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ અને સુદર મેવાડકૃત)	સ. કરિ નર્મદાશકર	રૂ ૩૦૦
૪	નાગર સ્ત્રીઓમા ગવાતા ગીત	સ. કરિ નર્મદાશકર	રૂ ૧૨૫
૫	ઉમર ખયામની રૂલાઈઓ (સસ્કૃત સમેત કેટલાક બહુભાષી અનુવાદોનું તુલનાત્મક અધ્યયન)	રમેશ મ. શુક્રા	રૂ ૭૫
૬	સૌધાર્દ	વિષ્ણુપ્રસાદ ર. નિરેદી	રૂ ૧૫૦
૭	સાહિત્યસંસ્કર્ષ	વિષ્ણુપ્રસાદ ર. નિરેદી	રૂ ૧૫૦
૮	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	મદ્દિલાલ ન. દ્વિરેદી	રૂ ૧૫૦
૯	વસ્તંધમીનું વિદ્યામધુ	જ્યાન પાઠક	રૂ ૭૫
૧૦	મહેતાજી દુર્ગારામ મણારામ જીવનચરિત્ર	મહીપતરામ નીતકઠ	રૂ ૧૨૫
૧૧	સવિતાની કવિતા સવિતાગૌરી	સ. રમેશ મ. શુક્રા	રૂ ૬૫
૧૨	કાકા ડાલેલકર જીવન અને સાહિત્ય	જ્યાત પટેલ	રૂ ૧૫૦
૧૩	ભાષાસંશોધન	કંપિતાલ જ. બાસ	રૂ ૧૨૫
૧૪	શિક્ષણ અને સસ્કારની સમસ્યાઓ ભાગ ૧ રૂ ૨ ફુજવિધારી મહેતા	રૂ ૧૦૦	
૧૫	સગાથ	ફુજવિધારી મહેતા	રૂ ૭૫
૧૬	સોળમી સદીનું સુરત	મોહન મેઘાશી	રૂ ૧૫૦
૧૭	સતરમી અને અદારમી સદીનું સુરત	મોહન મેઘાશી	રૂ ૨૦૦
૧૮	જે કોઈ પ્રેમ અશા (દ્વારામનાં પદ્ધો)	જગદીશ શાહ	રૂ ૬૫
૧૯	શાસ્ત્રી દિનમશીશકર	મોહનલાલ પ. દવે	રૂ ૭૫
૨૦	ગૌડપાદકારિકા	અરવિંદ જોશી	રૂ ૧૫૦
૨૧	ઉત્તરગીતા	અરવિંદ જોશી	રૂ ૧૨૫
૨૨	સાખ્યકારિકા	અરુણચંદ શાસ્ત્રી	રૂ ૧૦૦
૨૩	સૂક્તસુધ્ય નિરૂક્તપરામર્શ	રતીલાલ જાની	રૂ ૭૫
૨૪	Saraswatichandra A Critical Estimate	R. I. Patel	રૂ ૫૦
૨૫	Savitri as an Epic	V S Navalkar	રૂ ૫૦

- વિતરણ વળતર ૨૫ %
- એક પુસ્તકની પાચ કે તેથી વધુ નકલ પર વળતર ૨૫ %
- એક હજાર કે તેથી વધુ રુમની ખરીદી પર વળતર ૨૫ %
- ત્રણ હજાર કે તેથી વધુ રુમથી ખરીદી પર વધુ વળતર વિચારી રકાશે.
- ખરીદી રોકાની અધ્યાત્મા કીડીયો કરવાની રહેશે.

રમેશ મ. શુક્રા, માનાર્ડ નિયામક
ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત

અમર બાળસાહિત્ય

(૧) વાર્તા લો, કોઈ વાર્તા લો (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- મોહનભાઈ પટેલ
(૨) છોકરા રે ! વાર્તા આવી (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- મોહનભાઈ પટેલ
(૩) ચટપટી વાર્તાઓ (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- મોહનભાઈ પટેલ
(૪) લો, કહુ વાર્તા (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- મોહનભાઈ પટેલ
(૫) વાતાઓનો ખજાનો (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ) - ડૉ એસ ડી મુલગાવકર	
(૬) વિકાસ સુખોઘ બાળવાતાઓ (૧ થી ૭ ભાગનો સેટ) - સી કે સપટ	
(૭) ચતુર બીરબલ (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- ભાલ્કરભાઈ ભકૃ
(૮) પરીઓની વાતો (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- ભીખાભાઈ સુધાર
(૯) રસપ્રદ બોધકથાઓ (૧ થી ૬ ભાગનો સેટ)	
	- ભીખાભાઈ સુધાર અને ધોગેશ જોધી
(૧૦) અરેબિયન નાઇટ્સ (૧ થી ૮ ભાગનો સેટ)	- ભીખાભાઈ સુધાર
(૧૧) મહાકાવ્ય મહાભારત (બાળકો માટે)	- જેમિનિ શાસ્ત્રી
(૧૨) મહાકાવ્ય રામાયણ (બાળકો માટે)	- જેમિનિ શાસ્ત્રી
(૧૩) રામાયણના અમર પાત્રો (૧ થી ૪ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૧૪) મહાભારતના અમર પાત્રો (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૧૫) પચતત્ત્ર (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૧૬) દિતોપદેશ (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૧૭) ઈસપનીતિ (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૧૮) તેનાલીરામ (૧ થી ૬ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૧૯) મુલ્લા નસરુદ્દીન (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૨૦) વિકભ-વેતાલ (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી
(૨૧) સિંહાસન બત્રીસી (૧ થી ૫ ભાગનો સેટ)	- ધોગેશ જોધી

ઉપરોક્ત બાળવાતાઓની પુસ્તિકાઓ અંગ્રેજી,
દિનંદી અને મરાಠી ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે

Where knowledge is wealth™

પુસ્તકાવયની શોભા વધારે તેવા પુસ્તકો		
છું અને	(અગત નિબંધ)	૩
બરડાના કુણેર	(કાવ્ય)	-
સૂરજનું સત	(કાવ્ય)	-
માણસ એ તો માણસ	(ચિહ્નનિબંધ)	-
નદીનો ત્રીજો કંઈ	(વાર્તા)	-
સંલગ્ની હવાની પાંચે	(પ્રવાસિકથા)	૫૦
છેલ્લો વળાંક	(કાવ્ય)	૭૫
હરિ ચહ્યા હડકેટે	(કાવ્ય)	૭૫
શીર કવોટ્ટેસે : એક સ્વાધ્યાય (વિવેચન)	૩૫૦	૩૫૦
શૈશવથી સંધ્યા સુધી	(સ્મૃતિકથા)	૫૫
શતાયુવંદના	(ચિહ્ન) પ્રકુલ્પ ચાવલ ઉશોર મહાલા	૩૬
ઠન્નિયા લોજ	(એકાડી)	૭૦
હાનસને અજવાણે	(લખિત નિબંધ)	૭૫
શિખર બેઠા છે સ્પિતપ્રશ્ન	(કાવ્ય)	૧૨૫
ચારિત્રસૌરભ	(ચિહ્નનિબંધ)	૧૨૦
ઉડાન	(કાવ્ય)	૫૦
અપર પ્રલના આલોકમાં	(વિવેચન)	૬૦
પચાંજિત વિજય	(વાર્તા)	૬૦
સમયરેત પર પગલાં	(ચિહ્નનિબંધ)	૬૦
હડે અમાસ નખ વથી છે	(લેકાંકિ)	૪૫
બા એટલે	(અગત નિબંધ)	૧૪
અંતિમ ચાર્ચિ	(વધુનવલ)	૪૨
મન ખોતી તર કાચનાં	(સંવલકથા)	૮૦
નોખાં-અનોખાં	(ચિહ્નનિબંધ)	૨૨
ચારિત્રમુકુર	(ચિહ્ન)	૧૮
નાજુક કાણ	(લઘુકથા)	૩૫
પ્રથીગચીલ સર્જક ન્યાનાવલ	(વિવેચન)	૧૬
ઉભયાન્વય	(વિવેચન)	૧૬
અનુભવનિદ્ર	(સપાદન)	૧૨
શૂણી પર સેઝ	(કરિતા)	૩૫૦ પાઠક

તમારો ઓર્ડર મોકલો રુમ ડ્રાફ્ટ કે મનીઓરથી મોકલવી રવાનગી માટે માફ

કૃતિ પ્રકાશન

ફો.૧૨, માધ્યમ એપાર્ટમેન્ટ, વાસણા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૭ ફોન. ૨૬૬૧૪૭૭૧
લી. પી. શેડ, વીરમજામ - ૩૮૨૧૫૦ ફોન. ૨૩૪૫૮૫

રંગદાર પ્રકાશન

૦૧૫૮ પુનિવર્સીની ખાત્ર, દાદાચાહેબનાં પગલાં, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન: ૨૭૯૧૩૩૪૪

સુવીર ચૌધરીની તત્ત્વ કથાનક્યા

દુઃખપરમાણ્વેમઅંશ	૩૫૦/-
પરવાસ-સહિતાસ-અંતરવાસ	૪૮૫/-
કુળભયુચ્છાકા	૪૨૫/-
એક ગાંધી પરીક્ષા ૧૨૬૦ને બદલે ૬૦૦/-	
સુવીર ચૌધરીની અન્ય નવલક્યાઓ	
જે છે અર્જુન ?	૮૦/-
મજૂર વિના છૂટાં પડવું	૧૨૦/-
જી વિનાનું વાજ	૭૦/-
સૂત્ર (દ્વી આવૃત્તિ)	૧૦૦/-
જાણી (છ્રી આવૃત્તિ)	૧૦/-
સુ વલ્લય (દ્વી આવૃત્તિ)	૫૦/-
પ્રાર (દ્વી આવૃત્તિ)	૬૫/-
મતીધ	૧૫૦/-
સર્જનવિશેષ	
અન્યાં પ્રેર	૧૮૦/-

નોંધપત્ર નવલક્યાઓ

દુંભની પહેલી સફર ડિગીશ મહેતા	૭૫/-
જી લોડી	૯૫ તે ૧૦
સ્લિક	સાને જુરૂઆ
પી	ભરત આહ
નાઈ	કાલિની પરીએ
મહાત્માની કર્યુરમંજુરી સુવીર ચૌધરી	૮૦/-
અધરીને ખોણે બળવંત નાયક	૮૫/-

પ્રવાસવર્ણન

એરિકાપ્રેશ દાઢિ પ્રેર, સુરતા મહેતા	૧૦૦/-
એરિક રિશે સુવીર ચૌધરી	૧૨૦/-
ન ભાગી સુવીર ચૌધરી	૭૦/-
મંભૂતિ જુઝાત સુવીર ચૌધરી	૧૦૦/-

વિવેચન

લીય ગ્રામકેની ઉપયોગ	
લોણાલાઈ પ્રેર	૧૫૦/-
અન્યાં પ્રેર અધ્યયનગ્રંથ	
સં ભાર્યાલાઈ પ્રાણપત્ર	૨૦૦/-

હાસ્પિસ્ટિક્સ

જે ધર નાર સુલક્ષણ સુવીર ચૌધરી ૧૦૦/-
સુપે સૂરો સંસારમાં સુવીર ચૌધરી ૧૦૦/-
હાસ્પિસ્ટિક્સ સં રિનોટ ખણુ

શરીલાલ બોરીસાગર ૧૦૦/-

ઉધ અને ઉપવાસ સુવીર ચૌધરી ૧૦૪/-
સુધન હણેશ જાની ૧૦૦/-

ઘર્તાતીત્રાણી

લેલું ફરમાન	ઠિય તેણ ૧૩૦/-
પ્રાણપત્રિધ્ય	સુવીર ચૌધરી ૭૦/-
લિંદણી જુઝાર છે ?	સુવીર ચૌધરી ૭૦/-
મંદિરની પણીતે	સુવીર ચૌધરી ૧૧૦/-
શરૂઆતનો વરસાદ	મુનિયાર પંડ્યા ૭૦/-
પુનશ્ચ	બફુલ દવે ૧૦૦/-
કાળાચાસ	ઠિય તેણ ૮૬/-
ખોવાયેલી ઓળખ	ભાવના મહેતા ૬૦/-

નિર્ધય

વાડાં વસેત	સુવીર ચૌધરી ૧૦૦/-
ભૂગુર્બંધન	સુવીર ચૌધરી ૧૨૦/-
પુનર્વિશાર	સુવીર ચૌધરી ૧૨૦/-
મુદ્ધાની વત	સુવીર ચૌધરી ૧૧૨/-
ધીરી	દિગીશ મહેતા ૭૫/-
આશ્ચર્ય પૂપ	
ખોવાયેલ શમ્ખ ભાવના મહેતા	૫૦/-

વિશ્યાન અને ચરિત્ર

માઈસ્ટરીન	પી. સી. પ્રેર ૫૦/-
પ્રે. અન્જુલ કલાય	પી. સી. પ્રેર ૬૫/-
ભારતના લૌરિક વિશ્યાનરીએ	
	પી. સી. પ્રેર ૮૦/-
કાન્ફ્રાન્ટ: ઉદ્ઘ્યાર અને વિશ્યાન	
	પી. સી. પ્રેર ૫૦/-

ઠિયાસ-પુયાસ-કથાઓ

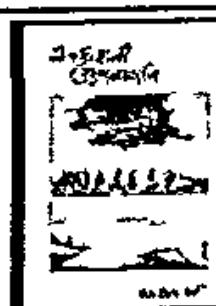
વિદેશી અસ્ક્રિપ્શન અને અન્ય કથાઓ	
	સુવીર ચૌધરી

સંસ્કૃત પ્રકાશન
પટેર, બોજે માળ, દેરાસર સામે, ગુજરાતી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન: ૨૨૧૧૦૦૮૯ - ૨૨૧૧૦૦૬૪

● અમારો ૨૦૦૬-૦૭નાં નવા પ્રકાશનો ●

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	પ્રકાર	કિંમત (રૂ.)
આકાશની ઉડ્ડુયનલિપિ	રાપેશયામ શર્મા	કાવ્યસંગ્રહ	૮૫-૦૦
રણાંદુરાય	કેશુભાઈ દેસાઈ	નાસા નાટકો	૭૫-૦૦
અનાપાસ	પના અધ્યર્થુ	નિર્બંધસંગ્રહ	૫૫-૦૦
અહુમ ઓગ્ગાળવા આવ્યા	શોભિત દેસાઈ	ગુજરાતસંગ્રહ	૧૪૦-૦૦
અમૃતું સ્વખ છે	નિર્મિશ ઠાકર	કાવ્યસંગ્રહ	૫૫-૦૦
TRIBAL MIGRATION	Dr. Sudip Kumar Nanda	A Case Study of Dahod District	૧૪૦-૦૦
અહી જ કાંચ આપ છો	મુસાફિર પાલનપુરી	પદ્ધરચનાઓ	૩૫-૦૦
શિક્ષણના પ્રાંતીશ્વરીઓ	મોહનલાલ વાધેલા 'પ્રયાસી'	શિક્ષણવિધિક	૧૭૫-૦૦
મમ્મી હું તો .	ખોડુભાઈ પટેલ	બાળકાવ્યો	૪૦-૦૦
ખેડૂત ડાયરી	જર્યંતિ ડી. શાહ	ગ્રામવિકાસ	૮૦-૦૦
મળે ન મળે	અદિલ મન્સૂરી	કાવ્યસંગ્રહ	૨૫૦-૦૦
ઘટનાલોક	રાપેશયામ શર્મા	વાર્તાસંગ્રહ	૮૦-૦૦
આડી લીટીઓ ઢાલી લીટીઓ	ઈન્ડુ પુષ્પાર	એકાંકી સંગ્રહ	૭૦-૦૦
કૂટપાથી બોપબોલેરા	માવજુ કે. સાવલા	બોપદાપક લેખો	૫૦-૦૦
ગુજરાતી ગજલની	ડૉ. રચીદ મીર	ગજલ : સ્લેટ્	૧૫૫-૦૦
સૌદર્ધ ભીમાંસા		મને વિકાસ	
મનજળ થંબ થયેલું	લાભરાંકર ઠાકર	નિર્બંધસંગ્રહ	૧૩૦-૦૦
ધરા	લાભરાંકર ઠાકર	નવલક્ષ્યા	૧૨૫-૦૦
કા કથા	પ્રવીજા દરજી	નિર્બંધસંગ્રહ	૮૫-૦૦
પરિપ્રશ્ન	પ્રવીજા દરજી	નિર્બંધસંગ્રહ	૮૫-૦૦
ઈઓ	પ્રવીજા દરજી	કાવ્યસંગ્રહ	૬૫-૦૦
તમારું હદ્ધ ગારો	શાધર વર્ગાસ પાંલ	નિર્બંધસંગ્રહ	૭૦-૦૦
કુંભી	મોહન પરમાર	વાર્તાસંગ્રહ	૧૩૦-૦૦

આ કાંચે અમારો કાલ પુસ્તકો ગુજરાતની કાલ જાહેર મનુષ્યો કાલ ગુરુત્વો કાંચો કાંચ.

રાષ્ટ્રાદ્ પ્રકાશન

પદ/ર, બોડે માણ, દેરાસટ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન. ૨૨૧૧૦૦૮૧ - ૨૨૧૧૦૦૬૪

● અમારાં ૨૦૦૬-૦૫નો નવા પ્રકાશનો ●

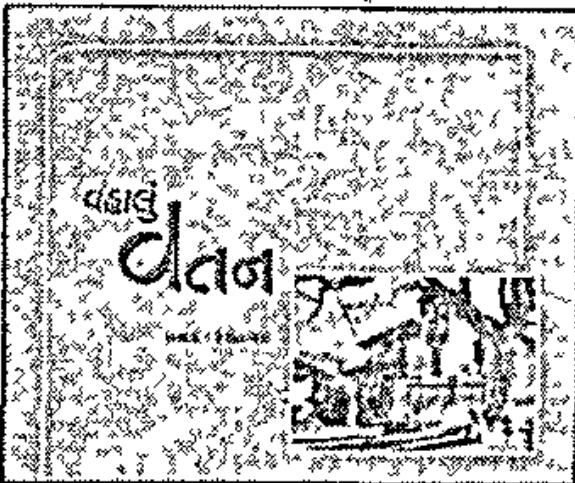
પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	પ્રકાર	કિંમત (રૂ.)
ગોલાધથ	મોહન પરમાર	વાર્તાસંગ્રહ	૫૫-૦૦
બર્ઝિલી સંજનો તડકો	રાજીમ શાહ	નવલકૃથા	૧૪૫-૦૦
ઉદી નહિ છોડું	લાભશંકર ઠાકર	નવલકૃથા	૬૦-૦૦
ગણ્ય રિટોમણિ : 'મરીઝ'	ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'	પ્રકૃત્સી	૪૫-૦૦
કૂદાની	સંપાદક :	ફૂલ વિરોના શેરનું	૫૦-૦૦
	ડૉ. એસ. એસ. રાહી	સંપાદન	
વિજ્ઞાનની વિકાસગ્રથા	ડૉ. કે. પી. ત્રિયેદી	વિજ્ઞાનવિષ્યક લેખો	૬૦-૦૦
ઉપાન્ય	ઉશાનસુ	કાવ્યસંગ્રહ	૬૫-૦૦
શિક્ષણાભગતની યેદના-સંયેદના	ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ	રિલાશ વિષ્યક	૨૦૫-૦૦
દર્દી અને દવા	લાભશંકર ઠાકર	આપુર્વદ	૮૦-૦૦
સગપણના ચો + ઉખાણાં	પ્રભુલાલ દોશી	બાળભાષા	૨૦-૦૦
દુકીંગ-ગલાસ	મુકુંદ પરીખ	વાર્તાસંગ્રહ	૪૦-૦૦
અભોલા બોલબાલા	ઈન્ડુ પુવાર	નવલકૃથા	૧૦૦-૦૦
પુત્રીને પત્રો	તરલક્ષ્મા દ્વે	પત્રાત્મક આલેખનો	૧૩૦-૦૦
દસ્તો, પિંડર, ખાલ, કુષૂર	હરીરા નાણેયા	ટેલિ પ્લેઝ	૧૨૫-૦૦
રહી નિરામય	દૈધ જાદવજી નરસીંહ શાસ્ત્રી	આપુર્વદ	૮૫-૦૦
એક ઘડિયો મહેલ	મીનાશી ઠાકર	બાળવાર્તા સંગ્રહ	૨૫-૦૦
ખાંધીનો ઉજાસ	જ્યુ ગાજજર	નવલકૃથા	૧૬૦-૦૦
પ્રેમદીવાની	જ્યુ ગાજજર	વાર્તાસંગ્રહ	૧૧૦-૦૦
યેદનાની એક ડાળ	ગિરીશ ભટ્ટ	નવલકૃથા	૧૦૪-૦૦
કોરોટોનું ઘર	સુમંત રાવલ	નવલકૃથા	૧૧૦-૦૦
ગજલ . સંશા અને	ડૉ. એસ. એસ. રાહી	ગજલ :	૪૫-૦૦
સંપ્રત્યય		સ્યારુપવિધાર	

અમારું સૂચિપત્ર વિતાભૂત્યે મંગાવવા ઉપરના ક્રમમે ચેપક કરો.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ ગ્રંથ

સંતો, ભાડિત્યકારો, કલાકારો, એલિનેટ્યાઓ, ન્યાયાધીશો, રાજકીય પ્રતિભાઓ, ડૉક્ટરો, ચિત્રકારો, શિક્ષણકારો અને અન્ય ક્ષેત્રોના કુલ 68 મહાનુભાવોની કલમે સર્જાવેલો ગ્રંથ ...

વહીલું

ગાદાળ

સંપદક : રોહિત શાસ્ત્રી

પૃષ્ઠ : 456 ■ કિલ્લત : 350

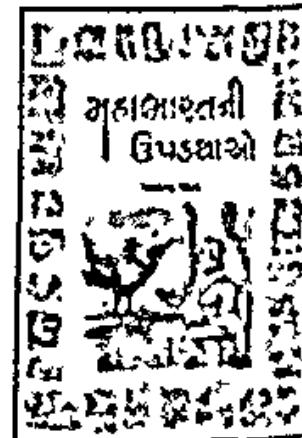
મહાભારતના સંગ્રહમની સમગ્ર ઘટનામાં આવતી કેટલીક આખ્યાયિકાઓ ખૂબ જ ઓછી જાણીતી છે. એવી રોચક અને રસપ્રદ આખ્યાયિકાઓ પશેવાત્ત મહેતાની પશેસ્ત્રી કલમે કડાચાઈ છે. આ ગ્રંથમાં એવી પંચાવન કથાઓ રમણીય ચિત્રો સહિત રજૂ કરવામાં આવી છે. દરેક કથા ઇતિહાસનું ગૌરવ જાળવી રાખે છે, સાથે સાથે વાચકોની કુરૂહલવૃત્તિને પજ સંકોરતી રહે છે.

મહાભારતની ઉપકથાઓ

લેખક

પશેવાત્ત મહેતા

કિલ્લત : 300

ગુજરાત ગાંધીરંગ કાર્યાલય

રતનાપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663 ઈ-મેલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંડિર (બપોરે 11.30થી સાંચે 7.00)

5, N.B.C.C. હાઉસ, રાહજાનદ કોલેજની બાજુમાં, આબાવાદ, અમદાવાદ-15 ફોન : 26304259

ધ બુક પોઇન્ટ

41-42-43, શ્રીજી આર્કેડ, આનંદપ્રેર રોડ, અંગારા, સુરત-395009 ફોન : 0261-3210733

મરવું કોઈને ગમતું નથી. જેમને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવી છે તે પણ મૃત્યુના માર્ગે ત્યાં જવા રાખું નથી હોતા. છતાં મૃત્યુ એ દરેક જીવ માટેનું એક એરું અફ્ર સત્ય છે જેમાંથી આજ સુધી કોઈ છટકી શક્યું નથી, હોવું પણ એમ જ જોઈએ, કારણ કે જીવનની સર્વોત્તમ શોધ જો કાંઈ હોય તો તે છે મૃત્યુ. તેમાં જ જીવનનું પુનરુત્થાન છે. જીવને આધે હડસેલી તે નવા માટે માર્ગ મોકાળો કરે છે. આજે તમે નવયુવાન છો પણ કાળકરો / થોડા વખતમાં જ તમે પણ ઘરડા થશો અને આ સાફન્સૂઝીના સપાયામાં ઘરડાઈ જશો. તમને આમાં નાટ્યાત્મકતા લાગતી હોય તો માફ કરશો, પણ આ છે આપણા સૌના જીવનની વાસ્તવિકતા.

- સ્થીવ જોય્ય
અનુ. થોગેશ કામદાર

: સ્થળસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

ઓમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટસ પ્રા. લિમિટેડ

૭, દેશાલી એપાર્ટમેન્ટ, મૃત્યુનગર અભાડા સામે.

પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

તમારો સમય સીમિત છે - એટલે બીજા કોઈની મરજી મુજબ જીવવામાં
તમારી જિંદગી વેડફી ન નાખતા બીજાઓએ વિચારી રાખેલા વિચારો
અને તેનાં પરિણામોના ગુલામ ન બનતા તમારા અંતર્ગતમાના અવાજને
આસપાસના કોલાહલમાં ઢંકાવા ન દેતા. વળી સૌથી મહત્વની વાત
- તમારા હદ્દયને ગમતી વાતને અનુસરવાની હિંમત કેળવજો. તમારું
હદ્દય અને તમારી જિંદગીનું તમારે શું કરવાનું છે ? બાકીની બધી વાતો
ગૌણ છે.

- સ્વીવ જોય્ય
અનુ પીગેશ કામદાર

સ્થાનકાર્યપદ્ધતિ
વસ્ત્ર આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
ગુજરાત સ્વીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર
અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ યોજિત

શક્તાલ્પાણિયાની રસ્તા સંકુચણાની વાસ્તવ

વિનોદચોશીલી ત કાન્તિભાઈ બી. શાહ ગુજરાત ૨૦૦૫
પ્રા. પૃ. ૧૦૪૩૧૪ કે ૩ ૧૬૦/ , ડિમાર્થ ૫૫૨ પૂર્ણ

એક શ્રેષ્ઠીના ઉદ્દે પુરને દરરોજ રનિક કથાઓ
સભળાવીને કેવી રીતે ધમાલિમુખ કરવામા આવે છે એ મુખ્ય
કથાત્તુ છે અને જેની અનુપગે તે વાતાઓ અહીં પદ્ધતાત્ત્વના
સ્વરૂપમા કહેવાઈ છે બારાબલી બન્યા રિન્યા, ક્યાક
ધન્યાત્મક તો ક્યાક મુખર બોધ આપીને ધર્મ પ્રતિ દોરી જતી
આ મનોરજક વાતાઓ સસ્કારી હાસ્પિરિનોન પ્રગટ કરે છે
કૃતિસમીક્ષા, શુદ્ધ વાચના અને વિલૂત શબ્દકોશ એ જૈન રાધુ
હરાજ મુનિ રચિત આ કૃતિના મહત્વના અંગો છે

સ્વાત્ન સુખાય લાભશક્ર રચણ શાયર ગુજરાત ૨૦૦૫
પ્રા. પૃ. ૬ + ૭૮ કે ૩ ૫૦/ ડિમાર્થ ૫૫૨ પૂર્ણ

સ્વાત્ન સુખાય

લાભશક્ર રચણ શાયર નું ૧૮૬૦માં રાઝ થયેલુ
કાવ્યલેખન જ્ઞાજ પર્યત ચાકુ રહેવા પાયું છે જર્જનમાં
સાતત્યનો મહિમા કરનારાઓ માટે આ નોંધપાત્ર બાબત
ગણ્યાય પોતાની સાથેના અન્ય સાથીકવિઓ માફક શાયરે
પણ રાજેનું શાહ અને નિરજન ભગતની કવિતાનો ખુમાર ।
પ્રેમપૂર્વક જીવ્યો જ્ઞાય છે

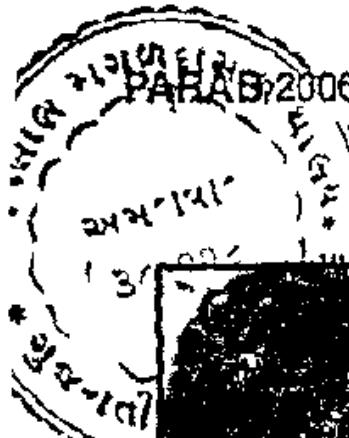

ગાંધીજી કેટલાક સ્વાધ્યાયલેખો નગીનદાસ પારેખ
ગુજરાત ૨૦૦૫ પ્રા. પૃ. ૧૦૪૧૮૨, કે ૩ ૧૦૦/ ,
ડિમાર્થ કાચુ પૂર્ણ

ગાંધીસાહિત્યના અભ્યાસીઓમા પ્રધા હરોળમા સ્થાન
પામવાના અધિકારી અને લખાતિલ વિદ્વાન નગીનદાન
પારેખનું ગાંધીવિષયક આ પુસ્તક કોરા એકેડેમિક અધ્યયનનું
નાઈ, કિન્તુ આત્મનાત્ર કરેલા ગાંધીવિચિયાનું સધન પરિણામ
છે એથી, રિપુલ ગાંધીનાહિત્યમા મહત્વનું સ્થાન ધરાવી શકે
એતુ આ પુસ્તક છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નગીનારે વાટામ ૫૭૮ ગ્રામમાં અમદવાદ ૩૮૦૦૦૮ ફેન ૨૧૫૮૯/૪૭

Regd No GAMC
Valid upto 30.12.2
Posted at Ahd PSO on 10th of every m

ફેવિકોલ એમ આર - સામગ્રી જોડે...
મજુબૂત અને અસાદી બનાવે અને.

નો આવો ઉચે જોડે બનાવો
તમારું ફરરર કિમાળ લેખપણે આકર્ષક વોખ-હાંગ
ડાન્સ કરતી હીંગલી વગેરે
એ માટે વાપચે ફેવિકોલ એમ આર
નેની જોડ ખૂલ કરે

ફેવિકોલ એમ આર

જોડવા માટે સર્વોત્તમ

ન કોઈ પણ વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક
ન કોઈ પણ વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક વિનાયક